

उर्दू शायरीचा आस्वाद

भाग २

संगीता जोशी

उर्दू शायरीचा आस्वाद

भाग २

संगीता जोशी

ह्या पुस्तकाच्या लेखिका, संगीता जोशी ह्या मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री व गझलकार असून उर्दू शायरीच्याही अभ्यासक आहेत. उर्दूतील प्रसिद्ध शायरांच्या लोकप्रिय गझला व त्यांची शायरी याची ओळख रसिकांना व्हावी या दृष्टीने त्यांनी लिहिलेले हे ललित लेख रसिकांना खास आवडतील. उर्दू काव्याचा मरंद एका कवयित्रीच्या लेखणीने गोळा केला असल्याने त्याची रुची काही 'और' आहे, यात काही शंकाच नाही.

काव्याला साहित्याचे नवनीत असे म्हणले जाते. म्हणूनच काव्यरसिकही श्रेष्ठ मानला जातो. काव्यरसिकाला उर्दू काव्याचीही ओढ असते. पण लिपी व शब्दार्थ हे अडथळे असतात. ह्या पुस्तकात शायरीचा अर्थ, नुसता सांगितला नसून तो उलगडून दाखविला आहे. हे पुस्तक सर्वांना उच्च प्रतीचा आनंद देईल, असेच आहे.

उर्दू शायरीचा आस्वाद भाग २ हे ही पुस्तक आपल्या हाती येत आहे. त्याचेही स्वागत रसिक करतील अशी खात्री आहे.

पहिल्या भागासाठी सविस्तर प्रस्तावना लिहिलीच आहे, ती अवश्य वाचावी, म्हणजे ह्या दोन्ही पुस्तकांचे खरे जनक आपण रसिकच आहात हे लक्षात येईल. आपल्या प्रतिक्रिया व सूचना अपेक्षित.

Buy book online
www.pustakjatra.com
MRP - 180/-

उर्दू शायरीचा आस्वाद

भाग-२

(लेख क्र. ४१ ते क्र. ७०)

(पहिल्या ४० लेखांसाठी उर्दू शायरीचा आस्वाद
भाग १ जरूर वाचा)

संगीता जोशी

शब्दांजली प्रकाशन

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

© संगीता जोशी

अ-१, भूषण अपार्टमेंट,

११/२ कर्वेनगर, कमिन्स कॉलेज जवळ, पुणे ४११०५२

संपर्क क्र. - ०९६६५०९५६५३

Email: sanjoshi729@gmail.com

प्रकाशक : शब्दांजली प्रकाशन,
३, बळवंत सदन, इंगळे वस्ती,
नऱ्हेगाव, पुणे-४११०४१

संपर्क : ९२७०१०८०८०

दुसरी आवृत्ती : १ मे २०१५

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१४

प्रकाशन क्र. : २७

मुद्रक : कुणाल ऑफसेट, सदाशीव पेठ, पुणे - ३०

अक्षरजुळणी : शब्दांजली, पुणे

मुखपृष्ठ : चैतन्य गोखले

किंमत : १५००.

ISBN -

प्रमुख वितरक पुस्तकजत्रा, पुणे
www.pustakjatra.com

मनोगत

उर्दूशायरीचा आस्वाद हे उस्तक म्हणजे मेनका ह्या मासिकासाठी मी लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह आहे. हे लेख १९८६ ते १९९४ या काळात प्रसिद्ध झाले. यामागील कथा मात्र गंमतीची आहे. मला उर्दू भाषेची आवड विशेषतः शायरीची आवड होती, तो काल १९५० च्या दशकाचा उत्तरार्ध होता. त्या काळात संबंधित पुस्तके मिळणे दुरापास्त होते. नंतर हिंद पोकेटबुक्स व राजपाल अँड संस (दोन्ही दिल्ली येथील मोठे विक्रेते) ह्या दोन विक्रेत्यांच्या लायब्ररी-योजनेचा लाभ झाला. जणू शायरीचा खजिनाच सापडला! मीर तकी मीर व गालिब पासून आधुनिक शायरांपर्यंत सार्वजन भेटू लागले. प्रकाश पंडित कठीण शब्दांचे अर्थ तळाशी देत असत. पुढे जोशी-गोरेकर यांचा उर्दू-मराठी शब्दकोशही मिळाला! मग सारे सुलभ झाले. मी शायरीचा मनसोक्त आनंद घेऊन लागले. माझ्या बोलण्यातून येणारे त्यासंबंधीचे उल्लेख ऐकून माझ्या काही मित्र-मैत्रिणींनाही शायरीचे आकर्षण निर्माण झाले. त्यांच्या आग्रहामुळे आम्ही एकत्रित बसून मी त्यांना शायरी समजावून घायला लागले, अर्थात मला समजेल तशी. सवड मिळेल तेव्हा अशा मैफली झाडू लागल्या. माझ्यासाठी ही इष्टापत्तीच होती. कारण दुसऱ्याला समजावून सांगतांना आपणच खूप शिकत असतो. यातूनच अभ्यास वाढत गेला. चर्चेमधून एकाच शेराचे विविध अर्थ कसे निघतात, हे कळले.

पुढे, मेनकाचे त्यावेळचे संपादक पु. वि. बेहेरे यांनी माझा हा छंद गप्पामधून जाणला व मला ललित लेख लिहिण्यास सुचविले. अशाप्रकारे हे दोन भागांचे पुस्तक साकार व्हायला तेव्हा सुरवात झाली. उर्दू गजलेची क्रेझ तेव्हा होती व आताही आहे. उलट आता वाढते आहे. उर्दू लिपी शिकणाऱ्यांची संख्याही वाढते आहे. माझ्या छंदातूनच मला अनेकांना उर्दू भाषेची गोडी लावता आली याचे मला समाधान वाटते. लेख वाचून मला खूप पत्रे येत

असत. पण मी केवळ निमित्तमात्र आहे, याचीही मला जान आहे. माझ्या कुटुंबातही शायरीचा आस्वाद सर्वांना घ्यावासा वाटू लागला. माझ्या बरोबर माझा मोठा मुलगा राजेंद्र ऊर्फ अभिजित हाही उर्दू भाषा शिकला. पुढे पॉलिमर इंजिनियर झाल्यानंतर त्याने उर्दू घेऊन एम.ए. (पुणे विद्यापीठ, प्रथम क्रमांक) व नंतर पर्शियन घेऊन एम.ए. (मुंबई विद्यापीठ, गोल्डमेडल) केले. आता तो नोकरी सांभाळून मुंबई विद्यापीठात या भाषेच्या डिप्लोमाच्या विद्यार्थ्यांना शिकवितो. अशाप्रकारे , छंदांमुळे माझ्या घरात आलेली भाषा इथे स्थिरावली, वाढली व फोफावली, याचा मला सार्थ अभिमान आहे. माझे लेख वाचूनच, स्नेहल प्रकाशनच्या रवींद्र घाटपांडे यांनी माझ्याकडून 'नजराणा शायरीचा' हे पुस्तक लिहून घेतले. विविध शायारामचे उत्तमोत्तम असे एक हाजारावर शेर निवडून मी त्याचा मराठी अर्थ दिला आहे. ह्या पुस्तकाला खूप मागणी असते. आत्तापर्यंत तीन आवृत्त्या संपल्या आहेत. सूत्रसंचालकांसाठी ते खास उपयोगी आहे.

४

मागे वळून पाहतांना असे वाटते, की हेच लेख मी आज, ह्या काळात लिहिले असते तर आणखी खूप काही भर घालता आली असती. कारण माणसाची प्रगल्भताही वायाबरोबर वाढत जाते. तरीही हे दोन भाग वाचून वाचकांना आनंद मिळेल याची खात्री आहे. रसिकांचे स्थान लेखकाच्या वर असते, असे मी मानते. ह्या पुस्तकांच्या निर्मितीस ज्यांचे ज्यांचे हातभार लागले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

उर्दू शायरीचा आस्वाद घेणाऱ्या रसिकांना -

ह्या पुस्तकाचे दोन्ही भाग जरूर वाचा व प्रतिक्रिया कळवा. ह्या पुस्तकातील लेख, उर्दू शायरीची ओळख रसिकांना व्हावी या दृष्टीकोनातून लिहिले गेले होते. नजराणा शायरीचा ह्या माझ्या पुस्तकाचे जसे तुम्ही स्वागत केले तसेच ह्याही पुस्तकाचे कराल ही अपेक्षा आहे. दुसऱ्या भागात लता मंगेशकरांनी गायलेल्या काही जुन्या गीतांवर आधारित करावयाचे होते. मेनकाशिवाय इतर मासिकांसाठी लिहिलेले काही लेखही यात समाविष्ट केलेले आहेत. त्यामुळे, काही शोरांची पुनरुक्ती झालेली क्वचित आढळेल, पण त्याने रसभंग अजिबात होणार नाही, याची खात्री वाटते. नजराणा शायरीचा या पुस्तकाचा दुसरा

भागही तयार होत आहे.

उर्दू भाषा ही अत्यंत सुंदर भाषा आहे. तिची नजाकत, तिचे सौष्ठव, तिच्यातील अदब रसिकाला मोहवून टाकणारी आहे. आमच्यावेळी ह्या भाषेचे मार्गदर्शन मिळणे अवघड गोष्ट होती. आज त्यासाठी क्लासेसही उपलब्ध आहेत. इच्छुकांनी त्याचा जरूर लाभ घ्यावा व ही भाषा आत्मसात करावी. असे झाले तर ही पुस्तके खऱ्या अर्थाने सार्थकी लागली असे होईल.

धन्यवाद.

आपल्या प्रतिक्रिया अपेक्षित.

-संगीता जोशी

४१. लता - अमृतवेल

एकदा काय झालं,
भरतभूमीचं भाग्य उजळलं!
तिच्यात चांदण्याचं बीज रुजलं
स्वरांची बरसात झाली
बीज अंकुरलं....
लयीत वाढू लागलं....
तालावर डोलू लागलं.....
आणि त्या अंकुराची अमृतवेल झाली!
अमृतवेल फोफावली....
राग - रागिण्यांच्या पानांनी डवरली....
गीतांच्या दिव्यसुगंधी फुलांनी मोहरली....
उंच उंच गेली
अमृतवेल गगनावर चढली!
अमृतवेल!
अमृताची लता!
लता मंगेशकर!!
तिची ही अजरामर फुलं....
गीतफुलं.
कानात, मनात, हृदयात
साठवलेली.... जपलेली....
ही अमृतवेलीची फुलं!!

मानव! प्राण्यांमधला सर्वश्रेष्ठ प्राणी. आजच्या युगाचा स्वामी; त्याचबरोबर आजचा सर्वात दुःखी, अभागी प्राणी. हजारो - लाखो वर्षे मागे जाऊन विचार केला तर काय लक्षात येतं ? तेव्हा तो अप्रगत होता खरा; रानटीही होता; पण सुखी होता. तेव्हा प्रदूषण नव्हतं. तुटवडा नव्हता. स्वार्थ नव्हता

त्यामुळे भांडणही नव्हती. सारी एकाच धरतीची लेकरं होती. सर्वांचा सांभाळ करणारा एकच पिता होता- निसर्ग!

पण हळूहळू चित्र बदललं. मानवाच्या मनात 'स्व' जागा झाला. मागोमाग स्वार्थ आला. स्वामित्व - भावना जागृत झाली. माणसा - माणसात सीमा आखल्या गेल्या. अखंड धरतीचे तुकडे पडले. नकाशावर रेघा उमटल्या. धरतीमातेच्या हृदयालाच जणू तडे गेले! स्वामित्वाच्या कक्षा पुढेपुढे वाढवणं हा एकच अघोरी ध्यास मानवाला लागला. त्यापायी सुरू झालं वैर. शत्रुत्व, युद्ध, लढाय्या, रक्तपात. आणि एकदा सुरू झालेली ही शृंखला अजून चालूच आहे.... चालूच आहे.... आपण सर्व या निसर्गाचे वारस; आपण सर्व नं धरतीचे पुत्र हे माणूस विसरला आणि या धरतीसाठी धरतीवरच त्यांन युद्ध आरंभलं. भयानक युद्ध. विनाशी अणुयुद्धही. हे सारं पाहून त्या जगत्रियंत्रक शक्तीला विचारावंसं वाटतं, ईश्वरा, आहेस कुठे तू?.... हे सारं का?

८

खुदा- ए बरतर तेरी ज़र्मीपर, ज़र्मीकी खातिर ये जंग क्यों है?

हरेक फ़तहो - ज़फ़रके दामनपे, खूने - इन्सांका रंग क्यों है? ....धू

- हे श्रेष्ठ (बरतर) अशा सर्वेश्वरा, तू निर्माण केलेल्या ह्या धरतीवर, त्या धरतीसाठी लढाया व्हाव्यात? युद्धं (जंग) व्हावीत? (केवढा हा दैवदुर्विलास!) युद्ध. आणि त्यात कोणाचा तरी विजय (फ़तह) ! पण काय त्या विजयाला अर्थ? त्या विजयाच्या (ज़फ़र) पताकेवर तर मानवी रक्ताचे डाग आहेत! हे देवा, का हे असं घडतंय?

ज़मी भी तेरी, हैं हम भी तेरे ये मिलिकियतका सवाल क्या है

ये क्रल्लो- खूँका रिवाज़ क्यों है ये रस्मे - जंगो- जदाल क्या है

जिन्हें तलब है जहानभरकी उन्हींका दिल इतना तंग क्या है ॥...१

- ईश्वरा, आम्ही तुझीच लेकरं आणि ही धरतीही तुझीच. मग कोणा एकाचीच या धरतीवर मालकी (मिलिकियत) असण्याचा प्रश्न येतोच कुठे? आणि त्यासाठी हे खून (क्रल्ल, खूँ)? त्यासाठी ही युद्धाची (जंग) आणि भांडणतंट्याची (जदाल) प्रथा? हे असं कशासाठी? या विशाल विश्वाचा शोध (तलब) घेण्याची क्षमता ज्या मानवामध्ये आहे त्या मानवाचं मन इतकं संकुचित (तंग) असावं?

गरीब माँओं, शरीफ़ बहनोंको अम्नो- इज़्जतकी ज़िंदगी दे

जिन्हें अता की है तूने ताक़त उन्हें हिदायतकी रौशनी दे

सरोंमे किब्रो - गुरूर क्यों है दिलोंके शीशेपे ज़ंग क्यों है ॥....२

परमेश्वरा, (माणसाच्या मनातली ही युद्धाची लालसा नष्ट कर) या गरीब आणि सज्जन (शरीफ़) माता - भगिनींना शांती (अम्न) आणि समाधानाचं, आदराचं (इज़्जत) जीवन दे. ज्या मानवाला तू युद्ध करण्याची ताकद प्रदान केली आहेस (अता की है) त्या मानवाच्या मनात तू तुझ्या उपदेशाचा, शिकवणीचाही प्रकाश (रौशनी) निर्माण कर. कारण माणसाच्या डोक्यात उगीचच श्रेष्ठत्वाची भावना (किब्र) आणि घमेंड (गुरूर) शिरली आहे. हृदयात (प्रेमाएवजी) शत्रुत्व अन् वैर (ज़ंग) जमा झालं आहे! हृदयाच्या आरशावर मालिन्य आलं आहे. असं का?.....

क्रज़ाके रस्तेपे जानेवाल्लोको बचके आनेकी राह देना

दिल्लोंके गुलशन उजड़ न जाए मोहोबबतोंको पनाह देना

जहाँमें जश्ने-वफ़ाके बदले ये जश्ने-तीरो-तफंग क्यों है ॥....३

-युद्धाच्या दिशेने म्हणजे मृत्यूच्या (क्रज़ा) वाटेने जाणाऱ्या या सर्व माणसांना परतण्याचा मार्ग, हे ईश्वरा, तूच दाखव. तसं जर तू केलं नाहीस तर हळुवार भावनांची जणू वाटिका (गुलशन) असलेली माणसांची मनं उद्ध्वस्त होतील. (तसं होऊ देऊ नकोस) मानवी प्रेमभावनेला तूच आता आसरा (पनाह) दे. माणसानं माणसावर खरं तर, प्रेम करायचं, निष्ठा (वफ़ा) ठेवायची, त्या निष्ठेचा गौरव - समारंभ व्हायला हवा. त्याएवजी हा बाणांचा, बंदुकींचा (तफंग) आणि आयुधांचा उत्सव (जश्न) कसला साजरा होतो आहे?

तमाम गुलज़ारे - आदमीयत हवसके शोल्लोंमे जल रहा है

हरके जज़्बा हरके रिश्ता गरज़के साँचेमें ढल रहा है

ये ढंग है नापसंद तुझको तो इस जहाँका ये ढंग क्यों है ॥....४

- खरं पाहिलं तर मानवी मूल्यं किती सुंदर आहेत ! पण साऱ्या मानवी मूल्यांची आणि माणुसकीची (आदमीयत) ही सुंदर फुलबाग (गुलज़ार) लालसा आणि हव्यास (हवस) या ज्वालांनी लपेटलेली आहे! प्रत्येक भावबंध (जज़्बा) आणि प्रत्येक नातं (रिश्ता) फक्त 'गरज' (स्वार्थ) या एकाच निकषावर लावून मानलं जातं आहे! (मानवाची केवढी अधोगती आहे ही.)

मला वाटतं, ईश्वरा, तुझ्या जगाची रीत (ढंग) ही अशी असावी हे तुलाही तितकंसं पसंत नसेलच. मग तरीही ती रीत (ढंग) तशीच का चालू राहिली आहे ह्या जगात?

**अदावतोसे भरी जर्मीपर मोहोब्बतोका रिवाज कर दे
तेरे तो सब इख्तियारमें हैं जो कल नहीं था वो आज कर दे
बुझी हुई हर निगाह क्यों है । लुटी हुई हर उमंग क्यों है ॥....५**

- वैर आणि शत्रुत्व (अदावत) यांचा बुजबुजाट झालेल्या या जगात तू सद्भाव आणि प्रेमाची परंपरा (रिवाज) निर्माण कर. हे ईश्वरा, सर्वकाही करणं तर तुझ्याच अधिकारात आहे! (इख्तियारमें है) तुझ्याच हातात आहे! कालपर्यंत तू हे केलं नसशील पण आज तरी ते करायला हवंसं. कारण पाहा ना, (विनाशाच्या छायेत राहिल्यामुळे) माणसाच्या डोळ्यांतले आशेचे दीप आता विझू लागले आहेत. आणि (जगण्याचा) जीवनाचा उल्हास पार विखरून गेला आहे.... नष्ट झाला आहे...!

१०

कवी साहिर लुधियानवी यानं मानवजातीच्या सद्यःस्थितीचं नेमकं वर्णन मोजक्या पण प्रभावी शब्दांत केलं आहे; आणि ईश्वराकडे या अखिल मानवासाठी प्रेमाचं दान मागितलं आहे. कवीला कवितेची, शब्दांची, वृत्ताची मर्यादा असते. पण त्याच कवितेत तो केवढी अमर्याद शक्तीची भावना प्रकट करू शकतो! का असावा माणसाला स्वार्थ? कशाला असाव्यात जाती आणि कशासाठी संकुचित धर्म? कशाला हव्यात संकुचित सीमा?... अन् त्यासाठी युद्धं? कवीची ही भावना आपण खऱ्या अर्थानं केव्हा समजावून घेणार ?

लतादीदींनी हे गीत 'ताजमहल' या चित्रपटासाठी गायलं होतं. संगीत रौशन यांचं. या गीतातल्या भावना लतादीदींनी साकार तर केल्या आहेतच. पण हे गीत ऐकावं ते त्यांच्या उर्दू शब्दांच्या उच्चारांसाठी! दीदींची कवितेची व भाषेची जाण त्यातून दिसून येते. एखाद्या गीतासाठीही त्या किती मेहनत घेतात ते दिसून येतं. गीत हे उत्कृष्ट काव्य असू शकतं हे साहिरनं नेहमीच दाखवून दिलंय. त्यातलंच हे एक अजरामर गीत..... अमृतवेलीचं एक दिमाखदार फूल. शुभ्र पाकळ्यांचं... शांतीचं, प्रेमाचं आवाहन करणारं!.....

४२. सबकुछ लुटाके -

प्रेम आणि निष्ठा, प्रेम आणि विश्वास, प्रेम आणि प्रामाणिकपणा या गुणांचं अतूट नातं आहे.... म्हणजे असायला हवं. किंबहुना प्रेमामध्ये या बाकीच्या गोष्टी अपेक्षितच असतात.... प्रेमिक एकमेकाकडून विश्वासाची, निष्ठेची अपेक्षा करतात, अन् दोन्हीकडून अपेक्षापूर्ती झाली तरच प्रेम सुखद ठरतं. मात्र दोघांपैकी कुणी - एक जर याबाबत उणा पडला तर उरलेल्या दुसऱ्या व्यक्तीच्या प्रेमाला जबरदस्त धक्का बसतो... त्याच्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळतो.... अशाच एका दुःखी प्रेमिकाचं, अपेक्षाभंगाचं दुःख प्रेम धवन या कवीनं शब्दबद्ध केलंय-

न पूछो प्यारकी हमने जो हक्रीकत देखी

वफ्राके नामपे बिकते हुए उल्फत देखी ।

किसीने लूट लिया और हमें खबर न हुई

खुली जो आँख तो बरबाद मोहोबत देखी ॥

- प्रेम या भावनेबद्दल काय काय म्हणून कल्पना होत्या आमच्या! पण त्याबद्दलची कोणती वस्तुस्थिती (हक्रीकत) आमच्या निदर्शनाला आली हे तुम्ही विचारूच नका! आम्ही पाहिलेलं प्रेम हे निष्ठेचा (वफ्रा) बुरखा घेतलेलं खोटं प्रेम होतं. त्या बुरख्याआड लपून त्यानं आमचं सर्वस्व लुटून नेलं आणि आम्हाला पत्ताही लागला नाही. आमचे डोळे उघडले पण केव्हा? प्रेम, जीवन (बरबाद) झाल्यावर.

सबकुछ लुटाके होशमें आये तो क्या किया

दिनमें अगर चिराग जलाये तो क्या किया ॥

- आम्ही प्रेम केलं हा एक मूर्खपणा होता, याची जाणीव आम्हाला झाली, पण फार उशिरा. जीवन उधळल्यावर! सर्वस्व नष्ट झाल्यावर! एखाद्यानं दिवसाढवळ्या सूर्यप्रकाशात दिवा लावावा ना! अगदी तसंच. सारे परिणाम

स्पष्ट दिसू लागल्यानंतर आमची चूक उमगली आम्हाला! काय उपयोग त्याचा? 'दिनमें चिराग!' या कल्पनेचा वापर प्रेम ध्वन यांनी अगदी चपखल केला आहे. एक साल या चित्रपटासाठी लतादीदींनी संगीतकार रवी यांच्या निर्देशनाखाली हे सुंदर गीत गायलं होतं.... पडद्यावरची मधुबाला पियानोवर पुढचे शब्द म्हणते ते असे -

मैं वो कली हूँ जो न बहारोंमें खिल सकी

वो दिल हूँ जिसको प्यारकी मंज़िल न मिल सकी

पत्थरपे हमने फूल चढ़ाये तो क्या किया

- एखादी कळी खरोखर दुर्दैवी असते. तिच्या जीवनात वसंत ऋतू येतो तरीही ती उमलू शकत नाही.... तशीच एक कळी आहे मी, जिचं कधीच फूल होणार नाही. माझ्या मनाला प्रेमाची चाहूल लागली खरी पण त्या प्रेमाची पूर्तता कधीच होऊ शकणार नाही.... कारण... मी माझी प्रेमाची फुलं एका दगडावर वाहिली आहेत! अन् ते मला आता उमगतंय! सर्वस्व लुटल्यावर.....

१२

कवीनं 'पत्थरपे फूल' म्हटलं आहे यालाही कारण असावं. प्रेमानं प्रेमाची ज्योत फुलू शकते, पण ती माणसाच्या हृदयात. प्रेमाचा कुठलाही 'असर' ज्याच्यावर होत नाही त्याला दगडाशिवाय दुसरं कोणतं नाव द्यायचं? आपण प्रेम द्यायचं, पण आपल्याला मात्र प्रतिप्रेम मिळणार नाही याची खात्री झाल्यावर एखाद्याला काय वाटेल?

जो मिल न सका प्यार ग़मकी शाम तो मिले

इक बेवफ़ासे प्यारका अंजाम तो मिले

ऐ मौत, जल्दी जा ज़रा आराम तो मिले

दो दिन ख़ुशीके देख न पाए तो क्या किया

- माझ्याशी ज्यानं प्रतारणा केली तो (बेवफ़ा) आता मला प्रेम देणार आहे थोडंच? आता त्याच्याकडून ती अपेक्षाही नाही. प्रेमाच्या पूर्ततेची 'मंज़िल' नको पण प्रेमाचा शेवट असणारं ते मरण? त्यानं तरी लौकर यावं, म्हणजे मनाला जरा शांती लाभेल! चार क्षणही सुखाचे मिळणार नसतील तर जगण्याला अर्थ तरी काय आहे?....

एखाद्याच्या सच्चा प्रेमाशी कुणी प्रतारणा केली तर ती अशी जिव्हारी लागून

राहते. ती जखम कधीच बुजत नाही. त्या जखमेच्या वेदना सहन करण्यापेक्षा मरण बरं असं वाटू लागतं. पण हे सारं कळतं, उमगतं तेव्हा फार उशीर झालेला असतो.... मात्र याही परिस्थितीत सुंदर गीत जन्म घेतं, हेही तितकंच खरं आहे!

४३. हम हैं तेरे

दिलभी तेरा हम भी तेरे ।

हमको प्यारे हैं ग़म भी तेरे ।

असे शब्द एकले की सामान्यपणे कुणालाही काय वाटेल? वाटेल की, हे शब्द एका प्रेमिकेचे आहेत. पारंपरिक प्रेमिकेच. जी प्रेमिका तिच्या प्रियकरानं दिलेलं दुःख म्हणजे 'सप्रेम भेट' आहे असं मानून ते दुःख सन्मानानं बाळगते..... तिने असं म्हणणं स्वाभाविकच वाटतं; पण हया वर दिलेल्या ओळी प्रियकरासाठी प्रेयसीनं म्हटलेल्या नसून परमेश्वराची आळवणी करणाऱ्या आहेत! हम असे अनेकवचन वापरून आम्ही तुझे-तेरे आहोत, यावरूनही हे स्पष्ट होते. केवळ संकटकाळीच नाही तर, सदासर्वकाळ त्याची आठवण ठेवणारी व्यक्ती त्याने दिलेलं (ईश्वराने दिलेलं) दुःख किंवा सुख समभावनेने स्वीकारून त्याचा आदर करते आणि ईश्वरानं दिलेली प्रत्येक गोष्ट ही शेवटी प्रसाद म्हणूनच ग्रहण करते. अशाच प्रकारच्या भावना कवी कैफ़ इरफ़ानी यांच्या गीतांतून व्यक्त झाल्या आहेत.

दिलभी तेरा हम भी तेरे ।

हमको प्यारे हैं ग़म भी तेरे ।

और भी हो सितम, तो कर ले

ये सितमभी करमही तेरे ।

- हे ईश्वरा , मी तुझाच आणि माझं हृदयही तुझंच आहे. तूच निर्माण केलं आहेस आम्हाला. तेव्हा तू खुशाल हवं तेवढं दुःख माझ्या पदरात टाक. तू कितीही दुःख दिलंस तरीही ते दुःख मला प्रियच राहिल. कारण ते 'तू' दिलेलं असेल. आत्तापर्यंत मी सहन केलाच आहे, पण अजूनही उरलासुरला असेल तर तोही जुलूम माझ्यावर करून टाक. कारण तो जुलूम (सितम) म्हणजे तुझी कृपाच (करम) आहे असं मी समजेन.....

वरच्या ओळीत ईश्वराचं दान जसंच्या तसं स्वीकारण्याची, कबुली असली तरी किंचितसा तक्रारीचा सूरही आहेच.... आणि उद्वेगापोटी 'देशील ते दे' असं जाणवतं. पुढच्या ओळीत त्या भावना अधिक स्पष्ट होतात-

**लाके तूफानोंमें रख दी ।
तूने नैया ज़िन्दगीकी ।
और शर्ते- इम्तिहाँ है
कि न भीगे दामन भी ।
ये बता दे कबतलक यूं
आज़माएगा दिलको मेरे ॥**

- माझ्या जीवनाची नौका तू वादळात आणून सोडली आहेस. मी त्या वादळाशी सतत झगडायचं; त्यातही तुझी अट (शर्त) काय तर माझा पदर (दामन) जरासुद्धा (अश्रूंनी) ओला होऊ द्यायचा. नाही! माझी अशी कठीण परीक्षा तू कुठपर्यंत घेत राहणार आहेस ते तरी सांग! जीवनाशी असलेला हा झगडा, हे वादळ कधीच संपत नाही. तरीही ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून माणसं वाट शोधतच राहतात-

**बढ़ते जाते हैं अंधेरे ।
डूबी जाती हैं निगाहें ।
तेरे भटके हुए बन्दे ।
जायें तो किधर जायें?
दूर क्यों हैं हमसे दाता,
तेरी रहमतके सवरे ॥**

- वाट शोधता शोधता अंधकार जास्तच दाटून येतो आहे. आणि दृष्टीही क्षीण होत चालली आहे. आता वाट कशी सापडणार? तुझ्यावर अपार श्रद्धा ठेवणाऱांनी (बन्दे) आता जायचं तरी कुठे? का अंधकारातच चाचपडत रहायचं? हे परमेश्वरा, तुझ्या कृपेचा (रहमत) उषःकाल आमच्यापासून अजून किती दूर आहे, ते सांगशील?

आपल्या वाट्याला आलेलं जीवन जर असं अंधकारमय असेल तर कोणालाही असंच वाटेल की माझ्यावरच परमेश्वराची अशी अवकृपा का?

जर ईश्वराची आपल्यावर मर्जी नसेल तर... नकोच हे जीवन.

तू जो नजरोसे गिरा दे ।

तो ये जीना भी गुनाह है ।

अपनी दुनियासे उठा ले ।

अब तो येही इल्तजा है ।

मरते मरते भी रहेगा ।

नाम तेराही लबपे मेरे ॥

- परमेश्वरा, मी जर तुझ्या मर्जीतून उतरलो असेन, तर मात्र जगणं हासुद्धा गुन्हाच होईल. तेव्हा तू आता माझं जीवन संपवावंस एवढीच एक माझी विनंती (इल्तजा).... प्रार्थना आहे. मरतानाही माझ्या ओठावर (लबपे) तुझंच नाव राहिल.... तुझंच चिंतन मी करीन.....

संगीतकार रौशन यांच्या चालीतील लताचं हे गीत कितीही वेळा ऐकलं तरी त्यातील माधुर्य कमी होत नाही. 'टकसाल' हा चित्रपट आला न् गेला. पण हे गीत कधीच 'जुनं' होणार नाही.

४४. बेवफ़ाई

मानवी मन अत्यंत गुंतागुंतीचं आहे हे खरंच. या मनात उद्भवणाऱ्या 'प्रेम' ह्या एकाच भावनेचा विचार केला, तरी मनाच्या रचनेची गुंतागुंत सहज कळून येते. हे प्रेम निरपेक्ष असतं तसं स्वार्थीही असतं. दोन प्रेमिकांच्या प्रेमाला तर किती पैलू असतील हे कोणत्याही 'कारागीरा' ला सांगता यायचं नाही... प्रेमी आपल्या प्रिय व्यक्तीवर भरभरून प्रेम करतो, यात काहीच विशेष नाही. पण तो जेव्हा त्या व्यक्तीवर भरभरून प्रेम करतो व त्या व्यक्तीला दुःखी करतो, त्या व्यक्तीवर अत्याचार करतो (आणि त्याला स्वतःला त्याबद्दल जराही अपराधी वाटत नाही-) तेव्हा मात्र मन हे गुंतागुंतीचं आहे याची खात्री पटते... एखादी व्यक्ती आपल्या प्रेयाशी असं का वागत असावी? आणि असे (प्रेमापोटी) अत्याचार सहन करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनात कोणते भावतरंग उठत असतील? त्यासाठी हा एक शेर-

१७

शायद उनका आखरी हो यह सितम ।

सोचकर यह, हर सितम हम सह गये ॥

- आत्ता माझ्यावर होणारा हा त्याच्याकडून होणारा असा बहुधा शेवटचाच अत्याचार असेल (आणि यापुढे तो - किंवा ती - माझ्याशी प्रेमाने वागेल) असा विचार करूनच मी प्रत्येक अत्याचार सहन करीत आलो आहे.... पण तरीही अत्याचारांची मालिका अजूनही संपत नाहीच... असा या शेरातून अर्थ निघतो....

शेवटी सहन करीत रहाणं यालाही एक मर्यादा असते. केव्हातरी सहनशक्ती संपते. मग आपल्या जोडीदाराच्या अशा अत्याचाराला क्षमा करण्याची ताकदही मनापाशी उरत नाही. त्यावेळी कोणते शब्द उमटतात? कवी जाँनिसार अख्तर यांचे ते शब्द लतादीदींच्या आवाजात आपल्याला काय सांगताहेत? -

यही दुआ है कि तुझको मिले
सितमकी सज्जा
जो मेरे दिलका है वो हाल हो
तेरे दिलका ॥

- खूप सोसलं, खूप सहन केलं; आता (देवाजवळ) एकच प्रार्थना आहे (दुआ); तू (प्रियकर) जे अत्याचार केलेस त्याची शिक्षा तुला मिळावी. आणि माझ्या मनाची जशी दुर्दशा (हाल - अवस्था) झाली आहे तशीच तुझ्या मनाची व्हावी.....!

बेचैन करनेवाले तू भी न चैन पाए
तेरीही बेवफ़ाई तुझको लहू रूलाए

-माझं मन आणि जीवन तू कमालीचं अस्वस्थ करून टाकलं आहेस. ढवळून टाकलं आहेस. तसं, आता तुलाही कधी स्वास्थ्य मिळू नये, अशीच माझी इच्छा आहे. तू माझ्याशी जी प्रतारणा (बेवफ़ाई) केलीस, त्याचीही फळं तुला भोगायला लागावीत.... तूही अश्रू ढाळावेस.... दुःखाचे, पश्चात्तापाचे अश्रू.... आत्यंतिक दुःखाचे अश्रू! ((लहू- रक्त) शेवटी तुझ्या डोळ्यांतून पाण्याऐवजी रक्ताचे अश्रू येतील, इतका तू दुःखी होशील, असा शब्दशः अर्थ.)

- अशी 'बददुआ' देणारी ही व्यक्ती अंतर्यामी केवढी दुखावली गेली असली पाहिजे! पुढे ती म्हणते-

तू भी तड़प - तड़पकर फुर्कतकी रात काटे
गुज़रा हुआ ज़माना तुझको भी याद आए

- मी सोसल्या तशा तुलाही विरहाच्या (फुरकत) एकाकी रात्री जागून काढाव्या लागोत. कधीकाळी आपण एकत्र घालविलेला (सुखाचा कालखंड तेव्हा तुला आठवून तुझं हृदय तळमळो! (माझं तळमळतंयू तसंच. माझी आणि माझ्या प्रेमाची महती तुला त्यावेळी तरी कळो!)

तड़पे तेरी मोहोबबत, रोये तेरी जवानी
हर आह तेरे लबपे फरियाद बनके आए।

तुझ्याही मनातलं प्रेम प्रतिप्रेमासाठी असंच तरसेल. तुझं तारुण्य अश्रू ढाळण्यात

व्यतीत होईल आणि तुला जीवन दुःसह्य होईल. जीवनाबद्दलची तक्रार (फ़रियाद) तुझ्या ओठातून विव्हळ वेदनेच्या (आह) स्वरूपात बाहेर पडेल.... (आणि असंच घडो!)

दूटे तेरे सहारे, कोअी भी हो न तेरा

मेरी तरहसे तू भी अपनेपे रहम खाए

तू इतका दुःखी होशील तेव्हा कोणीही 'तुझं' असं उरणार नाही. तुझे सर्व भावबंध तुटून जातील. सर्वजण दुरावतील. तू एकाकी राहशील. कुणाचं प्रेम नाही, कुणाचा आधार नाही अशी केविलवाणी अवस्था होईल तुझी. आणि त्यावेळी तुला स्वतःचीच कीव येईल. स्वतःचीच दया येईल, जशी आज मला माझी येतेय!

वर वर पाहता असं वाटतं की, कवीच्या शब्दांमधली ही प्रेयसी केवढी क्रूर आहे ! आपल्या प्रिय व्यक्तीला शाप देते आहे! पण हे खरं नाही. ही क्रूरता नाही. कारण ती आपल्या प्रियकरानंच दिलेल्या दुःखामुळे इतकी हताश झाली आहे की तिच्या सहनशीलतेचा अंत झाला आहे. दुःखाच्या कडेलोटामुळे समतोल राहाणं शक्यच नाही, अशी अवस्था आहे. हे सगळं प्रेमापायी वाट्याला आलं अशा भावनेतून शापवाणी बाहेर पडली आहे.... 'यास्मीन' या जुन्या चित्रपटासाठी लतादीदींनी हे गीत म्हटलं आहे. संगीताचा साज सी. रामचंद्र यांनी चढविला होता.

प्रेमाचं दुःख सुंदर असतं, ते दुःख भोगण्यातही एक आनंद असतो, उपेक्षा हा प्रीतीचा एक उपहारच आहे, अशा तऱ्हेच्या उदात्त कल्पना चित्रपटगीतांत अक्षरशः हजार वेळा आल्या आहेत व येतात. त्या गीतांमधली प्रेयसी नेहमीच-

है इसीमें प्यारकी आबरू

वो जफ़ा करें, मैं वफ़ा करूं

अशा तऱ्हेच्या त्यागाच्या आणि समर्पित भावनेच्या आहारी गेलेली दिसते. परंतु 'बेचैन करनेवाले, तू भी न चैन पाए।' असं दुःखातिरेकाने का होईना पण ठणकावून सांगणारी प्रेयसी अगदी क्वचितच आढळते. ह्या प्रेयसीला

आपल्या प्रेमाचा अपमान सहन होत नाहीए. तिची आत्मसन्मानाची भावना जागृत आहे! म्हणून जाँनिसार अख्तर यांच्या या गीताचं मोल कांकणभर जास्तच आहे!

४५. इन्तज़ार

इन्तज़ार! प्रतीक्षा. वाट बघणं. असं म्हणतात, 'इन्तज़ारकी घडियाँ मीठी होती हैं' वाट बघण्याचे क्षण लज्जतदार असतात, पण कुठपर्यंत? जर त्या प्रतीक्षेचा शेवट अपेक्षापूर्तीने होणार असेल तरच! कुठलाही अपेक्षित शेवट नसलेली प्रतीक्षा एखाद्या व्यक्तीचा शेवटच घडवून आणील. उर्दू शायरीवर मात्र या 'इन्तज़ार' ने डोंगराएवढे उपकार करून ठेवले आहेत. प्रतीक्षेच्या बेचैन अवस्थेचं वर्णन करणारा एकही शेर लिहिला नाही असा शायर शोधूनही सापडणार नाही. आणि त्या 'इन्तज़ार'चं वर्णन तरी केवढं अतिशयोक्त!

है किसका इन्तज़ार कि ख्वाबे - अदमसे भी ।

हर बार चौंक पडते हैं आवाज़े - पा के साथ ॥

मोमिन म्हणत आहेत, किती वाट पाहतोय मी! वाट बघताबघता मरण आलं. पण मरणानंतरही (ख्वाबे -अदम) कुणाचे पाय वाजले की माझे डोळे उघडले जात आहेत, आली की काय ती, असं म्हणून!

कवी राजेन्द्र कृष्ण प्रतीक्षेचं वर्णन असं भडक करत नाहीत. त्यांची प्रतीक्षा उत्कट पण मूक आहे. दिव्याची ज्योत सारी रात जळत राहते तसा त्यांचा इन्तज़ार अशब्द आहे..... त्याचबरोबर या ज्योतीमध्ये निराशेची किंचित फडफडही आहे-

इस इन्तज़ार - शौक्रको जल्वोंकी आस है ।

इक शमा जल रही है, वो भी उदास है ॥

- प्रतीक्षेची ही सवय, सवय कसली व्यसनच! का लागलं आहे हे वेडं व्यसन? फक्त एकच उद्देश त्यामागे आहे. जल्वोंकी आस! दर्शनाची अभिलाषा. त्यासाठी मनात (आशेची) एक ज्योत सतत तेवते आहे. पण

आता तीही हळूहळू उदास होत चालली आहे. वाट तरी किती पाहायची?
आता काहीच बोलणं उरलं नाही. कारण-

मोहोब्बत ऐसी धडकन है जो समझायी नहीं जाती ।

जुबांपर दिलकी बेचैनी कभी लायी नहीं जाती ॥

- हे वाट पाहाणं, ही प्रतीक्षा आणि त्यामागे असलेलं प्रेम ही काय समजावून सांगण्याची गोष्ट आहे का? प्रेमामध्ये परस्परांनी भाव आपले आपणच समजावून घेतले पाहिजेत. कारण या प्रतीक्षेमुळे मनाला येणारी अस्वस्थता ही काही वर्णन करून सांगता येत नाही.... ती शब्दात पकडताच येत नाही तर ओठावर आणणार तरी कशी? शेवटी प्रेम हे हृदयाचं एक हळुवार स्पंदन आहे. दुसऱ्यानं ते त्याच नाजुकपणे, भावुकतेनं समजावून घ्यावं....

चले आओ, चले आओ, तकाज़ा है निगाहोंका ।

किसीकी आरजू ऐसे तो तुकरायी नहीं जाती ॥

२२

-प्रिय व्यक्तीची वाट बघावी लागणं हेच प्रीतीचं प्राक्तन असतं का? म्हणूनच एकानं दुसऱ्याला सारखं असं विनविण्याची पाळी येते की, बाबा रे, (किंवा बाई ग!) आता तरी ये! प्रतीक्षा करणाऱ्या या व्याकुळ डोळ्यांना तुझ्या दर्शनाची अगदी पराकोटीची निकड (तकाज़ा) आहे! म्हणून मी परोपरीनं तुला विनवीत आहे. एखाद्याच्या विनंती (आरजू) कडे असं दुर्लक्ष करणं आणि विनंती अमान्य करणं (तुकराना) बरं नव्हे!

प्रेमापोटी माणूस किती 'मजबूर', किती लाचार होऊन जातो! आपली विनंती अमान्य झाली, आपल्या प्रतीक्षेची दखल घेतली गेली नाही तरीही - आपल्या निष्ठेचा प्रत्यय त्याला सादर करावा लागतो.

मेरे दिलने बिछाएं हैं जो सिज्दे आज राहोमें ।

जो हालत आशिक्रीकी है वो बतलायी नहीं जाती ॥

- तू येण्याच्या वाटेकडे मी नुसतेच डोळे लावलेले आहेत असं नाही, तर माझं हृदयच तुझ्या वाटेवर अंथरलं आहे. मला भेटायला येणाऱ्या तुझ्या पावलांना ते पुनःपुन्हा प्रणाम (सिज्दा) करतं आहे. तू त्या हृदयाला पायदळी तुडवीत आलास (आलीस) तरी हरकत नाही. पण ये. आणि येच. कारण या प्रतीक्षेत माझ्या प्रेमाची - प्रेमानं भरलेल्या हृदयाची - जी काही अवस्था

- अत्यवस्था झाली आहे ती आता मला तुला सांगता येत नाहीए. तेव्हा आता उशीर करू नको.... आणि आणखी प्रतीक्षा करायला लावू नकोस.... तर, असा हा इन्तज़ार. अनारकलीचा इन्तज़ार. अनारकलीनं सलीमचा केलेला इन्तज़ार.... तो मात्र 'मीठा' नव्हता; कारण त्यांची अखेर ताटातूट झाली. ... पण राजेन्द्र कृष्ण यांनी या गझलेत साकार केलेला इन्तज़ार 'सुरीला' केला होता सी. रामचंद्र यांनी, तर 'मीठा' केला होता अर्थातच लतार्जीनी! हफ़ीज़ होशियारपुरी यांचा एक शेर असा आहे-

तमाम उम्र तेरा इन्तज़ार हमने किया ।

इस इन्तज़ारमें किस किससे प्यार हमने किया ॥

ह्या 'इन्तज़ार' मध्ये आम्हीही कुणाकुणावर प्रेम केलं! राजेन्द्र कृष्णच्या शब्दांवर, चितळकरांच्या सुरांवर, लतार्जींच्या भावपूर्ण अभिव्यक्तीवर, आणि बीना रायच्या अनारकलीवरही !

४६. दुरावा

अब वो मिलते भी है तो यूं कि कभी ।

हमसे कुछ वास्ता न था गोया ॥

- (हसरत मोहानी)

खरंच, माणसं अशी विचित्र का वागतात? एकमेकांचे दोस्त असलेल्या दोन व्यक्ती, एकमेकांवर प्रेम करणाऱ्या दोन व्यक्ती एकाएकी दुरावतात का? आणि पुन्हा कधी चुकून भेट झाली तर जणू काय (गोया) कधी काही संबंधच (वास्ता) नव्हता असं वागतात. का घडावं असं? एकच उत्तर आहे याचं. माणसं एकमेकांना नीट समजावून घेत नाहीत. चुकीचे समज करून घेतात. गैरसमज! आणि ती दुरावतात. एकमेकांना हवी असूनही नकोशी होतात. एकमेकांना सुखवायचं मनात असूनही दुःख देऊन जातात. दुरावतात. आणि दुरावा वाढतच जातो. पुढे कधीतरी आयुष्याच्या कुठल्या तरी वळणावर भेटतात तीही ताण वाढवण्यासाठीच! अशाच एका व्यक्तीच्या मनातले भाव मजरूह सुलतानपुरी व्यक्त करताहेत-

रहते थे कधी जिनके दिलमें हम जानसे भी प्यारोंकी तरह

बैठे है उन्हींके कूचेमें हम आज गुनाहगारोंकी तरह

जीवापलीकडे एकमेकांना प्रिय होतो आम्ही दोघं. ज्या व्यक्तीच्या हृदयात मला एवढं प्रेमाचं स्थान होतं तीच व्यक्ती आज मला अशा नजरेनं पाहते आहे की जणू काही मी गुन्हेगार आहे. जणू मी एखादा अपराध केला आहे. आणि आजच्या या (दूरत्वाच्या) परिस्थितीला जणू काही मीच जबाबदार आहे!

‘मजरूह’ नी हे गीत ‘ममता’ चित्रपटासाठी लिहिलं होतं. नायिका सुचित्रा सेना आणि नायक अशोककुमार यांच्यात असेच गैरसमज निर्माण झालेले असतात. सुचित्रा सेनसाठी लतार्जीनी हे गीत ‘रौशन’ यांच्या सुरांवर गायलं आहे. शब्द, संगीत, आवाज आणि अभिनय यांचा एक सुरेख संगम....

कुठल्यातरी भावनिक वादळानं दूर गेलेली ती दोघं पुन्हा भेटतात तेव्हाही तो तिला जाणून घ्यायच्याऐवजी तिला दुखावतोच... तेव्हा ती म्हणते,

**दावा था जिन्हें हमदर्दीका खुद आके न पूछा हाल कभी
महफिलमें बुलाया है, हमपे हंसने को सितमगारोंकी तरह**

स्वतःला तू माझं दुःख जाणणारा मित्र म्हणवून घेत होतास ना? नव्हे तसा तुझा दावाच होता. मग कधीही माझी दखल घ्यावीशी वाटली नाही? कधी खुशालीही विचारली नाहीस. आणि आता ते मित्रत्वाचं नातं विसरून चारचौघांत (महफिलमें) माझं हसं करू पाहतो आहेस! एखाद्या क्रूर, जुलमी (सितमगार) व्यक्तीला शोभेल असं तू वागतो आहेस! तू, माझा मित्र!

खरं तर या मित्रानं विचारपूस करायला हवी होती. दुःख हलकं करण्याचा प्रयत्न करायला हवा होता. पण-

**बरसोंसे सुलगते तनमनपर
अशकोंके तो छींटे दे न सके
तपते हुए दिलके ज़खमोंपर
बरसे भी तो अंगारोंकी तरह**

२५

वर्षानुवर्ष माझं मन सतत दुःखानं होरपळत राहिलं होतं. वाटलं होतं, तू येऊन माझं दुःख जाणून घेशील आणि आपल्या अश्रूंची शिंपण (छींटे) करून माझ्या मनाला दिलासा देशील. पण ते दूरच. माझ्या धगधगत्या जखमांवर तू बरसलास तो (मेघांऐवजी) निखाऱ्यासारखा! दुःखाच्या आगीत आणखीनच भर पाडण्यासाठी!

पण अजूनही त्याचं समाधान झालेलं दिसत नाही. तिचं मन जाणून घेणं दूरच, तो तर तिला उद्ध्वस्त करू पाहतोय... तो आविर्भाव ओळखून ती म्हणते....

**सौ रूप धरे जीनेके लिये
बैठे है हज़ारों ज़हर पिये ।
ठोकर न लगाना, हम खुद हैं
गिरती हुई दीवारोंकी तरह ॥**

तुला काय माहीत, जीवनात तग धरण्यासाठी मला नाना रूप धारण करणं भाग पडलं! तऱ्हतऱ्हेची विषं जगण्याकरता जीवनाकरिता पचवावी लागली. आता तू येऊन मेलेल्यालाच आणखी मारणार आहेस का? हसं करून? उपहास करून? पण त्याची खरंच जरूरी नाही. आधीच ढासळू लागलेल्या भिंतीला तू आणखी काय ठोकर मारणार? मी आधीच उद्ध्वस्त आहे.... आता तू काही करायचं बाकी राहिलंच नाही!

शेवटच्या या 'क्लायमॅक्स'मध्ये या गीतानं जी उंची गाठली आहे, ती गीताला काव्य म्हणून फार उच्च मूल्य देऊन जाते.

शेवटी असाच एक शेर आठवतो,

यूं तो मरने के लिये ज़हर सभी पीते है ।
ज़िन्दगी, तेरे लिये ज़हर पिया है मैंने ॥

- खलील आजमी

खरं आहे! मृत्यूला आमंत्रण देण्यासाठी विष पिणारे खूप असतील. पण जगतानाही विष पचवत जगावं लागतं.... याचंच नाव जीवन !

४७. मन - दीप

मन! माणसाचं मन. मानस. मन असलेला तो मानव. याच अर्थानं मानव हे नाव 'माणसाला' मिळालं असावं. 'माणूस' ही संज्ञा ही त्यातूनच उद्भवलेली असावी. हे सगळं खरं असेलही, पण एक गंमतीची गोष्ट आहे. ज्यामुळे माणसाचं हे 'माणूसपण' आहे, ते 'मन'च मुळी शास्त्रीय दृष्ट्या, प्रत्यक्ष अस्तित्वात नाही! मनासंबंधीचं मानसशास्त्र केवढंही प्रगत असेल पण मानवी शरीरात 'हे इथे आहे मन' असं काही दाखविता येत नाही. किंवा मेंदूच्या कुठल्याही भागावर 'मन' म्हणून बोट ठेवता येत नाही. आहे ना आश्चर्य? ही नसून असण्याची किमया करणाऱ्या मानवी मनाला जगात दुसरी तोड नसेल. असं हे अजब मन. त्याला ना आकार, ना उकार. पण त्याचं सामर्थ्य मात्र वादातीत. मानवाचं आयुष्य सुखी किंवा दुःखी करायचं हे त्याच्या मर्जीवर अवलंबून असतं. ते जेव्हा 'जुळतं' तेव्हा नंदनवन अवतरतं, पण ते 'जळतं' तेव्हा? तेव्हा पेटून उठतो ज्वालामुखीच. दुःखाची आगच आग भडकते. माणसाला स्वतःचीच समजूत घालावी लागते,

दिल जलता है तो जलने दे

आसूं न बहा, फरियाद न कर

आणि मनालाही समजवावं लागतं, बाबा रे, जळणं, जळत राहणं हाच तुझा धर्म आहे. कवी शैलेंद्र म्हणतात,

मेरे मनके दिये,

मेरे मनके दिये,

यूंही घुटघुटके जल तू

मेरे लाडले,

ओ मेरे लाडले !....

हे माझ्या लाडक्या मना, तू तर एक दीपक आहेस. तेव्हा तुला जळतच राहिलं पाहिजे. सोसत राहिलं पाहिजे. जरी तू (मायेच्या) हवेवाचून घुसमटलास, गुदमरलास, तरीही तू असंच जळत, तेवत राहिलं पाहिजेस. कारण दीपकाचं प्राक्तनच आहे ते.

दीपक जळण्यासाठी तेलाची गरज असते. मनाचा दीपक जळण्यासही 'स्नेह' (म्हणजे तेलच) कारणीभूत असतो. याच अर्थानं तेलाला स्नेह म्हणत असतील का?

खाक हो जायें हम

प्यारके नामपर

प्यारकी राहमें

रौशनी तो रहे

मेरे मनके दिये!....

२८

हे मन - दीपका, तू जळत राहिलं पाहिजेस. तुझी (अन् माझी) भले जळून राख होऊन जाऊ देत. पण प्रेमासाठी आपण ते करायलाच हवं. 'प्रेम' हे नाव उज्वल व्हायला हवं ना! आणि प्रेमाची वाटही हीच असते; हा मार्ग इतरांना दाखविण्यासाठी तरी तुला (मला) जळत राहायलाच पाहिजे.

आणखी मना, तू जरा आकाशाकडे पाहा बरं-

आगके फूल आँचलमें डाले हुए

कबसे चलता है वो आसामाँ देख ले मेरे मनके दिये !....

पाहा; हे लाखो सूर्य, तारे! तारे कसले, हे तर निखारे! ही आगीची फुलं! असली लक्ष लक्ष फुलं पदरात बांधून हे आकाश युगानुयुगं कालक्रमणा करीतच आहे ना? त्या मानाने तुझ्या जळण्याची आग (दुःखाची) काहीच नाही. तेव्हा मुकाट्याने आपला जळत राहा पाहू! माझ्या प्रिय मना, जळत राहा.... असाच जळत राहा... तक्रार करू नकोस.

लताच्या आवाजातलं हे गीत 'परख' चित्रपटासाठी सलील चौधरी यांनी स्वरबद्ध केलं होतं. 'परख' मधलं 'ओ सजना, बरखा बहार आयी।' गीत आपण नेहमीच ऐकतो. 'मेरे मनके दिये' हे ही तितकंच सरस आहे. यात सलील चौधरींनी एक प्रयोग केला आहे. वाद्ये न वापरता कोरसचा उपयोग

पार्श्वसंगीतासाठी केला आहे. त्यामुळे गीताला एक वेगळाच धीर - गंभीरपणा आला आहे. गीत ऐकताना डोळ्यांसमोर उभी राहते ती साध्या वेषातली, मेक- अप न केलेली साधना - हातात एक जळता दीपक घेऊन गीत साकार करणारी....
मेरे मनके दिये.....!

४८. दिलकी हालत

उत्पत्ती आणि लय हा चराचरसृष्टीचा अटळ नियम आहे. बहुधा समतोल राखण्यासाठी तो असावा. या नियमाचा पडताळा वारंवार घेता येतो तो त्याचसाठी. उदय आहे तिथं मावळणंही आहे. चढ आणि तिथं उतारही आहे. वसंत आहे तिथं शिशिरही आहे. गदिमांनी म्हटलंय ना - 'जिवासेवे जन्मे मृत्यू!' मृत्यूसुद्धा जिवाबरोबर जन्मतो! केवढं सौंदर्य आहे ह्या कल्पनेत! पण हे केवळ भाषेचं अलंकारिक सौंदर्यच नाही तर ह्या दोन्ही गोष्टींचं अस्तित्व आहे. म्हणूनच जगण्यात सौंदर्य आहे, अर्थ आहे. फक्त उदय आणि वसंत असते तर आयुष्य 'मोनोटोनस' (अळणी) झालं असतं. म्हणून सुखाबरोबर दुःखही हवंच.... नव्हे, प्रत्येकाच्या वाट्याला ह्या दोन्ही गोष्टी येतातच. अली सरदार जाफरी लिहितात-

३०

इस दिलकी हालत क्या कहिए

दिल शाद भी है नाशाद भी है

मनाच्या अवस्थेचं नेमकं वर्णन करावं तरी कसं? ते म्हटलं तर प्रसन्न (शाद) आहे, म्हटलं तर उदास, खिन्न (नाशाद) आहे!

आयुष्यात काही मिळवायचं असेल तर काही गमवावंही लागतं हा रोजचा अनुभव असतो.

कुछ खो भी दिया कुछ पा भी लिया

इक राग खुशीमें गा भी लिया

और होंटोंपे फ़रियाद भी है

दिल शाद भी है नाशाद भी है

कवीनं प्रथम 'खो भी दिया' आणि नंतर 'पा भी लिया' असं म्हटलंय. यातूनही कवीला आधी काय केलं पाहिजे हे सुचवायचं असेल का? काही मिळण्यासाठी आधी काही द्यावं लागतं ! हेच ते तत्व. पुन्हा खुशी आणि

फरियाद या दोन्ही गोष्टी आहेतच. कारण बरंच काही गमावूनही हाती जेव्हा थोडंसंच काही लागतं तेव्हा जे मिळालं त्याची अवाजवी किंमत मोजावी लागली ही ती तक्रार असते!

मनाची एक खोड मात्र वाईट असते. सुखानं ते तेवढं सुखी होत नाही, जेवढं दुःखानं दुःखी होतं. दुःखात जरा जास्तच वाहवत जायचं हा त्याचा (नको असलेला) धर्म आहे.

**बुझते हैं चिराग़ उठता है धुआँ
सीनेमें बसा है ग़मका जहाँ
आबाद भी है बरबाद भी है**

दुःखानं मन जणू विझून जातं तेव्हा मनात दाटून राहतो तो फक्त खिन्नतेचा धूर. कारण मनात दुःखानं ठाण मांडून स्वतःचं राज्यच निर्माण केलेलं असतं. ते नगर समृद्ध (आबाद) असतं पण मन मात्र इकडे उद्ध्वस्त! खिन्न मनात धूम्र - वलयांत साकार होत राहतात त्या फक्त जुन्या आठवणी! जुनी अपुरी स्वप्नं... अपुरी राहिलेली प्रीती.....

चाहतका ज़माना देखा था ।

इक ख़्वाब सुहाना देखा था ॥

कुछ भूल गये कुछ याद भी है ।

दिल शाद भी है नाशाद भी है ॥

ते प्रीतीचे क्षण आणि ती सोनेरी स्वप्नं सहजासहजी कुणाला विसरता येतात थोडीच? पण विसरण्याचा प्रयत्न करण्याशिवाय गत्यंतर नसतं. थोडंफार विसरता येतं, पण तसंच आठवतही राहातं. आठव आणि विसर..... पुन्हा दोहोंचा लपंडाव मनात चालून राहतो.... भरती - ओहोटी येतच राहते आणि प्रसन्नतेच्या न् खिन्नतेच्या लाटा उमटतच राहतात. सृष्टीच्या नियमानुसार!

‘दिलकी हालत’ ही अशी असते, कुणी विचारलं, विचारपूस केली तरी नेमकं सांगणार तरी काय? पण जे सांगता येत नाही ते कवीला मात्र अचूकपणे कवितेत (गीतात) गुंफता येतं..... आणि संगीतकाराला समर्थपणे ते स्वरात पकडता येतं. म्हणूनच अख्तर अन्सारी आपल्या एका शेरात

म्हणतात.

पूछा किसीने हाल तो आंसूं निकल पडे ।

दिलके शिकस्ता - साज़से नग़मे उबल पडे ॥

मनाच्या भय्र वाद्यातूनही स्वर आणि गीतं उमटतात..... अली सरदार जाफ़रींनाही कोणीतरी दिलकी हालत विचारली होती का?

‘अनहोनी’ या राज कपूरच्या चित्रपटासाठी त्यांनी हे गीत लिहिलं. संगीत रौशन यांचं आहे. ‘दिल शाद भी है, नाशाद भी है’ या ध्रुवपदानंतर प्रत्येक वेळी जो बासरीचा ‘पीस’ आहे तो अक्षरशः लाजबाब! आणि लतादिदींचा स्वर तर अमृतमय आहेच !

४९. दुःखाचं घर

जीवनाचं दोन ओळीत सार सांगायचं तर आपलं प्रसिद्ध संतवचन पुरेसं आहे-

सुख पाहता जवापाडे ।

दुःख पर्वताएवढे ॥

दुःखाचं एवढं वैपुल्य असूनही दुःख खऱ्या अर्थाने जाणणारे कितीजण असतात? तेही इतरांचं दुःख! स्वतःचं दुःख पर्वताएवढं आणि दुसऱ्याचं (दुःखच) जवाएवढं मानणारेच बहुतेक भेटतील. म्हणूनच साक्रिब या शायरानं म्हटलं आहे,

ये किसने गमकदा दुनियाका नाम रखा है ।

हमें तो कोई यहाँ दर्द - आशना न मिला ॥

- कोणी बरं जगाला 'दुःखाचं घर' म्हणून ठेवलंय? आम्हाला तर कोणी (मित्र) भेटला नाही दुःख ओळखणारा! (कोणी दुःख - दुसऱ्याचं - जाणत नसेल तर जगात दुःख आहे असं का म्हणायचं?)

असा 'दर्द - आशना मित्र असता तर कोणीच कुणाला दुखवलं नसतं. दुःखाच्या खाईत लोटलं नसतं. प्रिय व्यक्तीकडून दुःख लाभलेली व्यक्ती कशी जगत असेल?

कटते हैं दुखमें दिन पहलू बदलबदलके ।

रहते हैं दिलही दिलमें अरमां मचलमचलके ॥

- दुःखामध्ये तळमळत (या कुशीवरून त्या कुशीवर करत-) कसेबसे दिवस (व रात्र) ढकलत आहे झालं. मनात (सुखाबद्दलच्या) इच्छा - आकांक्षा (अरमान) उचंबळून येतात आणि विरून जातात..... असंच कसंतरी चाललं आहे आयुष्य-

तडपायेगा कहाँतक ऐ दर्दे-दिल बता दे।

रुसवा कहीं न कर दे आंसू निकल - निकलके ॥

-माझ्या दुःखी मना, मला असं तडफडत तरी कुठपर्यंत ठेवणार आहेस तू? त्यामुळे माझा माझ्यावर ताबा राहत नाही आणि सतत अश्रू वाहत राहतात.

ते अश्रू माझ्या दुःखाची कहाणी उगाचच सर्वांना सांगतील आणि मी फुकट बदनाम (रुसवा) मात्र होईन.

अखेर केव्हातरी दुःखाचं रहस्य बाहेर पडतं. बदनामी, गैरसमज सारं काही होतं. उपेक्षाही होते अन् तेवढंच मात्र सहन होत नाही. मग सगळ्यांना सांगावं लागतं-

ये खाकपर जो चमके ज़र्रें न इनको समझो ।

फैंका गया है दिलका शीशा कुचलकुचलके ॥

हे जमिनीवर धुळीत (खाकपर) जे विखुरलेत ना, त्या तुकड्यांना धुळीचे कण समजू नका हं. पाहा, ते चमकताहेत. माझ्या हळव्या हृदयाचा आरसा (शीशा) फोडून, त्याचा चुरा - चुरा करून कोणीतरी (माझ्या प्रियजनांनीच) ते तुकडे इकडेतिकडे फेकून दिले आहेत. त्यांना मातीमोल मानू नका!

ही सगळी मोडतोड, हे दुःख याचं महत्त्वाचं एक कारण असतं नेहमी, जिवापाड कुणावर तरी केलेलं प्रेम. प्रेमाची परिणती ही अशीच होणार हे माहीत असलं, तशी ती होऊ नये म्हणून कितीही सावधानता बाळगली तरी व्हायचं ते होतंच-

उल्फ़तकी ठोकरोंसे आखिर न बच सका दिल ।

जितने कदम उठाये हमने संभल - संभलके ॥

जितकी म्हणून सांभाळून उचलता येतील तेवढी सांभाळून आम्ही पावलं उचलली, पण शेवटी घडायचं ते घडलंच. ठेचा लगायच्या त्या लागल्याच. आणि हृदय रक्तबंबाळ झालं. दुःख उरी बाळगत आयुष्याचे दिवस ढकलत राहायचे एवढंच हाती उरलं.....

कवी नूर लखनवींनी ही गझल 'परछाई' चित्रपटासाठी लिहिली होती. पूर्वीचे चित्रपट टेकनिकच्या दृष्टीने मागास असतील, किंवा त्यातील गाण्यांच्या सिच्युएशन्सही ओढूनताणून, कधीकधी हास्यास्पदही असायच्या. पण गीतं एकेक अशी असायची! त्यांना काव्यात्मक मूल्य असायचं, हे मुख्य. आणि अशा गीताला लताचा स्वर लाभला म्हणजे मग विचारायलाच नको. ती गीतं नुसती कानात नाही, मनात झिरपायची. आजही तशीच मनात घर करून आहेत.

५०. अंधारवाटेची इलतजा

कोणीतरी म्हटलंय, अंधारात वाट चालत राहणं याचंच नाव जीवन. पुढे एखादी गर्त असेल की फुलांचा गालिचा असेल, याबाबत काहीच निश्चिती नाही. कदाचित पुढे एखादी नवी वाट फुटली, तरी कोणत्या वाटेला वळायचं, याबाबतही अनिश्चितता. दैवावर हवाला ठेवून मग वाट निवडायची. पुन्हा अंधारात प्रवास सुरू! म्हणूनच, अशा अंधारमय वाटेवर हवीशी वाटते, कुणाची तरी प्रेमळ साथ. एखादा आधारासाठी हात. पण ही साथही शेवटपर्यंत मिळेलच ही शाश्वती नाही. कुठल्यातरी अनामिक वळणावर साथीदार 'मजबूर' होतो आणि दूर निघून जातो. अगदी कठोरपणे. जणू काही द्वैत अंकुरलंच नव्हतं..... या कठोर दुराव्याने मागे राहिलेल्या प्रेमी मनाला जबर ठेच लागते. ते आक्रंदून उठतं.... आणि म्हणतं....

तुम्हें क्रसम है मेरे दिलको यूं ना तडपाओ

ये इलतजा है कि मुड़मुड़के देखते जाओ

कितीही शपथा घातल्या, विनवणी केली तरी निघून चाललेला तो जराही विरघळत नाही. मागून कोणीतरी आक्रोश करून वळून बघायला सांगत आहे याचीही तो दाद घेत नाही. विनंती (इलतजा) अगदी पायदळी तुडवून तो पुढेच जातो आहे.....

ओ जानेवाले मुड़के ज़रा देखते जाना ।

दिल तोडके तो चल दिये मुझको ना भुलाना

मागे वळूनही न पाहता तो वाट चालतच राहतो. तेव्हा तिला एक कळून चुकतं की, आपलं प्रेम त्याला बांधून ठेवू शकत नाही. ते कुठंतरी कमी पडतंय. म्हणजे तो जाणारच. माझ्या हृदयाचे तुकडे झाले तरी हे घडणारच. हा प्रीतीचा पिंजरा तोडूनच पक्षी उडाला आहे. आता तो येणे नाही. ठीक

आहे; हे स्वीकारायला हवं. पण त्याला म्हणावं निदान मला विसरू तरी नकोस...

फरियाद कर रही हैं खामोश निगाहें ।

आंसूकी तरह आँखसे मुझको ना गिराना ॥

आक्रोश करूनही काही परिस्थिती बदलणार नाही. तेव्हा आता ओठ शिवून टाकणं हेच बरं. पण तसं केलं तरी हृदयातलं हे तुफान शमेल हे कसं शक्य आहे? ओठ मिटले, तरी डोळे मूकपणे तक्रार करतीलच. तुझं जाणं त्यांना बघवत नाहीये. पण ठीक आहे; मात्र तुझ्या मनातून मला उतरवू नकोस. नाहीतर अश्रू ढळावा तसं मला ढाळून टाकशील. छे! नको ती कल्पना! आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या मनातून स्वतःला उतरताना पाहण्यात केवढं दुःख असेल! पण ज्यावर उपाय नसतो त्या गोष्टीचा स्वीकार करावाच लागतो. असं घडतं याला काही खास कारणही नसतं. तो किंवा तीही दोषी नसते. दोष असतो केवळ दैवाचा.

३६

किस्मतने कहाँ आके मेरी बात बिगाड़ी ।

मंज़िलपे लुटा आके मेरे दिलका खजाना ॥

दैव तरी किती विचित्र. दुरावाच व्हायचा होता तो निदान सुरुवातीलाच का होऊ नये? पण तेव्हा सगळं अनुकूल घंडलं. पण ईप्सिताच्या अगदी शेवटच्या टप्प्यावर आणलं आणि मग सगळं विस्कटून टाकलं! माझ्या प्रीतीची दौलत अशी निर्दयपणे लुटण्यात दैवाला काय आनंद झाला असावा? पण काय अर्थ आहे अशा प्रश्नांना? आणि उत्तरं तरी कोण देणार त्यांची? दैव?

दैव हा एक अजब लहरी चित्रकार आहे. मनात असेल तेव्हा एखादं सुरेख सप्तरंगी चित्र रेखाटतो आणि कुठे बिनसलं की कुंचल्याच्या एका फाटकाच्याने त्या साऱ्या रंगांचा एकच रंग करून टाकतो - बेरंग! त्याच्या लहरीपुढे कुणाचं आजवर चाललं आहे?

कुणाचं काही चालत नाही. फक्त सगळे चालत राहतात. अंधाऱ्या वाटेवर. काळ्या रंगाच्या आंधळ्या सोबतीनं!

कवी शैलेंद्र यांचं हे गीत 'श्री ४२०' या चित्रपटासाठी लिहिलेलं. संगीत अर्थातच शंकर - जयकिशन. या गीताच्या प्रसंगी राज कपूर (नायक) निघून जात असतो आणि दुखावलेली नायिका नर्गिस जागच्या जागी खिळून असते. गोठल्यासारखी. पण तिचं आक्रंदणारं मन त्याच्यामागून धावतं..... त्याला थांबविण्याचा प्रयत्न करतं... पण तो तसाच पुढे पुढे जातो..... त्या दोघांमध्ये भविष्यकाळात येणार होता तोच दुरावा तर दैवानं त्यांच्याकडून आधीच चित्रित करून घेतला नसावा ना, सूचक चिन्ह म्हणून? हे आहे स्वर्ण- लतेचं आणखी एक सुगंधी फूल. ज्याचा दर्दळ नाकानं नव्हे, कानानं अनुभवायचा !

५१. शब्दांचे धन

“आम्हा घरी आहे, शब्दांचेच धन!” - संत तुकाराम

कविश्रेष्ठ कुसुमाग्रज यांनीही असंच म्हटलं आहे.

शब्दांचं धन! कवीनं शब्दांना ‘धन’ ही उपमा देऊन त्याचं जीवनातलं महत्त्व किती अचूकपणे व्यक्त केलंय. शब्द म्हणजेच भाषा. धनाप्रमाणेच देवाण - घेवाणीचं एक माध्यम. जर शब्द नसते, भाषा नसती तर मानवाचा सांस्कृतिक विकास झाला असता का?

३८

माणसानंच निर्माण केलेले हे शब्द - ही भाषा - आता त्याच्यावर अधिराज्य गाजवते आहे. कारण माणूस म्हणजे काही केवळ हाडा - मांसाचा सांगाडा नव्हे. माणूस म्हणजे विचार. माणूस म्हणजे चिंतन. आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीसाठी हवेत शब्द. शब्द माणसाला माणूसपण देतात. माणसांना माणसांशी जोडतात. समाज घडवितात! असं असतं शब्दांचं सामर्थ्य. पण तरीही.....

तरीही शब्द केव्हा केव्हा खुंटतात. अडखळतात. तोकडे पडतात. माणसाच्या मनाला स्वतःमध्ये सामावण्याचा त्यांचा प्रयत्न निष्फळ ठरतो. शब्द निष्प्रभ होतात! हा तर आणीबाणीचाच प्रसंग! अशा वेळी माणसानं भावना व्यक्त करायच्या तरी कशा? पण कवीला आणि प्रेमिकांना ह्या प्रश्नावरही मात करता येते. कवी राजेंद्र कृष्ण लिहितात-

हाले - दिल यूँ उन्हें सुनाया गया

आँखीको जुबाँ बनाया गया

मनाची व्याकुळ (अर्थात विरहरात्री) अवस्था शब्दात सांगणार तरी कशी? शेवटी डोळ्यांनाच बोलतं केलं झालं.

नाही तरी प्रेमाची भाषा ही डोळ्यांनी बोलण्याचीच भाषा असते. प्रिय व्यक्तीचा

‘इन्तज़ार’ करून शिणलेले डोळे नंतरच्या भेटीत काय सांगतात पाहा -

ज़िन्दगी की उदास रातोंको

आपकी यादसे सजाया गया

जीवनातल्या त्या उदास काळ्याकुट्ट अन् एकाकी रात्री! पण त्याही रात्रींना सुशोभित करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. तुझ्या आठवणींनी!

अशी आठवणींवर गुजराण करण्याची वेळ एखाद्यावर का यावी? पण ती येते. कारण पुन्हा शब्द. माणसं शब्द देतात; पण क्वचितच तो पाळतात. मात्र ही वस्तुस्थिती मानायला - प्रेमी मन कधीच तयार नसतं. शब्दांवर विश्वास ठेवायचा आणि स्वतःची फसवणूक करून घेत राहायचं, हीच एक आंधळी मालिका सुरू राहते. पण अशा वाटचालीतून प्रेमाच्या ईप्सितापर्यंत थोडंच पोचता येतं?

इश्क़की वो भी एक मंज़िल थी

हर क़दमपर फ़रेब खाया गया

पावलां - पावलांगणिक फसगत (फ़रेब) हा देखील प्रेमाच्या पूर्ततेचा (मंज़िल) एक भागच असावा.

फसगतीच्या अशा ठेचा खात प्रीतीचा खडतर मार्ग अविचल आक्रमत राहणं ही काही सोपी गोष्ट नव्हे. कारण स्वतःची फसगत झाल्याची दुष्ट जाणीव माणसाला एकही सुखाचा श्वास घेऊ देत नाही. तो अस्वस्थ होतो. बेचैन होतो. मन तडफडतं. आणि ही तडफड मात्र लपवावी लागते.

दिलपे इक वो भी हादसा गुजरा

आजतक उनसे जो छुपाया गया

मनावर गुदरलेल्या संकटामुळे (प्रीतीचं) ते उद्ध्वस्त झालं हे खरं, पण आम्ही मात्र आजवर ते मोठ्या शिकस्तीनं त्यांच्यापासून लपवून ठेवलंय. त्यांना कळू दिलं नाही.

बिचारं मन! ते अशा संकटांना सर्व तयारीनिशी सामोरं जातं. झगडतं. आणि सोशिक असूनही जखमी होऊन राहतं. तरीही आपले घाव लपवण्याचा प्रयत्न करतं. वेदना कोंडण्याची धडपड करतं. अशा घायाळ मनानं जीवन

जगण्याची जेव्हा वेळ येते तेव्हा त्या निष्ठुर विधात्याला विचारावसं वाटतं,

लाख तूफाँ समेटकर या रब

किसलिये एक दिल बनाया गया

लाखो वादळं, संकटं एकत्र केलीस नि हे माणसाचं मन घडवलंस, ईश्वरा!
कशासाठी केलंस असं? का निर्माण केलंस तू हे मन? वादळं सामावून
घेऊन उद्ध्वस्त होण्यासाठी?

या प्रश्नाचं उत्तर द्यायला परमेश्वराजवळ 'शब्द' नसावेत; नाहीतर त्याचं
उत्तर कवीनं पुढच्या शेरांमध्ये नक्की सांगितलं असतं.

कवीच्या शब्दांचं असं काही सामर्थ्य असतं की ते शब्द आपोआप सुरांना
उद्भूत करतात. शब्दांचा सुगंध जेव्हा सुरांच्या पाकळ्यांच्या कोषात
विराजमान होतो, तेव्हा त्याचं एक सुंदर फूल बनतं, आणि जेव्हा ते
'लता' च्या कंठातून उमलतं तेव्हा रसिकांना भृंग होण्यावाचून गत्यंतरच
नसतं!

'जहाँआरा' या चित्रपटाच्या माध्यमातून मदन मोहन, राजेंद्र कृष्ण आणि
लता या तिघांनी ही सुंदर पुष्पभेट रसिकांना सादर केली आहे.

५२. चाँद मद्धम है....

सुगंधाची उधळण करणारा वसंत ऋतू असावा आणि त्यातली रुपेरी चांदणी रात्र असावी! अशा वेळी मनाच्या संथ सरोवरात भाव - भावनांचे तरंग उमटणारच. मात्र त्या तरंगांची सूक्ष्म कंपनं जाणून घेण्यासाठी कुणीतरी 'आपलं माणूस' जवळ हवं, तरच ती बहार प्रफुल्लित भासते आणि ती चांदणी रात्र अधिकच उजळून निघते. आपल्या माणसाचं अस्तित्वच त्या ऋतूला आणि त्या चंद्राला अर्थ देऊ शकतं. अन्यथा तो ऋतू म्लान होतो आणि चंद्रही क्षीण!

साहिर लुधियानवी आपल्या गीतात अशाच एका प्रियतमेची व्यथा लिहिताहेत. तिचा प्रियकर कुठे गेला आहे कोण जाणे. कदाचित कधीही येणार नाही. पण ती मात्र करते आहे 'इन्तजार'

४१

चाँद मद्धम है, आस्माँ चुप है ।

नींदकी गोदमें जहाँ चुप है ॥

नीरव, निःस्तब्ध रात्र आहे. सगळं जग निद्रेच्या उबदार कुशीत विसावलं आहे. निःशब्द. आकाशही जणू स्तब्ध आहे. आणि चंद्र जरी आकाशात असला तरी फिकट झालेला आहे. क्षीण झालेला आहे. (माझ्या मनाच्या उदासीनतेमुळेच चंद्रही उदास आहे का?)

दूर वादीमें दूधिया बादल

झुकके परबतको प्यार करते हैं।

दिलमें नाकाम हसरतें लेकर

हम तेरा इन्तजार करते हैं

चाँद मद्धम है.....

या फिकट चंद्रप्रकाशातही दूरवर दिसताहेत राखी रंगाचे पर्वत. आणि आकाशात एखादा पांढुरका ढगही तरंगतोय. मध्येच तो ढग अगदी खाली येऊन पर्वताशी

प्रेमाची जवळीकही साधतोय. इथे मी मात्र तुझ्या आठवणी आणि भेटीची आशा मनात बाळगून एकटीच वाट बघत राहिले आहे... पण मीलनाची ही छोटीशी इच्छाही अपुरीच राहणार आहे बहुधा! ही सुंदर रात्र, हा सुगंधी ऋतू संपण्याआधी येशील ना तू? येच.

**इन बहारोंके सायेमें आ जा
फिर मोहोबबत जवाँ रहे न रहे
ज़िन्दगी तेरे नामुरादोंपर
कलतलक मेहरबाँ रहे न रहे
चाँद मंद्म है.....**

.... तुला यायलाच हवं. कारण मग वाट पाहून पाहूनच प्रेमाची उत्कटता बोथट होत जाईल आणि तू निराश केलेलं माझं मन माझं प्रेम उद्या कदाचित जिवंतही राहणार नाही. जीवनाची ज्याच्यावर मर्जी नाही त्याला मृत्यूशिवाय दुसरा कोणता पर्याय असणार? म्हणून मरणानं मला गाठण्याआधी तू येच. मी इतक्या विनवण्या रोजच करते आहे. पण तू एकदाही आला नाहीस. माझ्या मनाची हाक तुझ्यापर्यंत पोचतच नाही का? आजही ही रात्र अशीच संपणार?

४२

**रोज़की तरह आज भी तारे ।
सुबहकी गर्दमें न खो जाएं
आ तेरे ग़ममें जागती आँखें
कमसे कम एक रात सो जाएं
चाँ मंद्म है.....
आस्माँ चुप है....**

आजही हे तारे हळूहळू पहाटेच्या प्रकाशाच्या धुळीत तसेच हरवून जाणार का? रोज हरवतात तसेच? म्हणजे तू आजही येणार नाहीस? आला असतास तर तुझी वाट पाहून निराशेनं दुःखित झालेल्या या डोळ्यांना निदान एक रात्र तरी सुखाची झोप मिळाली असती. मरण्यापूर्वी एक तरी रात्र तृप्तीत व्यतीत झाली असती? पण.....

आता हा चंद्र असा फिकटच राहिल आणि हे आकाशही असंच अबोल

राहील. आणि मीही तुझी अशीच वाट पाहत राहीन..... मूक! स्तब्ध!
इन्तज़ार! वाट पाहणं. खरोखर यासारखी दुसरी जीवघेणी गोष्ट जगात
असेल का?

वाट पाहता पाहता कवी फ़ानी लिहितात,

मौतका इन्तज़ार बाक़ी है ।

आपका इन्तज़ार था; न रहा ॥

साहिरनं वरील गीतात इन्तज़ार फार उत्कटतेनं चित्रित केला आहे. 'मद्धम'
हा खास साहिरचा शब्द. तसाच दूधिया बादल! दुसऱ्या कुठल्या गाण्यात
कुठे 'दूधिया बादल' भेटल्याचं आठवत नाही.
लताचं हे खूप जुनं जाणं. तरुण आवाजातलं. फिल्म होती 'रेल्वे प्लॅटफॉर्म'.
त्यातलं रफीचं 'बस्ती बस्ती परबत परबत....' इतकं फेमस झालं.
साहिरच्या एका पुस्तकाचं नावही आहे 'गाता जाए बनजारा.'
'रेल्वे प्लॅटफॉर्म' ला संगीत होतं मदनमोहन यांचं.

५३. ज़िन्दगी

**ज़िन्दगी कैसी है पहेली हाए
कभी तो हंसाए, कभी ये रुलाए**

रुपेरी पडद्यावरचा राजेश खन्ना - आनंद - समुद्रकिनाऱ्याची रुपेरी रेती तुडवीत गात गात चालला आहे. त्याच्या हातात रंगीबेरंगी फुग्यांचा एक झुपका आहे. हातातले त्या फुग्यांचे रेशमी धागे सुटताच सारे फुगे विखरून उंच जाऊन आकाशात विलीन होतात. हे सारं आपण पडद्यावर पाहतो आहोत, हे माहीत असूनही मन त्या फुग्यांसारखंच आकाशाचा शोध घ्यायला निघतं. आकाशाचा? की त्या गीतातल्या 'ज़िन्दगी'चा? ज़िन्दगी! पहेली! जीवन.... एक कोडं.... कुणालाही न उलगडलेलं. पण तरीही सर्वाना प्रिय असलेलं. एरवी माणसाला गुंता सोडवायला आवडतं, नव्हे ती त्याची सहज प्रवृत्ती आहे. पण जीवन हा असा रेशीम - गुंता आहे की त्यात अधिकाधिक गुरफटायलाच माणसाला हवं असतं. त्यातून बाहेर पडणं, भानावर येणं हे नकोच असतं. किंबहुना त्याची भीती वाटत असते.

कभी देखो मन नहीं जागे

पीछे पीछे सपनोंके भागे

इक दिन सपनोंका राही

चला जाए सपनोंके आगे कहाँ.....

कधी भान येऊन नये या सुप्त इच्छेपोटीच माणसाचं मन स्वप्नं बघू लागतं. त्यातच रंगतं आणि स्वप्नांच्याच मागे धावतं. पण वास्तवतेपासून दूर जाणार तरी किती? धावता धावता एक दिवस स्वप्नं मागे राहतात आणि माणूस पुढे निघून जातो. पुढे.... पुढे.... हातातून सुटलेल्या त्या फुग्यांसारखा..... अनंताकडे!

शेवटी असं आहे, फुगे शाश्वत नाहीत, ते आकाश - अवकाश शाश्वत आहे.

समुद्रकाठच्या रेतीत उमटलेली पावलं क्षणिक आहेत, समुद्र निरंतर आहे. तसंच जीवन आहे, क्षणिक. अशाश्र्वत. निश्चित आहे ती त्याची सांगता! म्हणूनच तत्त्वचिंतकांना, कवींना ही जीवनाची सांगता म्हणजे वरदान वाटतं. गालिब म्हणतो,

गमे - हस्तीका 'असद' किससे है जुज़ मर्ग इलाज ।

शमअ हर रंगमें जलती है सहर होने तक ॥

या दुःखमय जीवनांवर मृत्यु (मर्ग) खेरीज (जुज़) इलाज तरी काय आहे? मृत्यूचं वरदान लाभेपर्यंत हे दुःखी जीवन जगतच राहाला हवं. एखादा दीप पहाट होईपर्यंत कसाबसा जळत राहतोच ना? (सहर - सकाळ)

ह्या दोन ओळींतसुद्धा गालिबने जीवनाला 'जळत' राहणाऱ्या दिव्याचीच उपमा दिलीय. अंधाराचा शेवट करणाऱ्या प्रसन्न पहाटेची सांगड मृत्यूशी घातली आहे.

जोश मलीहाबादी तर काय म्हणतात पाहा,

मौतसे क़ब्ल ज़िंदगी कैसी ।

जी रहा हूँ, अभी खुशी कैसी ॥

मृत्यूच्या आधी (क़ब्ल) कुठलं आलंय जीवन! अजून तर मी जिवंत आहे, जीवनात कुठे मिळणार आनंद! (तो तर जीवनाच्या पश्चात मिळेल!) एका कवीला, मृत्यू देईल ते जीवन असं वाटतं तर दुसऱ्याला जीवन हाच मृत्यूचा साक्षात्कार वाटतो. अख्तर शीरानी लिहितात,

मर गए हम आख़िर इस तरह क्या जीते ।

ज़िंदगीका हर लम्हा मौतका फसाना था ॥

जगता जगता (कष्टात) शेवटी मरून गेलो आम्ही. जगण्याचा प्रत्येक क्षण म्हणजे मृत्यूचीच एकेक कहाणी होती....

'फ़िराक़' गोरखपुरींना वाटतं,

मौतका भी इलाज हो शायद ।

ज़िन्दगीका कोई इलाज नहीं ॥

मृत्यूच्या अंतिम दुःखावरही कदाचित एखादा इलाज - उपाय सापडेल पण जीवनातल्या दुःखांवर कुठलाच इजाज नाही. ती भोगूनच संपवावी लागतात. जगन्नाथ आज्ञादही आपल्या शेरात जीवन मृत्यूपेक्षाही कठीण आहे असंच म्हणतात

मौत अगर आसान नहीं, जीना भी आसान नहीं ।

मौतको मुश्किल जाननेवाले, जीना मौतसे मुश्किल है ॥

जगणं हे मृत्यूपेक्षाही अवघड आहे हे खरंय, पण मानव हासुद्धा 'जिगर' असलेला प्राणी आहे. जीवनाचं अवघड आव्हान स्वीकारण्यातच त्याला धन्यता वाटते, सार्थकता वाटते आणि तसंच व्हायला हवं.

'अदम' म्हणतात -

क्यों परेशाँ है न मालूम ये जीनेवाले ।

जिसको जीनेकी न तौफ़िक्र हो, मर जाता है ॥

४६

जीवनातल्या दुःखामुळे हे जगणारे लोक इतके व्याकूळ (परेशाँ) का होतात कळत नाही. ही दुःखं पचवून जगण्याचं सामर्थ्य (तौफ़िक्र) ज्यांच्यात नसतं ते लोकच मरून जाऊ पाहतात.

म्हणजेच, जीवनाला सामोरं जाणं हेच माणसाच्या सामर्थ्याचं लक्षण आहे. मरण पत्करणं हा पलायनवाद आहे.

कवींच्या या विवेचनावरून वाटणं स्वाभाविक आहे की, मृत्यूला जीवनाचं वरदान मानून त्याची इच्छा धरावी का मिळालेलं जीवन जगून दाखविण्यात खरा पुरुषार्थ आहे म्हणून मृत्यूची उपेक्षा करावी? पण कुणालाच यातलं नेमकं खरं ठरवता येत नाही. जीवन आणि मृत्यू यांच्यातली रेषाच मुळात पुसट आहे.

ज़िन्दगीकी दूसरी करवट थी मौत ।

ज़िन्दगी करवट बदलकर रह गयी ॥

- फ़ानी

जीवन कुणाला 'म्हणायचं नि मरण कोणाला म्हणायचं? कारण दोन्हींमुळे 'जीव' जातोच! मग मरणालाच शत्रू का म्हणून मानायचं? या अर्थाचा शेर पाहा-

**मौतही इन्सानकी दुश्मन नहीं ।
ज़िन्दगी भी जान लेकर जाएगी ॥**

- जोश मल्सियानी

जीव घेऊन जाणारं हे दुःखी, असार जीवन हे तर सर्वांच्याच वाट्याला आलं आहे. मात्र सगळे त्याकडे एकाच नजरेने बघू शकत नाहीत. काही थोडेच हसत हसत दुःखं स्वीकारतात तर बरेचसे दुःखाने रडत बसतात.

**ज़िन्दगीकी राहोंमें ग़म भी साथ चलते है ।
कोई ग़ममें हँसता है, कोई ग़ममें रोता है ॥**

- खातिर गज़नवी

यातलं काय निवडायचं हे अखेर प्रत्येकाच्या मानसिकतेवर अवलंबून आहे. साहिर लुधियानवीने जे जीवन स्वीकारायचं (एका गीतात) ठरविलं आहे, ते समजावून घेण्यासारखं आणि जमलं तर आचरणात आणण्यासारखं आहे. जीवन हे असंच असतं. दुःखमय, अत्याचारी (ज़ुल्म), जबरदस्ती करणारं, हे साहिरने मान्य करून तसंच ते स्वीकारलं आहे.

४७

**ज़िन्दगी ज़ुल्म सही, ज़ब्र सही, ग़मही सही ।
दिलकी फ़रियाद सही, रूहका मातमही सही ॥**

जुलूम, जबरदस्ती, हळव्या मनाच्या तक्रारी (फ़रियाद) किंवा आत्म्याचा आक्रोश... जीवन म्हणजे यापैकी काहीही असो, ते मी यशस्वीपणे जगून, स्वीकारून दाखवणार....

**हमने हर हालमें जीनेकी क्रसम खायी है
अब यही हाल मुक़द्दर है तो शिकवा क्यों हो ।
हम सलीक़ेसे निभा देंगे जो दिन बाक़ी है ।
चाह रुसवा न हुई, दर्द भी रुसवा क्यों हो ॥**

आहे ही परिस्थिती हे आपलं प्राक्तन (मुक़द्दर) असेल तर मग तक्रार (शिकवा) कशाला? आता या परिस्थितीत जगण्याचीच शपथ वाहिली आहे. आता उरलेलं आयुष्य शिष्टसंमत (सलीक़ा) पद्धतीनेच व्यतीत करायचं. ठीक आहे, दुःख वाट्याला आलंय, पण आपल्या इच्छा, प्रेम (चाह) यांची आपण कधी उपेक्षा केली नाही तर दुःखाची उपेक्षा (रुसवाई)

तरी का म्हणून करायची? (शेवटी या सान्या भावना सारख्याच मानल्या पाहिजेत.)

**हमको तक्रदीरसे बेवजह शिकायत क्यों हो
इसी तक्रदीरने चाहतकी खुशी भी दी थी ।
आज अगर काँपती पलकोंपे दिये है आंसू
कल थिरकते हुए होटोंको हँसी भी दी थी ॥**

दुःखाला प्राक्तन - नशीब समजायचं आणि नशिबाला दोष द्यायचा, नशिबाकडे तक्रार (शिकायत) करायची ती का? कारण काल याच प्राक्तनाने प्रेमाचा आनंदही मला दिलाच होता ना! आज डोळ्यांत अश्रू दिले असतील पण कालचं ओठांवरचं हसूही याच (उदार) नशिबाने मला दिलंच होतं! मग उगीच (बेवजह - विनाकारण) दुःखी का व्हायचं?

**हम हैं मायूस मगर इतनेभी मायूस नहीं
इक न इक दिन तो ये अशकोंकी लड़ी दूटेगी ।
इक न इक दिन तो हटेंगे गमोंके बादल
इक न इक दिन तो उजालेकी किरन फूटेगी ॥**

नाही, मी इतका काही उदास (मायूस), दुःखी झालेलो नाही. कारण मला आशा आहे, एक ना एक दिवस माझी ही अश्रुधार खंडित होणार आहे आणि दुःखाचे हे मेघ वितळून एक ना एक दिवस तेजाचे किरण माझं जीवन उजळणार आहेत.

म्हणूनच जगायचं असतं. तेजाच्या किरणांची आस ही जीवनाला जगविणारी संजीवनी आहे. जोपर्यंत या संजीवनीचा स्पर्श आहे तोपर्यंत जीवन अमरच आहे. ते न उलगाडणारं कोडं असो किंवा दुःखाचा प्रत्यय असो, पण तो चैतन्याने रसरसलेला एक तेजाचा बिंदू आहे आणि तेजाच्या अमर्याद सागरात विलीन होणं हाच त्याचा धर्म आहे.

५४. तनहाई

एकटाच आलो, आता एकटाच जाणार
 सवे कोणि आले नाही, कोणिही न येणार....
 एकटाच हसलो रमलो, एकटाच फिरलो - दमलो
 एकट्याच जीवनि माझ्या, मला मीच आधार.....
 एकटेच रडणे - हसणे, अश्रु मीच माझे पुसणे
 एकट्याच जीवनि माझ्या मला मीच आधार....

- कु. निर्मला नाईक

कुणा एका या कवयित्रीने 'एकटेपणा'चं मूर्तिमन्त चित्र चार ओळींत उभं केलंय! या जगात येणारी प्रत्येक व्यक्ती खरंच का 'एकटी' असते? जन्माला येताना अनेक नात्यांचा गुंता बरोबर घेऊन येणारा जीव एवढा एकटा असतो? याच कवयित्रीने मधल्या दोन ओळींत म्हटलंय,

मधे द्वैत झाले काही, अंकुरास आले तेही

संपला परी तो त्याचा, लागलाच व्यापार!....

नात्यांची ही क्षणिक 'द्वैत' लगेचच संपतात आणि उरतो केवळ एकटेपणा. म्हणजे माणसाला साथ म्हणायचीच तर ती असते केवळ एकटेपणाची. तनहाई! उर्दू काव्यात उत्कटतेचे गहिरे रंग भरणारी तनहाई! ह्या तनहाईचा रंग मात्र निळा असावा असं वाटतं. निळं अथांग आकाश.... त्याची अतल पोकळी..... तनहाईचंही असंच आहे! कितीही खोल बुडी घेतली तरी हाती काहीच यायचं नाही. एकटेपण अधिक गडद मात्र होत जाईल. कवींना या 'तनहाई' ची अधिकच ओढ दिसून येते. (त्यातल्या त्यात कवयित्रींना जरा जास्तच!) आपल्या परिचयाची 'शोकान्तचित्र- सम्राज्ञी' - मीनाकुमारी 'नाज़' आपल्या काव्यात तनहाईबद्दल काय लिहितेय पाहा-

चांद तनहा है, आसमां तनहा

दिल मिला है कहां कहां तनहा

बुझ गई आस छुप गया तारा

थरथराता रहा धुआं तन्हा

.....या अथांग विश्वात फक्त माणसालाच एकटेपण लाभलंय थोडंच? हे आकाश, हा चंद्र.... हेही एकटेच आहेत! तो एकटा असलेला ताराही विरून गेला.... जणू आशाच मालवली. आणि दीप विझून गेल्यामुळे एकटा धूर वलयं घेत राहिला आहे.... अस्थिरतेनं....

कवयित्रीनं निवडलेली प्रतीकं केवळ तिच्या मनातल्या एकाकीपणाचं प्रकटीकरण करताहेत.....

ज़िन्दगी क्या इसीको कहते है

जिस्म तन्हा है और जाँ तन्हा

... देहाने, मनाने एकाकीपणे जगत राहायचं याचंच नाव 'जीवन' आहे की काय?

हमसफर कोई गर मिले भी कहीं

दोनों चलते रहे यहां तन्हा

जीवनाची एकाकी वाटचाल करता करता काही 'द्वैत' अंकुरलंही. सहयात्री - सहप्रवासी भेटलाही. पण तरीही दोघं एकाकीपणेच मार्गक्रमणा करित राहिले! समांतर!

जलती बुझतीसी रोशनीके परे

सिमटा सिमटासा इक मकां तन्हा

वाट चालता चालता दूरवरून येणारी प्रकाशाची एक तिरीप दिसते. क्षणात अंतर्धान पावते. तिथं दिसतंय एकटंच उभं असलेलं एक घर.... तेही असंच एकटं आहे. कवयित्रीच्या मनासारखं...

शेवटच्या शेरात मीनाकुमारीनं 'तन्हा' या शब्दाचा सर्वात सुंदर उपयोग केला आहे.

जगाने आज मला एकाकी केलंय, तसं मीही जगाला माझ्या नसण्याने पोरकं करून जाईन ही कल्पना केवढी 'ग्रेट' आहे. कवीचा 'आत्मसन्मान' इथं फार चांगल्या अर्थाने व्यक्त होतो आहे. त्यात गर्व नाही, पण आत्मविश्वास जरूर आहे. 'एकाकीपणा' माणसाला जाचक ठरतो. ती फार मोठी शिक्षाही आहे. पण एकटेपणी केलेल्या मंथनातूनच कलावंताची कला साकार होते.

प्रतिभा आविष्कृत होते.

कवि शहरयार (‘उमरावजान’च्या गझला लिहिणारा) एक शेरात लिहितो....

तनहाईकी ये कौनसी मंझिल है, रक्कीबों

ता - हद्दे- नजर एक बियाबानसा क्यूं है ॥

माझ्या शत्रूंनी (म्हणजे खरं तर मित्रांनी!) मला एकाकीपणाच्या या कोणत्या मुक्कामाला (मंझिल) आणून पोहोचवलं आहे कोणास ठाऊक! पण आता नजर पोहोचते आहे तिथवर सगळं जंगलच जंगल (बियाबाँ) दृष्टीस पडतं आहे.

माहिर - उल- क्रादिरी आपल्या ‘तनहाई’ मध्ये तारकांना सामील करून घेऊ पाहतात-

इस तनहाईके नाजुक लम्होंमें

कुछ तुमही सितारों बात करो

तुमने तो वो शब देखी होगी

जिस शबकी सहर हो जाती है ॥

एकाकीपणाच्या ह्या हळव्या क्षणीं (लम्हें), हे ताऱ्यांनो, तुम्ही तरी काही बोला. ज्या रात्रीच्या नशिबी उषःकाल असतो अशी रात्र निदान तुम्ही तरी पाहिली असेल; असते ना अशी रात्र?... सांगा ना....

सिद्दिक ‘हसन’ मात्र ‘तनहाई’ कडे वेगळ्या दृष्टीने पाहतात-

एक फ़िदौसे - तसव्वुर, इक गुलिस्ताने- खयाल

हिज्र की तनहाइयाँ भी होती हैं कितनी हंसी....

विरहाचा-हिज्र-एकटेपणाही किती सुंदर असू शकतो! त्या एकांतात राहून कल्पनेतल्या (तसव्वुर) स्वर्गात (फ़िदौस) हिंडता येतं. विचारांच्या उद्यानात (गुलिस्ताने- खयाल) विहरता येतं. हे सारं शक्य होतं ते तनहाई मुळेच! ‘तनहाई’ जर जीवनाचा अविभाज्य भाग असेल तर त्याकडे अशा सकारात्मक दृष्टीनेच बघणं योग्य नाही का?

(या लेखाच्या आरंभी आलेली, कु. निर्मला नाईक यांची कविता ‘रविवार सकाळ, १८ सप्टेंबर १९४९ च्या जुन्या कात्रणातून घेतली आहे.)

५५. दिल

५२

माणसाचं 'माणूसपण' कशात आहे असा प्रश्न केला तर त्याचं उत्तर 'माणसाची प्रेम करण्याची सहजप्रवृत्ती' असं म्हटल्यास दुमत होणार नाही. प्रेम हा माणसांच्या मनाचा धर्म आहे. प्रेम ही त्याची संस्कृती आहे. त्याची शक्ती आहे. माणूस जन्मभर कशा ना कशावर प्रेम करतो. प्रेम करीत राहतो. फक्त प्रेमाच्या जागा बदलत राहतात. लहानपणी तो स्वतःवर प्रेम करतो, त्यामुळे आपल्याला जपणाऱ्या आईवर करतो, तरुणपणी स्वतःच्या ध्येयावर व त्याचबरोबर प्रेयावर प्रेम करतो, नंतर स्वतःच्या यशावर प्रेम करतो आणि नंतर मोक्षावरही प्रेम करतो. पण माणसाला प्रेमाचा प्रवास घडविणारं असतं ते त्याचं मन. मन हीच त्याची ओळख. त्याची आयर्देटीटी. त्याचा प्रभाव आणि स्व-भाव. मन आहे म्हणूनच जगात विकार आहेत. माणसाला असं तरल मन नसतं तर तोही इतर प्राण्यांसारखा सृष्टीचा एक सामान्य घटक झाला असता. पण ह्या 'मनाने' आणि मनोव्यापारांनी माणसाला एक वेगळेपण दिलं. कवींच्या बाबतीत मनाची ही तरलता आणखी उच्च कोटीला पोहोचली. आपल्या मनाच्या शक्तीची त्यांना पुरेपुर जाणीव झाली. म्हणूनच ते असं लिहू शकतात.

**गाहे गाहे इसे पढ़ा कीजे ।
दिलसे बढकर कोई क़िताब नहीं ॥**

- सईद राही

पावला - पावलावर (गाहे - गाहे), क्षणोक्षणी या मनाचा कानोसा घ्या. मनरूपी पुस्तकाचा शब्द न् शब्द जाणून घ्या. कारण याच्याइतकं श्रेष्ठ पुस्तक दुसरं नाही!

कवी साहीर लुधियानवी तर याही पुढे एक पाऊल टाकतो आहे. मन नुसतं

वाचूनच का पाहायचं? ते जे सांगेल ते मानायचं आणि त्याप्रमाणे करायचं!

दिल जो भी कहेगा, मानेंगे ।

दुनियामें हमारा दिल ही तो है ॥

- मनाचं ऐकणार नाही तर कोणाचं? या जागत आमचं असं दुसरं कोण आहे? फक्त हे 'दिल' आहे, तेवढंच की!

आणखी एका कवीने आपल्या 'दिला'चे किती लाड करायचे ठरवलेत पाहा-

दिलने हमसे जो कहा

हमने वैसाही किया ।

फिर कभी फुर्सतसे सोचेंगे

भला था या बुरा ॥

पुढची ओळ आपोआपच ओठांवर आली ना? 'जिन्दगी ख्वाब है.... ख्वाबमें झूट है क्या, और भला सच है क्या । 'जागते रहो' मधला तो मोतीलाल! विसरू म्हटलं तरी शक्य नाही....

.... पण मनाचं ऐकून त्याबरहुकूम वागण्यात एक 'धोका' आहे, असं नक्कीच या ओळी सुचवून जातात. कारण मन काहीही भलंबुरं सांगेल! 'जालिब' ची गझल मेहदी हसन गातो, तिच्या ओळी काय सांगतात?

दिलकी बात लबोंपर लाकर

अबतक हम दुख सहते हैं ।

हमने सुना था इस बस्तीमें

दिलवाले भी रहते हैं ॥

- पोटातलं ओठांवर आलं आणि कायमचं दुःखी राहण्याची वेळ आमच्यावर आली! आम्ही तर ऐकलं होतं की, इथं राहतात ते सगळे सहृदय आहेत, ते आमचं मन समजावून घेतील. पण कसचं काय!

'जालिब' म्हणतो त्याप्रमाणे मग मनातलं मनातच ठेवायचं ठरवलं तर?

पण तसं घडत नाही. मनात काहीच मावत नाही, लपत नाही. आनंद असेल तर मन फुलून येतं. दुःख असेल तर ते अश्रूंतून वाहत राहतं. आणि मनात 'प्रेम' दडलेलं असेल तर हे दोन्हीही होतं.

दिलके अरमाँ आंसुओमें बह गए।

हम वफ़ा करके भी तनहा रह गए ॥

- मनातल्या असफल आशा - आकांक्षा अश्रूंबरोबर वाहून गेल्या. आणि आम्ही आमच्या आकांक्षांशी प्रामाणिक राहूनही आज एकटे उरलो. खरंच, हे 'प्रेम' नसतं, हे मन (दिल) नसतं तर किती बरं झालं असतं! या मनामुळेच आयुष्य गुंतागुंतीचं झालं आहे. बरं, आहे तर आहे; पण सर्वांची मनं तरी सारखी असायची! तेही नाही. त्यामुळे कुणी कुणाला समजावून घ्यायचं म्हटलं तरी ते केवढं अवघड होऊन बसलंय. आणि ज्या मनांच्या तारा वेगवेगळ्या सुरांत आहेत अशी मनं एकत्र येणं हा तर आणखी एक विचित्र योगायोग! मग 'ती' म्हणते-

तुम्हारा दिल मेरे दिलके बराबर हो नहीं सकता ।

वो शीशा हो नहीं सकता, ये पत्थर हो नहीं सकता ॥

५४

- आपली हृदयं कधीच सारखी होऊ शकणार नाहीत. कारण तुझं हृदय काही माझ्याप्रमाणे आरशासारखं (शीशा) निर्मळ होऊ शकणार नाही अन् माझं तुझ्याप्रमाणे दगडासारखं कधी होणार नाही! आपण कधीच मनाने एका पातळीवर येणार नाही.

पाहिलंत ना? हृदय आहे, मन आहे. म्हणूनच दुःख आहे, अर्थात दुःख कुणाला, फक्त मन हळवं, संवेदनशील असेल त्यालाच. त्या हळव्या मनालाही मग असं वाटून जातं की मीही त्या दुसऱ्याप्रमाणे कठीण असतो तर किती बरं झालं असतं.

गर दिलमें असर न तेरे गमका होता ।

काहेको ये लौटता - तड़पता होता ॥

कैसे आरामसे गुज़रती औक्रात ।

ऐ काश कि मेरा दिलभी तुझसा होता ॥

- मोमीन

- तुझ्या दुःखाचा एवढा प्रभाव नसता तर हे माझं हृदय कशाला असं तळमळलं असतं? माझंही हृदय तुझ्यासारखं (दगडाचं) असतं तर आयुष्य

(औक्रात) किती सुखात गेलं असतं. पण ह्या हृदयामुळेच आम्हाला सुख म्हणून कसं ते लागतच नाही.

दिलकी चोटोंने कभी चैनसे रहने न दिया ।

जब चली सर्द हवा हमने तुझे याद किया ॥

आठवणी काढत राहणं ही मनाची अत्यंत वाईट खोड आहे. हवा सर्द आहे म्हणून स्वतःही विरघळायचं आणि डोळेही आर्द्र करायचे. ह्या मनापायी रडण्याची वेळ येते.

दिलही तो है न संगो - खिश्त

दर्दसे भर न आए क्यों?

रोयेंगे हम हजार बार

कोई हमें सताए क्यों?

- गालिब

- शेवटी हृदय म्हणजे काही दगड (संग) किंवा वीट (खिश्त) नाही. ते दुःखाने भरून येणारच! द्रवणारच. आणि तसं झाल्यावर आम्ही रडूही. एकदा नाही, हजारदा! कोणी आम्हाला का अडवावं नि त्रास द्यावा?

‘आम्ही हवं तसं दुःख करत बसू’

असं गालिब म्हणतोय खरं! पण ते त्राग्याने आणि उद्वेगाने. दुःख करत बसण्याचा प्रत्येकालाच कंटाळा येईल. कवी दाग देहलवी लिहितात, दुःख करणारं असं माझ्यासारखं हळवं हृदय कुणालाच मिळू नये!

मुझसा न दे ज़मानेमें परवरदिगार दिल ।

आशुप्रता- दिल, फ़रेप्रता- दिल बेक्रार दिल ॥

- देवा रे! (ऐ परवरदिगार), माझ्यासारखं असं हे मन कोणालाही देऊ नकोस, या जगात. असं अस्वस्थ, व्याकुळ (आशुप्रता) (प्रेमात) मोहीत झालेलं, फसलेलं (फ़रेप्रता) आणि त्यामुळे बेचैन असणारं (बेक्रार) असलं मन कशाला कुणाला मिळावं?

मनाची आसक्ती आली की त्याबरोबर व्याकुळता आणि दुःख येणारच. आशा - आकांक्षा बाळगल्या की त्यांची गळचेपी होणार हेही ठरलेलंच

असतं. आपण होऊन आशा - आकांक्षांचे बळी दिले तरी त्यावर समाधी का बांधली जाते?

मशहूर हो गयी है ज़ियारत शहीदकी ।

खूँगशता आरज़ूका बना है मज़ार दिल ॥

- हुतात्म्यांची समाधी (ज़ियारत) प्रसिद्धी पावते. आणि लोक तिचा आदर करतात. आमच्या मृत (खूँगशता) - मारल्या गेलेल्या आकांक्षांचं थडगं झालंय आमचं मन म्हणजे. पण ही समाधी कोणालाही माहीत झाली नाही. उपेक्षितच राहिलं आमचं मन.

इसकी तलाश है कि नज़र आये आरज़ू ।

ज़ालिमने रोज़ चाक किये है हज़ार दिल ॥

- मी तर आता शोधतोय, ही 'आकांक्षा' कुठे दिसतेय का! (दिसली की मी सूडच उगवणार आहे तिच्यावर) कारण या अत्याचारी (ज़ालिम) 'आकांक्षे'ने रोज हजारां हृदयं उद्ध्वस्त केली आहेत.

प्रेमाची जरा कुठे ओळख झाली तर लगेच व्याकुळता, बेचैनी एवढंच नव्हे तर उद्ध्वस्तता वाट्याला आली.

पहले- पहलकी चाहका कीजे न इम्तिहाँ ।

आना तो सीख ले अभी दो - चार बार दिल ॥

- माझ्या पहिल्यावहिल्या प्रेमानुभवानेच माझी इतकी कठोर परीक्षा (इम्तिहाँ) घ्यायला सुरुवात केलीय. अभी पहलीही बार किसीपे 'दिल आ गया' था। और दो चार बार किसीपे 'आना' सीख लेता, तो फिर इम्तिहाँ की बात सही थी.

बेताब होके बज़मसे उसकी उठा दिया ।

गाफिल हूँ मैं मगर है बहुत होशियार दिल ॥

- कवीने शेवटी स्वतःच्या मनाला जरा शाबासकी आणि धन्यवाद दिले आहेत.

(प्रेयसीच्या उपेक्षेनंतरही) मी आपला गाफील - गहाळच राहिलो होतो. आणि तिच्यासमवेत मैफलीत (बज़म) बसूनच होतो. अपमानित.... पण माझं स्वाभिमानी मन मात्र जागृत होतं ते बेचैन झालं - अस्वस्थ (बेताब)

झालं आणि शेवटी माझ्या मनानेच मला तिच्या सान्निध्यातून उठून जायला
भाग पाडलं.

मी गहाळ राहिलो तरी माझं मन किती समजदार, किती तल्लख आहे! मला
त्याने पुढच्या अपमानापासून वाचवलं.

(दाग देहलवी यांची ही 'दिलरुबा' गझल गुलाम अलीने गायली आहे.)
'मुझसा न दे ज़मानेमें परवरदिगार दिल' असं 'दाग!' ने जरी म्हटलं असलं
तरी ते खरं नाही. उलट असं कवी - हृदय जर प्रत्येकाला असतं, व
प्रत्येकाची वेदना इतरांना 'संवेदना' होऊन जाणवली असती तर....!

५६. ये कूचे.... ये गलियाँ

दूरदर्शनचं 'छायागीत' आता फार मोठ्या उत्साहाने पाहण्यासारखं राहिलं नसलं, तरीही नाईलाज म्हणून आपण ते पाहतो आणि सवयीने पचवतोही. क्वचितच केव्हातरी लक्ष वेधून घेणारी गीतं पडद्यावर येतात. पण खरं तर ती गीतं फक्त ऐकण्याजोगीच असतात. कारण त्या गीताला असतो कुठल्यातरी 'जॉय'चा मट्टु चेहरा. एकदा खरी गंमत झाली ती अशाच एका गाण्याच्या ओळी ऐकताना....

निकले तेरी तलाशमें और खुदही खो गये ।

कुछ बन पड़ी न हमसे तो दीवाने हो गये ।

दीवानगीने फिर तेरा कूचा दिखा दिया ।

हमको तुम्हारे इश्क़ने क्या क्या बना दिया ॥

फारसं उर्दू न जाणणाच्या शेजारच्या व्यक्तीने विचारलं, “ 'कूचा' म्हणजे काय हो? तेरा कूचा दिखा दिया... म्हणजे काही तरी 'भलतंच' वाटतं नाही का? ”

'कूचा' चा काही वेगळाच (चावट) अर्थ असावा हा त्या व्यक्तीचा गैरसमज झालाय हे माझ्या लक्षात येऊन मला हसू आलं.

'कूचा' म्हणजे प्रेयसी जिथं राहतं ती गल्ली! असं मी सांगितल्यावर त्या व्यक्तीच्या चेहऱ्यांवर 'हात्तीच्या! एवढंच होय?' असे गंमतीदार भाव उमटले.

मग आणखीही काही शेर त्या शब्दावरून आठवले आणि म्हटलं, सर्वानाच त्या शब्दाच्या वाटेवरून त्याच्या अर्थाच्या अचूक गल्लीपर्यंत न्यावं.

उर्दू शायरीत प्रेयसीचं घर, तिच्या घराच्या दरवाज्याची चौकट हे तर काव्यविषय होतातच, पण ती राहत असते ती गल्ली, ती आळी, तो बोळ (पुणेरी आहोत ना आपण!) यांनी कवींना भरपूर 'खाद्य' पुरविलं आहे असं दिसतं. तिच्या

गल्लीत तिष्ठत राहणं, फेऱ्या मारणं आणि ती नुसती ओझरती तरी दिसावी म्हणून घोर तपश्चर्या करणं हे सारं काही कवी आनंदाने करतात.

गलीमें यार की ऐ 'शाद' सब मुश्ताक़ बैठे हैं ।

खुदा जाने वहाँसे हुक्म किसके नाम आएगा ॥

- शाद अज़ीमाबादी

त्या एका सुंदरीवर अनुरक्त झालेले अनेकजण मनात अभिलाषा धरून, उत्सुकतेने (मुश्ताक़) तिच्या गल्लीत बसून राहिले आहेत! तिचा निरोप, आज्ञा (हुक्म) कोणाच्या नावे येईल? आपल्याच तर नव्हे?

गल्लीमध्ये घिरट्या घालणारे हे आशिक खरंच 'वेडे' असतात की काय न कळे? त्या गल्लीतून आलेली एखादी झुळूकही त्यांना पुलकित करायला पुरेशी असते. त्या वाऱ्याबरोबरही ते 'बोलू' लागतात,

पूछा कि पाँव क्यों नहीं पड़ते ज़मीनपर ।

बोली सबा कि आते हैं उनकी गलीसे हम ॥

- मुज़्तर मुजफ़्फ़रपुरी

त्या झुळुकेला (सबा - प्रभातीची झुळूक) विचारलं की, का बाई तुझे पायही जमिनीवर ठरत नाहीयेत. इतकी कुठल्या बेभान आनंदात आहेस? तर ती उत्तरते, का बरं ठरावेत? ही काय मी आत्ताच तिच्या - तुझ्या प्रेयसीच्या - गल्लीतून येते आहे. हलकीफुलकी होऊन! तिच्यासारखी चंचल होऊन!

वाऱ्याबरोबर आलेल्या तिच्या काल्पनिक गंध तरंगांनी प्रभावित झालेला आशिक स्वतःच गल्लीत चकरा मारू लागतो, नव्हे त्याशिवाय त्याला चैनच पडत नाही.

दो - चार क्रदम जाके फिर आते हैं हमेशा ।

रहता है नया रोज़ सफर उनकी गलीमें ॥

- मसहफ़्री

रोज तिच्या गल्लीमध्ये एक चक्कर टाकून येतो आम्ही. पण रोज नव्यानेच सुखद आनंद मिळतो आम्हाला.

रोज रोज आपल्या मागे मागे करणाऱ्या 'आशिक्र' ला त्याची प्रेयसी कंटाळेल नाही तर काय? आणि तशा स्थितीत त्याला तिच्याकडून निष्पूर उपेक्षेखेरीज काय मिळणार? तरीही तो इतका 'मजबूर' असतो की त्याला आयुष्यभर कितीही समजावलं तरी तो त्या गल्लीत घुटमळत राहतोच. पुन्हा पुन्हा...

चला जो कूचा- ए- जानाँकी सिम्त मैं 'नखशब' ।

तो दूरतक मुझे समझाने ज़िन्दगी आई ॥

- नखशब जार्जवी

तिच्या गल्लीकडे (कूचा) जायला मी नुसता कुठे निघालो, तर आयुष्य मला समजावीत माझ्या मागे आलं. पण मी चालतच राहिलो.... आयुष्यभर. तिच्याच घराकडे...

चालून शेवटी तो थकतो! मन निराश होतं. ती मिळतच नाही. अखेर संध्याकाळ होते. आयुष्याची संध्याकाळ. पण अजून मनात तिच्या भेटीची उत्कंठा धुगधुगत असते. थकलेले पाय, थकलेलं शरीर पुन्हा गल्लीकडे वळण्याची कामना करतातच. या विकल गात्रांना कुणीतरी आधार देऊन तरी त्या गल्लीत घेऊन जाईल का?

मुझे ले चलो आज फिर उस गलीमें

जहां पहले पहले ये दिल लडखडाया ।

वो दुनिया वो मेरी मोहोब्बतकी दुनिया

जहांसे मैं बेताबियाँ लेके आया ॥

आज पुन्हा मला त्या गल्लीत घेऊन जाईल का कुणी? कुणी तरी न्याच. त्या गल्लीत - जिथं माझं मन पहिल्यांदा अडखळलं होतं. प्रेमाची पहिली ओळख मला तिथं झाली होती. माझं प्रेमाचं विश्व त्या ठिकाणी सामावलेलं होतं. तिथून मी निघून आलो तोच मुळी बेचैनी घेऊन. कृपा करून घेऊन चला मला त्या गल्लीकडे....

एवढं काय आहे त्या गल्लीत म्हणून विचारता?

जहाँ सो रही है मेरी ज़िन्दगानी

जहाँ छोड आया मैं अपनी जवानी ।

**वहाँ आजभी एक चौखटपे ताज़ा
मोहोबबतके सिजदोंकी होगी निशानी ॥**

त्या तिथंच माझं आयुष्य जणू विश्राम घेतं आहे. माझं तारुण्य, तारुण्यातले रंगीत क्षण.... सगळं तिथं सोडून मी पुढे आलो खरा, पण मन तिथंच घुटमळत राहिलं आहे. आणि तुम्ही आजही जाऊन पाहिलंत तर दिसेल, की तिच्या घराच्या उंबऱ्यावर मी जिथं माझं मस्तक अनेकवार टेकवलं तिथं खुणा असतील.... अजून ताज्या.... उंबरठा झिजल्याच्या.... एवढं सगळं त्याच गल्लीत आहे.

**वो दुनिया जहाँ उसके नक्शे क्रदम हैं
वहीं मेरी खुशियाँ, वहीं मेरे ग़म हैं ।
मै ले आउंगा खाक उस रहगुज़रकी
कि उस रहगुज़रके तो ज़र्रे सनम हैं ॥**

तीच ती गल्ली जिथं माझ्या प्रियेच्या पाउलखुणा आहेत (नक्शे - क्रदम). माझ्या आनंदाचे, दुःखाचे सारे क्षण मी तिथं हरवून आलो आहे. कृपा करून न्या मला तिथं. तिथली थोडीशी धूळ मी माझ्या बरोबर आणीन म्हणतो. कारण त्या गल्लीच्या वाटेवरचा (रहगुजर) प्रत्येक धूलिकण मला ईश्वरासमान पूजनीय (सनम) आहे....

**वहाँ एक रंगीन चिलमनके पीछे
चमकता हुआ उसका रूख़सार होगा ।
बसा लूंगा आखोंमें वो रोशनी मैं
यूँही कुछ इलाजे - दिले - ज़ार होगा ॥**

तिथं एका घरात एका चिकाच्या पडद्यामागे (चिलमन) एक (चमकणारा) सुंदर चेहरा (रूख़सार- कपोल) अजूनही असेल. त्या तेवणाऱ्या सौंदर्याच्या दर्शनातून मी काही प्रकाशकण गोळा करून घेईन. कदाचित तेवढ्याने तरी माझ्या दुःखी मनाच्या वेदनेला थोडा आराम पडेल. म्हणून तरी घेऊन चला मला त्या प्रिय गल्लीकडे.....

प्रेयसीच्या घराभोवती घुटमळत राहणाऱ्या प्रेमी मनाची व्यथा राजेंद्रकृष्ण यांनी या 'नज़्म'मध्ये हळुवारपणे सांगितली आहे. देवा आनंदला फारसा

अभिनय करण्याची तसदीच पडू नये, इतकं सुंदर ते गायलं आहे रफ़ीने. रफ़ीनेच आणखी दुसऱ्या एका गाण्यात या गल्ली विषयीची आत्मीयता कवीने व्यक्त केली आहे. शब्द आहेत शकीलचे.

यही अरमान लेकर आज अपने घरसे हम निकले ।

जहाँ थी ज़िन्दगी अपनी उसी कूचेमें दम निकले ॥

आज आम्ही हीच एकमेव प्रबळ इच्छा धरून आमच्या घरून निघालो आहोत. ज्या वाटेवर माझी प्राणप्रिया (ज़िन्दगी) राहत होती तिथंच मी आता अखेरचा श्वास घेणार!

तमन्ना है यही अब तो, मेरा सर हो तेरा दर हो ।

न आसूं कोई आखोंमें, न शिकवा कोई लबपर हो

अगर यूं मौत आ जाये, तो दिलसे ग़म निकले...

आता एकच इच्छा की, हे मस्तक तिच्या दरवाज्यात टेकावं. काही मागू नये, काही तक्रार करू नये, अश्रूही ढाळू नयेत, तिथंच मस्तक टेकल्या अवस्थेत मृत्यु यावा. तसा तो आला तरच हृदयातल्या ह्या दुःखाला मुक्ती मिळेल.

उर्दू शायरीमध्ये प्रेयसीच्या घराची वाट म्हणजे जणू आशिक्र मनाचं अंतिम ईप्सित आहे. मात्र कूचा किंवा कू- ए- यार या कल्पना अधिक उदात्त अर्थानेही वापरलेल्या सापडतात. त्यासाठी ज़फ़रचा (बहादुरशाह) हा शेर पाहिलाच पाहिजे -

कितना है बदनसीब 'ज़फ़र' दफ़नके लिये ।

दो गज़ ज़मीन भी न मिली कू-ए- यारमें ।

लगता नहीं है दिल मेरा....

शेवटचा मोगल बादशाह ज़फ़र याला कैद करून इंग्रज सरकार रंगूनकडे पाठवीत होते. आपण आता काही जिवंत परत मायदेशी येणार नाही याची ज़फ़रला खात्री होती. म्हणून तो लिहितो-

केवढा कमनशिबी मी! आता जातोय म्हणजे जणू मरणासाठीच जातो आहे. माझ्या मायभूमीत माझं दफन होऊ नये हा केवढा दुर्दैवी योगायोग! दोन हात जागाही मला मायभूमीत (कू-ए-यार) - माझ्या प्रियजनांच्या गल्लीत - मिळू

नये ना !

‘कूचा’ किंवा ‘गली’ या शब्दाची एक उदात्त अभिव्यक्ती आपण पाहिली. तसा दुसराही एक अवांछित अर्थ या शब्दाला चिकटलेला आहे. समाजात चांगली व वाईट प्रतिबिंब दिसतात तसेच शब्दही उदात्त किंवा मलिन प्रतिमा दाखवितात. जिथं मनुष्यवस्ती आहे तिथं अशी एक गल्ली असतेच! किळसवाणी! किळसवाणी अशासाठी की माणसाच्या वासनांची आग शमविण्याकरता निष्पाप स्त्रिया व मुलीबाळींची विक्री होते व बळी दिला जातो. त्या वासना किळसवाण्या! जिथं माणसाची संस्कृती ‘ओशाळी’ होऊन खाली मान घालून उभी असते.

साहिर लुधियानवी या गल्लीचं वर्णन किती संतापाने करतो आहे-

**ये कूचे ये नीलामघर दिलक्रशीके
ये लुटते हुए कारवाँ ज़िन्दगीके
कहाँ है कहाँ है मुहाफिज़ खुदीके
सनाख्वाने तक्रदीसे - मशरिक कहाँ हैं ?**

६३

ह्या गल्ल्या! हे रस्ते! ह्या गल्ल्या नसून हे मोहकता आणि सौंदर्याचा लिलाव करणारे अड्डे आहेत. इथं ही आयुष्यं, ही शापित सुंदरता लुटली जात आहे. काय, ह्या व्यक्तींना आत्मप्रतिष्ठा (खुदी) नाही? आत्मसन्मानाचे रक्षक (मुहाफिज़) म्हणविणारांनो आणि पौर्वात्य (मशरिक) संस्कृतीच्या स्तुतिपाठकांनो (सनाख्वा), गोडवे गाणारांनो, कुठे आहात तुम्ही? आहात कुठे.....?

द्या उत्तर! काय ही वेश्यावस्ती ही तुमच्या संस्कृतीचं प्रतीक आहे? ही उपेक्षित वस्ती तुमच्या पुढारलेपणाचं द्योतक आहे? ह्या स्त्रिया म्हणजे माणसं नव्हेत?

**बुलाओ, खुदायाने दीं को बुलाओ
ये कूचे, ये गलियाँ, ये मंज़र दिखाओ
सनाख्वाने - तक्रदीसे - मशरिकको लाओ
(जिन्हें नाज है हिंदपर वो कहाँ है?)**

आपण धर्माचे (दीन) ठेकेदार आहोत असं ज्यांना वाटतं, त्यांना बोलवा. बोलवा त्यांना आणि दाखवा ह्या गलिच्छ गल्ल्या! ही (देहविक्रयाची) किळसवाणी दृश्यं! आणि आता त्या लोकांना विचारा, आताही वाटतो तुम्हाला तुमच्या संस्कृतीचा (खोटा) अभिमान? नीट पाहा, ह्या गल्लीत आहे कुणी तरी यशोदामैय्या, कुणी राधा, कुणी हव्वा, कुणी जुलेखा! किंवा त्यांचीच कुणी तरी कन्या! त्यांना तुमची मदत हवी आहे. त्यांना या गल्लीतून वर यायचंय! द्या तुमचे हात....

आणि त्यांना या नरकातून वर काढा. नुसत्या संस्कृतीच्या पोकळ गप्पा करू नका. नष्ट करा ह्या गल्ल्या, हे कूचे.

हे सौंदर्याच्या, स्त्रीच्या पावित्र्याच्या लिलावाचे अड्डे.....

तेव्हाच तुम्हाला 'संस्कृती'चा खरा अर्थ समजला असं म्हणता येईल.

५७. यह इश्क़ इश्क़ !

उर्दू शेर- शायरी म्हणजे गज़ल हे समीकरण सुपरिचित झालेलं आहे. गज़ल हा एक विशिष्ट काव्यप्रकार आहे. गज़लखेरीज अन्य रचना - म्हणजे साध्या कविताही तितक्याच प्रभावी आणि दिलखेचक असू शकतात. अशा रचनांना 'नज़्म' म्हणतात. अशाच काही 'नज़्म' - कवितांचा आनंद या लेखात घेऊ.

कवितेचा 'फॉर्म' कुठलाही असो, जोपर्यंत मानवी मनाचा भावाविष्कार म्हणजे काव्य, तेथे काव्याचे विषय प्रेम, विरह, शृंगार, सुख - दुःख, जीवन यापलीकडे दुसरे काय असणार? पण प्रत्येक कवीच्या अभिव्यक्तीत फरक असतो. प्रत्येकाची ताकद वेगळी असते. कारण कोणत्याही गोष्टीला सामोरं जाण्याची पद्धत व्यक्तिपरत्वे भिन्न असते.

'प्रेमाची चाहूल' लागताच अख्तर शीरानी प्रेमाला तिथंच थोपवू बघतात.

**ऐ इश्क़, हमें बर्बाद न कर
हम भूले हुआँको याद न कर
पहलेही बहुत नाशाद हैं हम
तू और हमें नाशाद न कर....**

- ऐ इश्क़! नको तू मुळीच आमच्या जीवनात डोकावूसुद्धा नकोस. आतापर्यंत आम्हाला विसरला होतास, तेच बरं होतं. आधीच आम्ही भरपूर दुःखात (जीवन हेच एक दुःख!) आहोत. तू येऊन आम्हाला अधिक दुःखी (नाशाद) करू नकोस.

**क्रिस्मतका सितमही कम तो नहीं
ये ताज़ा सितम ईजाद न कर
यूं ज़ुल्म न कर, बेदाद न कर
ऐ इश्क़ हमें बर्बाद न कर**

- आमच्या नशिबानं आधीच आम्हाला अत्याचार सोसायला लावले आहेत. त्यात ही आणखी नवी भर नको. हे प्रेमा, तू आणखी नवे जुलूम करून आम्हाला जीवनातून उठवू नकोस.

दुनियाका तमाशा देख लिया
गमगीनसी है, बेताबसी है
उम्मीद यहाँ इक वहम - सी है
तस्कीन यहाँ इक ख्वाबसी है
दुनियामें खुशीको याद न कर
ऐ इश्क हमें बर्बाद न कर....

या दुनियेचे रंगढंग आम्हाला कळून चुकले आहेत. दुःख आणि बेचैनी यांनी या दुनियेला व्यापून टाकलंय. आशा (सुखाची आशा) हा तर इथं केवळ एक भ्रम (वहम) आहे. आणि मनाची शांती, तृप्ती (तस्कीन) ह्या गोष्टी केवळ स्वप्नवत् आहेत. म्हणून सुखाची तू आठवण आम्हाला करून देऊ नकोस आणि आमचं जीवन अधिक भकास करू नकोस.

६६

जीवनातील दुःखं अधिक गडदपणे रंगविणाऱ्या कवींना निराशावादीच म्हटलं पाहिजे. जग आधीच दुःखांनी भरलं आहे, त्यात आणखी प्रेमापाठोपाठ दुःखंच येतील हा त्यांचा दृष्टिकोन कुठला आशावाद व्यक्त करतो?

हिमायतअली 'शायर' आपल्या 'हासिले- गम' (दुःखरूपी देणगी) या कवितेतही असाच काहीसा निराशेचा सूर लावून आहेत-

सोचता हूं तो गमे - दिलपे हंसी आती है
कितने नादान हैं हम इश्कके मारे हुए लोग
ज़िंदगी क्या है हक्रीकतमें समझतेही नहीं
अपने माहौल की क़र्बोंमें उतारे हुए लोग
एक मौहूम तसव्वुर है कि जिसके अतराफ़
घूमते रहते हैं हम ज़ीस्तसे हारे हुए लोग....

- प्रेमाने पछाडलेले आम्ही लोक किती मूर्ख आहोत! प्रेमजन्य अशा छोट्या दुःखातच आम्ही मशगूल राहतो, जगातल्या एकूण दुःखांचा विचार

करता आमच्या ह्या अवस्थेचं आम्हालाच हसू येतं. कारण जीवन म्हणजे काय हे आम्हाला विशाल अर्थाने समजलेलंच नाहीये, हे जाणवतं. स्वतःच्या मर्यादित वातावरणाच्या परिघातच आम्ही अडकून पडलो आहोत. जणू स्वतःला एखाद्या संकुचित थडग्यात (कब्र) बंद करून घेतो आहोत. मग काय आम्ही जीवनात समजावून घेणार? एक काहीतरी अस्पष्टशी (मौहूम) कल्पना (तसव्वुर) आहे फक्त जीवनाबद्दल. त्या कल्पनेभोवतीच (अतराफ़) आम्ही आपले फिरत राहतो. खरं जीवन - त्यातली सुख- दुःखं आम्हाला उमगलेलीच नाहीत.

**आज जब इश्क़ ग़मेज़ीस्तसे टकराया है
टूटकर रह गया ख्वाबोंका हरइक ताजमहल
किसी तखईलको अब दावा - ए- फ़िदौस नहीं
दिल है अब अपनी तमन्नाओंका खुद इक मक़तल
कोई साअत हो कोई राहगुज़र हो हर गाम
ज़ीस्तकी ताकमें बैठी नज़र आती है अजल....**

आधीच दुःखी असलेल्या आमच्या जीवनाला (ज़ीस्त) आज जेव्हा प्रेम सामोरं आलं, तेव्हा जणू एखादा अपघातच घडला. आणि आमच्या स्वप्नांचा ताजमहाल खळकन् फुटून त्याचे तुकडेतुकडे झाले. या जगात कुठेतरी कल्पनेतला (तखईल) तरी स्वर्ग (फ़िदौस) असेल, असा आता आमचा मुळीच दावा उरला नाही. आमच्या हृदयाला प्रेमाची ओळख झाली आणि हृदय म्हणजे एक आशाआकांक्षा मारून टाकण्याचं एक ठिकाणच (मक़तल) बनलं. आता जीवनाची वाटचाल करताना कोणतीही वाट असो, कोणताही क्षण (साअत) असो, फक्त एकच गोष्ट समोर दिसते, जीवनाची (संपणाऱ्या) वाट पाहात बसलेला मृत्यू (अजल)! प्रेम या भावनेचा नुसता स्पर्श झाला तरी या कर्वाचं जीवन दुःखसागरात बुडून गेलेलं दिसतं. प्रेम म्हणजे साक्षात मृत्यूचं दर्शन, इतक्या पराकोटीला कवी पोहोचलेला दिसतो. पण हे केवळ भावनेच्या आहारी जाणं झालं. जी व्यक्ती अशी वाहवत जात नाही आणि वास्तवाचं भान ठेवून भावनेला स्वीकारते, काबूत ठेवते, ती व्यक्ती 'अहमद राही' यांच्यासारखी असते.

ती स्वतः तर सावरलेलीच असते, पण इतरांना धीरही देते. त्यांची कविता 'गमगुसारी' (सांत्वना)....

दोस्त, मायूस न हो

सिलसिले बनते बिगडतेही रहे हैं आखिर

मित्रा, जीवनातल्या अनुभवांनी, प्रेमाच्या क्षुल्लक दुःखांनी दुःखी होऊ नकोस. अरे, अशा गोष्टी घडत आणि बिघडत राहायच्याच. एवढं काय त्याचं!

तेरी पलकोंपे सरअशकोंके सितारे कैसे?

तुझको गम है तेरी महबूब तुझे मिल न सकी!

और जो ज़ीस्त तराशी थी तेरे ख्वाबोंने

आज वो ठोस हक्रायक्रमें कहीं टूट गयी....

दोस्ता, तुझ्या डोळ्यांत हे अश्रू कशासाठी? तुझी प्रियतमा तुला मिळाली नाही, हेच दुःख आहे ना तुझं? आणि तू जे जीवनाचं (ज़ीस्त) चित्र तुझ्या स्वप्नात रंगवलं होतंस, ते स्वप्न आज वास्तवतेच्या (हक्रायक्र) कठोर जाणिवेनं भंगलं, खरं ना? हेच आहे ना तुझ्या दुःखाचं कारण? पण जरा माझंही ऐक....

तुझको मालूम है मैंनेभी मुहब्बत की थी

और अंजामे - मुहब्बतभी है मालूम मुझे

अनगिनत लोग ज़मानेमें रहे हैं नाकाम

तेरी नाकामी नई बात नहीं दोस्त मेरे....

दोस्ता, तुला माहीत आहे? प्रेम मीही केलं होतं एकेकाळी! आणि प्रेमाचा शेवट (अंजाम) काय असतो हे अनुभवानं मलाही माहीत आहे. मीच काय, माझ्यासारखे अनेकजण प्रेमात अपयशी ठरले आहेत. तुझं हे अपयश (नाकामी) ही काही फारशी नवी गोष्ट नाही.

किसने पाई है भला ज़ीस्तकी तलखीसे निजात

चारो - नाचार ये ज़हराब सभी पीते है

जाँसपारीके फ़रेबिन्दा फसानोंपे न जा

कौन मरता है मुहब्बतमें, सभी जीते है....

अरे बाबा, जीवनाच्या कडवट (तलख) अनुभवांपासून कोणाची सुटका

(निजात) झालीय? नाइलाज (चारो- नाचार) म्हणून का होईना, पण सर्वानाच हे कटु अनुभवांचं विष (जहराब) प्यावं लागतं. आणि तसं ते पितात आणि पचवतात! प्रेमाखातर जीव देणाऱ्या (जाँसपारी - तुझ्यासाठी मी जीवसुद्धा देईन) अशा भाकडकथांवर (फ़रेबिन्दा फ़साने) मुळीच विश्वास ठेवू नकोस. अरे, प्रेमभंगामुळे कधी कोणी मरतं का? मुळीच नाही ! सगळे जिवंत राहतात!

वक्रत हर ज़ख्मको हर ग़मको मिटा देता है

वक्रतके साथ ये सदमा भी गुज़र जायेगा

और ये बात जो दोहराई है मैंने इस वक्रत

तू भी इक रोज़ इन्हीं बातोंको दोहराएगा

दोस्त मायूस न हो....

- आणखी हेही ऐक - दोस्ता, काळ हे सगळ्या दुःखांवरचं औषध आहे. काळामुळे प्रत्येक जखम भरून येते. काळाबरोबर हळूहळू कष्ट, तीव्र वेदना - सारं नष्ट होतं. आणि आज जी गोष्ट मी बोलतो आहे आणि तुझं सांत्वन करतो आहे, हीच गोष्ट उद्या तू बोलशील. दुःखातून बाहेर येशील. आणि प्रेमाच्या दुःखात कुणी मरत नाही ही वास्तवता तुला समजेल. उर्दू शायरी म्हणजे प्रेमाचं, विरहाचं अतिरेकी वर्णन, असं म्हणणाऱ्यांना अहमद राहींची ही कविता - नज़्म विचार करायला लावील. अर्थात भडक वर्णनांनी भावनेचा आविष्कार करणं हा देखील भाषेचा एक अलंकारच आहे. उत्कटता व्यक्त करण्यासाठी या अलंकाराचा आधार घेतला जातो. 'माझं तुझ्यावर इतकं प्रेम आहे की आकाशातले तारे वेचून आणून तुझ्या केसात (भांगात) माळीन' असं म्हणणारे प्रियकर प्रत्यक्षात मोगऱ्याचा गजरासुद्धा आपल्या प्रियेसाठी आणीत नाहीत; पण त्याचं म्हणणंही भावनेच्या उत्कटतेपुरतं खरंच मानलं पाहिजे. प्रेमाच्या राज्यातलं हे वास्तवाचं भान अहमद राहींच्या कवितेसारखं तुरळक आहे म्हणून लक्ष वेधून घेतं.

५८. शहर - एक जंगल

नुकतंच एका शास्त्रीय लेखात वाचनात आलं की, हल्ली शहरांमधलं प्रदूषण इतकं झपाट्यानं वाढतं आहे की, मानवी अस्तित्वाच्या दृष्टीने धोक्याच्या पातळीपासून ते फार दूर नाही. आणखी पन्नास - एक वर्षांनी प्रत्येकाला शहरातून हिंडताना ऑक्सिजनची नळकांडी बरोबर बाळगावी लागतील. मास्क लावून हिंडावं लागेल. थोडक्यात जमिनीवर वावरतानाही एखाद्या अवकाश - यात्रीसारखा जामानिमा करावा लागेल.

.... हे सारं वाचून असं वाटतं, माणसानं केलेली ही प्रगती त्याला विनाशाकडेच तर घेऊन जात नाही ना? माणसाने समूह - जीवन निर्माण केलं, ते विकसित झालं. समाज अस्तित्वात आला. आणि समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी सुविधा आल्या. यातून वस्ती वाढत गेली आणि गावानंतर शहरं निर्माण झाली. आखीव - रेखीव, सुसज्ज, गजबजलेली! माणसाच्या कर्तृत्वाची, प्रगतीची ही प्रतीक! ही शहरं! इथल्या गर्दीने माणसांना 'जवळ' तर आणलं, पण माणसामाणसांतलं 'अंतर' मुळीच कमी झालं नाही. उलट माणसाचं माणूसपणच गर्दीत हरवून गेलं. जगण्यानंच त्याला कोंडीत पकडलं. (शुद्ध हवेच्या) एका मोकळ्या श्वासालाही त्याला पारखं करून टाकलं. या शहरांनी माणसानं निर्माण केलेल्या शहरांनी.

जे जीवनात तेच काव्यात! असा अलिखित संबंध आहे. शहरीकरणाच्या ह्या दुसऱ्या बाजूची दखल कवींनी कशी घेतली आहे हे बघायचं असेल तर 'शहरयार'ची गज़ल बघूया. (काय योगायोग पाहा! या कवीच्या नावातही 'शहर' आहेच!)

**सीनेमें जलन आँखोंमें तूफ़ानसा क्यूं है
इस शहरमें हर शख्स परेशानसा क्यूं है ॥**

या शहरात प्रत्येकजण (हर शख्स) इतका त्रासलेला - वैतागलेला चिंताग्रस्त असा का आहे बरं? प्रत्येकाचं मन या त्रासिकतेनं सतत धगधगलेलं आणि डोळ्यांत अस्वस्थतेचं, असुरक्षिततेचं एक निःशब्द वादळ! या शहरात प्रत्येकजण असा पिचलेला, गांजलेला असा का असावा?

बरं, अशा जगण्याविरुद्ध माणसानं बंड करून तरी उठावं. तेही नाही. रोजच्या ह्या धकाधकीत त्याचं मनही मरून गेलंय की काय? तसं नसेल तर....

दिल है तो धडकनेका बहाना कोई दूँदे ।

पत्थरकी तरह बेहिसो - बेजानसा क्यूँ है ॥

मन जिवन्त असेल तर त्याची काही धडधड, काही प्रतिक्रिया तरी कुठल्या कारणानं दिसायला हवी! पण छे! सगळीच मनं अशी निर्जीव, अशी चेतनाशून्य (बेहिस) का बनली आहेत?

पण अशा प्रश्नांची उत्तरं द्यायलाच काय - उत्तरं शोधायलाही माणसाजवळ वेळ नाहीये. शहरातलं जीवन हेच एक मोठं जगड्याळ यंत्र आहे आणि प्रत्येकजण त्याचा कुठलातरी एक लहानसा 'खिळा' आहे! खिळून राहिलेला..... क्रासावर द्यावं तसा!

तनहाईकी ये कौनसी मंझिल है रक्कीबों ।

ता- हद्दे - नज़र एक बियाबानसा क्यूँ है ॥

शहरातल्या या गर्दीत लाखो माणसं आहेत खरी. पण तरीही कुणाचं कुणाशी कसलंही नातं नाही. जवळीक नाही. जो तो आपापल्यापुरता. एकटा. नाती असतील तर ती स्पर्धेपुरती. शत्रुत्व, चढाओढ एवढ्यापुरती. तेवढीच एकमेकांशी ओळख. या स्पर्धेनेच माणसाला एकटेपणाच्या (तनहाई) मुक्कामाला आणून पोहोचविलं आहे. त्यामुळे माणसांची ही गर्दी असलेलं हे शहर कसलं? हे तर एक मोठं जंगल (बियाबान) आहे, दृष्टी पोहोचेल तिथपर्यंत! त्यात एकटा एकाकी माणूस भटकतो आहे.

या शहरांमध्ये माणसाचा माणसाशी जिव्हाळा तर राहूच द्या, माणूस स्वतःचीही ओळख विसरून जातो. त्याशिवाय त्याला गत्यंतरच नसतं.

जीवनाच्या चक्रात तो इतका गुरफटतो की स्वतःसाठी एखादी साधी गोष्टही करणं त्याला जमत नाही. स्वतःचा एखादा छंद जोपासणं, कलेसाठी साधना करणं हे शक्य होत नाही. त्याला स्वतःचं मन मारावं लागतं. अशा मेलेल्या मनानं जगता जगता तो स्वतःशीच अनोळखी बनतो.

क्या कोई नई बात नजर आती है हममें ।

आईना हमें देखके हैरानसा क्यों है ॥

आमच्यात काय बरं बदल झाला असावा? पण काहीतरी बदल झाला असावा हे निश्चित. कारण हा आरसा (त्यातलं आमचंच प्रतिबिंब) आमहाला पाहून केवढा आश्चर्यचकित झालेला दिसतोय! कोणती नवीन गोष्ट तो आमच्यात पाहतोय कुणास ठाऊक!

खरंच आज माणसाचं प्रतिबिंब त्याला नक्कीच विचारेल त्याच्या हरवलेल्या माणूसपणाबद्दल, न्हास झालेल्या मूल्यांबद्दल. आठवतं का, 'श्री- ४२०' या चित्रपटात आरशासमोर उभ्या राहिलेल्या बदमाष राजकुमार ऑफ पीपलीनगरला भोळाभाबडा राजू असेच प्रश्न करतो. पोटासाठी शहरात आलेल्या राजूनं स्वत्व गमावून काय मिळविलेलं असतं? फक्त एक परकेपण. एक अस्वस्थता. एक बिनओळखीचा चेहरा!

आज चित्रपटांमध्ये मोनोलॉॅगसाठी अमिताभचं नाव घेतलं जातं. पण पूर्वीच्या चित्रपटांमध्येही असे (राज कपूर) मोनोलॉॅग येऊन गेलेत. फक्त त्यावेळी त्यांची दखल फारशी घेतली जात नसे, इतकंच.

दुसऱ्याही एका कवीने (खातिर) 'शहराचं' चित्रण आपल्या शब्दांत उद्दिग्गपणे केलंय. त्याला वाटतंय, जगात जे काही चाललंय ते काही ठीक नाही. स्पृहणीय नाही. इथं 'शहर' चा अर्थ अधिक व्यापक घ्यायला हवा. कारण कवी परमेश्वराला विचारतो आहे,

कैसी चली है अब हि हवा तेरे शहरमें ।

बन्दे भी हो गये है खुदा तेरे शहरमें ॥

तुझ्या या शहरात - या जगात काय चाललंय पाहिलंस? उलटेच वारे वाहताहेत इथं. तुला तर सगळे विसरलेत, पण तुझे हे उपासकच स्वतः

जगाचे स्वामी (खुदा - देव) बनलेत! आणि आपली मनमानी करताहेत.

क्या जाने क्या हुआ कि परेशान हो गई ।

इक लहजा रुक गई थी सबा तेरे शहरमें ॥

प्रातःकाळची ही मंद झुळूक क्षणभरच थांबली होती, या शहरातून वाहताना, काय झालं कुणास ठाऊक, पण ती अद्याप बेचैन आणि अस्वस्थ आहे!

जगात चाललेले निंद्य व्यवहार पाहूनच जणू ती हवेची झुळूक उदास झाली आहे असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

पुढचा शेर फार सुंदर अर्थाचा आहे.

कुछ दोस्तीका ढप है ना अब दुश्मनीके तौर ।

दोनोंका एक रंग हुआ तेरे शहरमें ॥

‘दोस्ती’, मित्रता ही चीज काही राहिलीच नाही तुझ्या ह्या मतलबी दुनियेत! दोस्तीच काय पण दुश्मनी करण्याचीसुद्धा एक सभ्य - शिष्ट अशी पातळी असते, दुश्मनीचेही तौरतरीके असतात. पण या तुझ्या शहरात कुठे आहे तसं? दोस्ती - दुश्मनी काही फरकच नाही. दोन्हीचा रंग एक! कोण दोस्त, कोण दुश्मन काही कळतच नाही! कोणावर विश्वास ठेवावा? तेच न कळल्यामुळे कवीला उद्ध्वस्त व्हायची पाळी आली-

शायद उन्हें पता था कि ‘खातिर’ है अजनबी ।

लोगोने उसको लूट लिया तेरे शहरमें ॥

बिचारा खातिर! तुझ्या या शहरात तो अगदीच नवखा आहे, हे साऱ्यांनी हेरलं. आणि देशोधडीला लावलं! सर्वस्व लुटलं. आणि खातिरची दुर्दशा करून टाकली. परमेश्वरा, या तुझ्या शहरात, तुझ्या मालकीच्या जगात! अशा कट्ट अनुभवांतून गेल्यावर या शहराविषयी, जगाविषयी कोणाला आपुलकी वाटेल? कवी ‘मुनीर’ नियाजी एका शेरात म्हणतो,

आदतही बना ली है

तुमने तो ‘मुनीर’ अपनी

जिस शहरमें भी रहना

उकताए हुए रहना

मुनीर, तुला काय आता कुठेच चैन पडत नाही? तू तर अशीच

सवय लावून घेतली आहेस. जिथं कुठं राहायचं तिथं कंटाळा
आल्यासारखं, मन लागत नसल्यासारखं राहायचं!

कवी कुंवरसेन असेच बेचैन आहेत.

तमाम शहर तो बेहिस है फिर भी ऐ हमदम ।

कोई तो होगा जो किस्सा - ए- ग़म सुनाएगा ॥

सारं शहर असं चेतनाशून्य (बेहिस), बधीर झालंय, कुणीच काही सुखदुःखं
जाणून घेण्याच्या मनःस्थितीत नाही. ह्या बधिरतेला भेदू शकेल, आपली
दुःखद कहाणी सांगून लोकांना 'जाग' आणील, त्यांच्यात चेतना - संवेदना
निर्माण करील असं कुणीच का उरलं नाही?

जिथं असं सगळं मृतवत जीवन आहे, अशा शहरांपासून, अशा माणसांपासून
दूर कुठेतरी निघून जावं असं प्रत्येकालाच मनातून वाटत असेल-
कैफी आजमी लिहितात -

मैं ढूँढता हूँ जिसे वो जहाँ नहीं मिलता ।

नयी जमीन नया आसमाँ नहीं मिलता ॥

खूप शोधलं पण तसं नवं जग मला कुठेच मिळालं नाही. जिथे माणूस
माणसाची कदर करतो, एकवेळ नवीन पृथ्वी, नवीन आकाश सापडेलही पण
'नवा' माणूस (बशर) सापडण्याची काही चिन्हं नाहीत. अशा अर्थाचा
पुढील शेर-

नई ज़मीन नया आसमाँ भी मिल जाये ।

नये बशरका कुछ निशाँ नहीं मिलता ॥

असा 'माणूस' शोधण्यासाठी कुणी आयुष्य घालवलं तरीही तो सापडणं
दिवसेंदिवस अवघड होत चाललंय.

खड़ा हूँ कबसे मैं चेहरोंके एक जंगलमें ।

तुम्हारे चेहरेका कुछभी यहाँ नहीं मिलता ॥

तुम्हारे चेहरेका - माणसाच्या चेहऱ्याचा - इथं कुणी नाही. चेहऱ्यांचं हे
जंगल, पण इथं कुणी ओळखीचं नाही. कुणी प्रेमाचं माणूस नाही. केवळ
हे आहे एक जंगल! हे शहर, सिमेंटचं जंगल, तसं चेहऱ्यांचं जंगल,
चेतनाशून्य - बेहिस ! बेजान !

५९. छोड़ गये बालम....

सृष्टी हे एक जगड्व्याळ चक्र आहे. एक गतिमान चक्र कुणा अज्ञात हातांची शक्ती ते चक्र सदैव गतिमान ठेवत असते. इथला प्रत्येक चराचर या चक्राशी बांधलेला असतो. या चराचरांच्या माध्यमातूनच सर्व आवर्ती घटना पुनःपुन्हा घडत असतात. उगवलेला सूर्य मावळून पुन्हा उगवतो, ऋतू येतात, जाऊन पुन्हा येतात आणि पुनःपुन्हाच्या साखळीची अखेरची कडी पहिल्या कडीत अडकली जाते. प्रारंभ आणि अखेर यांतली सीमारेषा पुसून टाकली जाते. या 'पुनश्च' चक्रामागे असलेल्या शक्तीचा नेमका हेतू मात्र अद्याप कुणालाच कळलेला नाही.

या 'पुनश्च' चक्राचाच एक घटक असलेली मी आज पुन्हा 'शम्मे महफिल'द्वारे रसिकांशी संवाद साधू पाहत आहे. त्यामागचा माझा हेतू मात्र स्पष्ट आहे. उर्दू काव्याच्या आनंदप्रवाहात माझ्याबरोबर सर्वांना सामील करून घेणं. तेव्हा आपण पुन्हा भेटत आहोत.

पण अशा पुनर्भेटीचं सद्भाग्य सर्वांच्या वाट्याला का येत नाही? जीवनाच्या वाटेवर चालताना ते प्रथम हातात हात घालून चालत असतात ते एकाएकी हात सोडून दूर निघून जातात. सृष्टीच्या आवर्ती घटनांचे नियम त्यांना मात्र लागू पडत नाहीत ते दूर जातात ते बहुधा पुन्हा न भेटण्यासाठीच.

फिर इसी रहगुज़ारपर शायद

हम कभी मिल सकें, मगर शायद!

- जीवनाच्या या वाटेवर आपण पुन्हा भेटू शकू? कदाचित भेटूही! पण कदाचितच! भेटीची संभाव्यता कमीच!

साथ सुटून गेल्यामुळे एकाकी राहिलेल्या व्यक्तीचं जीवन एवढं भकास होऊन जातं की त्याच्या जीवनाच्या पोकळीत अश्रूंची शून्यंही उरत नाहीत.

ज़िन्दगीभर लहू रुलाएगी ।

यादे -याराने बेख़बर शायद ॥

संपलेल्या मैत्रीच्या आठवणीमुळे डोळ्यांतून आता फक्त रक्ताचे बिंदूच ठिबकणार बहुधा! मात्र ज्या व्यक्तीची मैत्री तुटण्यामुळे हे घडतंय त्या व्यक्तीला याची जाणीव नाही ती नाहीच.

असे विसंवादित्व जेव्हा आढळते तेव्हा प्रथम जुळलेली मैत्री कोणत्या सहसंवादावर आधारित होती तेच कळत नाही. तो संवाद बहुधा तात्पुरता, वरवरचा असतो. तेवढ्यापुरता जुळलेला. म्हणूनच तो अल्पजीवी असतो. दोघांच्या संवेदनेची पातळी मुळातच भिन्न असल्याने हात नकळत सुटून जातात. ज्याची संवेदनेची पातळी अधिक तरल असते त्याला वेदनांना सामोरं जावंच लागतं. ज्याला बंध तुटण्याचं विशेष दुःख नसतं ती व्यक्ती सहज दुसरे नवीन धागे जोडू शकते.

७६

जिनके हम मुन्तज़िर रहे उनको ।

मिल गये और हमसफर शायद ॥

- मी जिची वाट पाहत राहिलो तिला नवा कुणीतरी जोडीदार मिळाला आहे बहुधा! दुःख, आपल्या प्रिय व्यक्तीला नवा साथी मिळाला याचं नसतं. दुःख असतं आपण बाद ठरवले गेलो याचं. आपण उणे ठरलो याचं. फिल्िंग ऑफ रिजेक्शन! दुःख याचं असतं. तरीही मनात आशा असते की आताचं हे परकेपण, नजरेतला हा अनोळखी भाव केव्हातरी दूर होईल आणि आपली प्रिय व्यक्ती आपल्याला पहिल्यासारखंच स्वीकारेल. या आशेने पुन्हा त्याच मैत्रीभोवती घोटाळत राहायचं.

अजनबीयतकी धुंद छट जाये ।

चमक उठे तेरी नज़र शायद ॥

- परकेपणाचा हा धूसर पडदा दूर होऊन तुझ्या डोळ्यांत पुन्हा ओळखीची, मैत्रीची व जवळीकतेची तीच चमक दिसेल कदाचित!

पण असं आशेवर किती काळ जगता येतं? सृष्टीचं चक्र दिवस - रात्र घडवून आणत असलं तरी सरलेले दिवस पुन्हा येत नाहीत. एकदा दुरावलेले प्रियजन पुन्हा त्याच उत्कटतेने भेटू शकत नाहीत. हा काळाचा महिमा!

जो भी बिछडे हैं वो कब मिले है 'फ़राज़'

फिर भी तू इन्तजार कर, शायद...॥

-फ़राज़, किती वेडा आहेस तू. एकदा जे लोक तुला सोडून गेलेत ते का परत येण्यासाठी? बघ बापडा, तरीही तुला वाट पाहायची तर पाहा. कदाचित, घडेलही तुझ्या मनासारखं! अहमद फ़राज़ने 'शायद' ही रदीफ वापरून लिहिलेली ही गज़ल रसिकांना आवडली नाही तरच आश्चर्य!

कवयित्री परवीन 'फ़ना' सय्यद यांच्या गज़लमध्ये या 'शायद' ने अशीच व्याकुळता आणली आहे एकदा दुरावलेली प्रिय व्यक्ती अचानक पुन्हा समोर आली तर दुरावण्याच्या कारणांची कटुता पुन्हा तरंगू लागते हे तर खरंच, पण त्या व्यक्तीबद्दलचं प्रेमही टिकून असतंच. बोलावं किंवा बोलू नये, अशी गोंधळाची अवस्था, संमिश्र भाव मनात जागृत होतात. तो बहुधा ती बोलेल या आशेने रेंगाळत असतो.

हमसफ़र थे तो वो बिछडे क्यों थे ।

अपनी मंज़िल भी जुदा थी शायद ॥

- आता माझ्यासाठी इथं रेंगाळतो आहेस. पण आधी तू सोडून गेलास तेव्हा? आपण जीवनभरचे साथी होतो ना, मग दुरावताना ते नाही आठवलं? पण जाऊ दे! कशाला आता हे प्रश्न? आपले जीवनाचे उद्देशच वेगवेगळे आहेत आता. तुझे माझे रस्ते वेगळेच आहेत बहुधा.

पूर्वी कधी तरी एकाच ठिकाणी पोहोचण्याचं स्वप्न घेऊन चालत राहिलो होतो खरं. पण मग दोघांमध्ये एक मोठी भिंत उभी राहिली. 'मी'ची भिंत. अहंकार. आपल्यासारखी कितीजणांची आयुष्य त्यामुळे एकाकी होत असतील कोणास ठाऊक!

एक बस्तीके थे राही दोनों ।

राहमें दीवारे - अना थी शायद ॥

नाही! एकवार तुटलेले धागे पुन्हा जुळवता येणं शक्य नाही. या दीर्घ वियोगानंतर तू मला पाहिलंस नि कुठेतरी तुला थोडासा आपलेपणा वाटला, एवढाच या भेटीचा अर्थ आहे. त्याला प्रेम समजून मी पुन्हा तुझ्याबरोबर आले आणि पुन्हा मागचेच कटू अनुभव माझ्या वाट्याला आले तर? नको.

आता ते दुःख सोसण्याचं बळ माझ्यात नाही. म्हणून आपण न बोलता निरोपच घेऊ या.

मेरी आंखोंमें अगर आंसू थे ।

मेरे होंटोंपे दुआ थी शायद ॥

हे सर्व मनात बोलत असताना माझ्या डोळ्यांत अश्रू तरळले होते. त्याची नजर माझ्या सहानुभूतीची याचना करत होती. त्याला माझं प्रेम हवंसं वाटत होतं, ते मला कळत होतं. पण त्याच्या अहंकाराच्या भिंतीवर मी माझं डोकं पुन्हा आपटून घेणार नाही हा निश्चयही कायम होता. मनातल्या या खळबळीबरोबरच मी त्याचं भलं होऊ दे अशी प्रार्थना करत होते. कारण नाही म्हटलं तरी एकदा तो माझ्या प्रेमाचं, माझ्या जीवनाचं सर्वस्व होता! जीवनाचे उद्देश वेगळे असले तर दोघांची वाट एक होणं कसं शक्य आहे?

तेरा रुख साये की जानिब ।

मेरी आँखे सू-ए- मिहरा॥

देखना है किस जगह।

किस वक़्त मिल पायेंगे हम ॥ (महमूद 'शाम')

तुला फक्त सावलीची अपेक्षा आहे. पण मला मात्र नवी ध्येयं खुणावत असतात. माझे डोळे सूर्याकडे लागलेले असतात. मग तू तुझं सावलीचं सुख सोडून माझ्याबरोबर या प्रखर उन्हाकडे कशी येऊ शकशील? पाहू या आपण चुकून कधी भेटलोच तर! (सावली व सूर्य विरूध्द दिशेस असतात हे शास्त्रीय सत्य !)

हे असं दुरावणं नको असेल तर त्यासाठी आधी भेटणंच नको, असं वाटलं तर त्यात काय चूक आहे?

मिल सके तुम न - मुक़द्दर अपने

हमसे बिछड़े भी तो होकर अपने ॥

तू माझ्या जीवनात कायमची आली नाहीस, हे माझं दुर्दैव! पण मनाने माझी होऊनही तू नंतर दुरावलीस याचं दुःख जास्त आहे. कशाला प्रथम आपण एकमेकांचे झालो?

टूट जाते हैं बिखर जाते हैं ।

कांच के घर हैं मुक़द्दर अपने ॥

हे असे फुटक्या नशिबाचे निघालो आपण मला वाटतं दैव हे एक काचेचं घर असावं. त्याशिवाय का ते असं फुटतं, तुटतं? आणि विखरून जातं ! दैवाच्या त्या काचेच्या घरात राहणारे आपण उद्ध्वस्त होऊन जातो.

जिन्दगी हो गयी लम्होंकी असीर ।

वक्रतने काट दिये पर अपने ॥

या उद्ध्वस्ततेनंतर जगण्याला अर्थ तरी काय उरला आहे? येईल तो दिवस नित्यकर्मात कसातरी ढकलायचा. या नित्यकर्मात तर आपण बांधले गेलेलेच आहोत जणू प्रत्येक क्षणाचे आपण कैदी. खरंच, काळाने आपले पंखच कापून टाकले आहेत! हा काळ, जीवनातलं दुःख, मृत्यूची आठवण या सगळ्याचं मिळून केवढं एक ओझं आहे आपल्या मनावर-

वक्रते एहसासे - फ़ना, कर्बे-हयात ।

किस क्रदर बोझ है दिलपर अपने ॥

कर्ब = जीवनातील यातना

या सगळ्या दडपणाखाली जगता जगता आपल्याला एकाच गोष्टीची सवय लागते. विचार करणं. स्वतःशीच उलटसुलट विचार करित मन जाळीत राहायचं.

जगमगाताही रहा शहरे - खयाल ।

दिल जलाये है बराबर अपने ॥

- विचारांच्या शहरात मात्र जगमगाट आहे. कारण आपली मनं त्यासाठी जळताहेत.

आता आयुष्यात तू बरोबर नाहीस. रोजच्या जीवनाच्या धकाधकीत अश्रू तर केव्हाच संपले. मन, डोळे सगळं कसं फक्त रिक्त उरलंय. भकास, उद्ध्वस्त.

दिल भी वीरां हुआ , आँखे खाली ।

‘शाम’ लूटे गये सब घर अपने ॥

एकाकी आयुष्याचं ओझं घेऊन जगताना मनात येत राहतं की मी स्वतःच माझं घर मोडून टाकलंय, प्रेम करण्याचा मूर्खपणा मीच तर केला होता! माझ्यासारखं दुसरं कोण (मूर्ख) असेल?

मैंने आप उजाडा है घर ।

कोई मेरे जैसा होगा?॥

घराला घर तरी का म्हणायचं? ते आता फक्त एक वाळवंट आहे. त्यामुळे आता वाळवंटात काही शोधायला जायची गरज नाही.

सहरामें क्या लेने जायें

ये भी अपने घरसा होगा....

खरं म्हणाल तर आता काही शोधायला जायची अगर काही मिळवायची इच्छाच उरली नाही. जे काय मिळालं आहे ते पुरेसं आहे. पदरात काहीतरी आहेच ना? फुलं नसतील, पण काटे तरी आहेतच.

मेरे दामनमें कुछ तो है ।

फूल नहीं तो काँटा होगा ॥

असं, काटे पदरात बांधूनच आयुष्य काढायचं आहे. कारण सईद क्रेस या कवीला आपली एक चूक कळून आली आहे. त्याने प्रेम केलं ते अशा व्यक्तीवर की जिच्या शरीरात हृदयाच्या जागी फक्त एक निर्जीव काचेचा तुकडा होता! मग तिला क्रेसची भावना कशी जाणवणार?

क्रेस उनके सीनेमें शायद ।

कोई कांच का टुकडा होगा ॥

जीवन प्रेमाशी एवढं बांधलं गेलं आहे की ते सफल झालं तरच आनंद मिळतो. नाही तर जीवन दुःखमय होऊन जातं. मग आनंद शोधायचा तरी कुठे?

शेवटी माणूस दुःखातच आनंद शोधतो. दुःखाच्या कोषात गुरफटून घेणं हीच त्याला सुखावस्था वाटते. त्या दुःखाच्या कोषातच त्याला अधिक सुरक्षित वाटतं. हीच दुःखाच्या परमावधीची खूण असावी.

पी जा अय्यामकी तलखीकोभी हंसकर 'नासिर'

ग़मको सहनेमेंभी क़ुदरतने मज़ा रखवा है ॥

- नासिर म्हणतात, प्रत्येक दुःखाचा दिवस हसून साजरा कर. दिवसाचा सारा कडवटपणा गोड मानून घे. अरे, दुःख भोगण्यातही एक प्रकारची मजा आहे. आनंद आहे! शायरांच्या दुःखातूनच शायरीचा आनंद निर्माण होतो. पुस्तकं निर्माण होतात. रसिकांसाठी मोलाचा खजिना खुला होतो.

६०. 'नज़्म' गुलज़ारची!

उर्दू शायरी म्हणजे गज़लांचा खजिना मीरपासून ! गालिबपासून आजच्या मजरूहपर्यंत अनेक कवींच्या शेकडो गज़ला आजही लोकप्रिय आहेत. गज़ल म्हणजे विविध शोरांचा एक गुच्छ. अर्थात यमक अनुप्रासांची बंधनं त्यात अटळ असतात. दोन ओळींच्या एका शोरामध्ये कवीच्या प्रतिभेला आपल्या भावना थोडक्यात पण ठासून भरायच्या असतात. अशा तऱ्हेने की रसिकांनी तो शेर ऐकताच 'वाहवा'चा स्फोट झालाच पाहिजे.

पण कवीचं मन चौकटीत पकडता आलं तर ते कविमन कसलं? अनेक वेळा शोरांच्या बंधनात जखडता न येणारे प्रतिभेचे पक्षी कवीच्या मनातून भरारी घेत असतात. जे व्यक्त करायचं त्याला दोनच ओळी तोकड्या वाटतात. मग कवी त्या पक्ष्यांना दिलखुलास स्वातंत्र्य देऊन टाकतो. यमक - प्रासांची जाळी कापून टाकतो आणि कविमनाच्या विशाल 'कॅनव्हास' वर चितारली जाते 'नज़्म'! (गीत, कविता) !

नज़्म हा काव्यप्रकारही गज़लेइतकाच लोभसवाणा आहे. काफ़ियारदीफ़च्या हमखास येणाऱ्या जागांसारखं लक्ष खेचून घेण्याचं कसब 'नज़्म'मध्ये नसलं तरी तिची कोमलता काही वेगळीच आहे. शेर रसिकांच्या मनावर पावसाप्रमाणे कोसळत असतात तर नज़्म मोरपिसाप्रमाणे हलकेच स्पर्शून जाते.

कवी गुलज़ार जेव्हा आपली लेखणी उचलतात तेव्हा ही नज़्म एक अशरीर रूप घेऊन त्यांच्या लेखणीत शिरते आणि कागदावर उतरते.

“नज़्म उलझी हुई है सीनेमें
मिसरे अटके हुए हैं होटोंपर
उड़ते फिरते हैं तितलियोंकी तरह
लफ़्ज़ कागज़पे बैठतेही नहीं

**कबसे बैठा हूं मैं जानाँ
सादा कागज़पे लिखके नाम तेरा
बस तेरा नामही मुकम्मल है
इससे बेहतर भी नज़्म क्या होगी!**

केव्हाची मी हातात लेखणी सरसावून बसलो आहे. मनात... हृदयात एक 'नज़्म' आकार घेते आहे, पण ती अजून पुरेशी स्पष्टपणे पुढे येत नाहीए, विचारांच्या, कल्पनांच्या गुंत्यामध्ये ती जणू अडकूनच राहिली आहे! वाक्यं ओठापाशीच अडली आहेत. शब्द हे अवखळ फुलपाखरांप्रमाणे चंचलपणे इकडे तिकडे विहरताहेत. कागदावर ही फुलपाखरं बसतच नाहीत. केव्हाचा मी कागदावर तुझं नाव (पुनःपुन्हा) गिरवीत बसलो आहे! अरेच्या, खरंच, हे तुझं नाव, माझ्या दृष्टीने हे नावच इतकं सर्वांग परिपूर्ण आहे, की यापेक्षा (या नावापेक्षा) सरस अशी एखादी 'नज़्म' असणार तरी कुठून?

गुलज़ार यांची 'नज़्म' अशी 'नकळत' आणि सहज येते. ती इतक्या अलगदपणे, फुलपाखरांच्या पायांनी (!) आपल्या मनात शिरते की या फुलपाखरांमुळे मनाला उमलण्याशिवाय गत्यंतरच नसतं.

प्रेयसीच्या नावातच सामावलेली ही 'नज़्म' गुलज़ार यांच्यासाठी निरनिराळी रूपं घेऊन येते. कधी प्रियेचं नाव, कधी मूर्तिमन्त प्रिया तर कधी जिवलग मैत्रीण, जिवाभावाची दोस्त.

**कंधे झुक जाते हैं जब बोझसे इस लंबे सफरके
हाँप जाता हूँ मैं जब चढ़ते हुए तेज़ चढ़ानें
साँसें रह जाती हैं जब सीनेमें इक गुच्छासा होकर
और लगता है कि दम टूट ही जायेगा यहींपर....**

जीवनाच्या या दूरच्या प्रवासाचं ओझं खांद्यावर बाळगून मी कधीकधी खूप थकून जातो, खांदे निराशेने खाली पडतात. जीवनातले अवघड चढ पार करता करता नाकी नऊ येतात, धाप लागते, श्वास कोंडतो आणि वाटतं आता हे ओझं (जीवनाचं) वाहता वाहता मी इथेच अखेरचा श्वास सोडणार. आता शक्यच नाही जगणं!

तेवढ्यात-

**एक नन्हीसी मेरी नज़्म मेरे सामने आकर
मुझसे कहती है मेरा हाथ पकडकर, मेरे शायर,**

ला, मेरे कन्धोंपे रख दे, मै तेरा बोझ उठा लू!

तेवढ्यात कुठूनतरी येते माझी 'नज़्म'! माझी कविता! आणि मला आधार देत (हात धरून) म्हणते, 'आण, माझ्या कविमित्रा, तुझ्या आयुष्याचं ओझं ठेव माझ्या खांद्यावर. मी घेते ते! (पण तू असा हिंमत हारू नकोस.... जीवनाची वाटचाल करत राहा.)

'नज़्म'..... कविता! तिचं कवीच्या जीवनातलं स्थान गुलज़ारनं केवढ्या सहजपणे अवघ्या सात ओळींत शब्दबद्ध केलं आहे. कविता हेच कवीचं सर्वस्व असतं. आजच्या रुपये - पैशाच्या जगात कवितेवर जगणं शक्य नसलं तरी कविताच कवीला जगवत असते हे खरं आहे. म्हणूनच एकीनंतर दुसरी कविता - नज़्म येणारच!

आओ, फिर नज़्म कहें

फिर किसी दर्दको सहलाके सुजा लें आखें
 फिर किसी दुखती हुई रगसे छुआ दें नशतर
 या किसी भूली हुई राह पे मुड़कर इक बार
 नाम लेकर किसी हमनाम को आवाजही दे लें
 फिर कोई नज़्म कहें...''

या, चला, पुन्हा एक कविता लिहू या!

म्हणजेच थोडक्यात असं करू या, की पुन्हा एखाद्या दुःखाला गोंजारू या, किंवा मनाची आधीच जी नस हुळहुळी झालीय तिला एखादं दुःख नेऊन भिडवू या.

किंवा भुतकाळच्या एखाद्या विस्मृत वाटेवर जाऊन त्यावर रेंगाळणाऱ्या स्वतःलाच साद घालू या... म्हणजे कविता आपोआपच सुचेल!

कवीचं कवितेशी हे असं नातं असतं. तिची आर्जवं करताना त्याला दुःखं कुरवाळावी लागली तरी त्याची तयारी असते. आयुष्यात लांबवर मागे सोडून आलेल्या स्वतःशी भेटण्याची तडजोड करण्याचीही त्याची तयारी असते. पण काही करून ही 'नज़्म' त्याच्याबरोबर असलीच पाहिजे.

कवीची कविता ही लहरी असते. मनात असेल तर ती येते. नाहीतर रुसून बसते. काही केल्या कागदावर उतरत नाही. आणि जी अशी साकार होत

नाही तिच्याकडेच कवी अधिकाधिक आकर्षित होतो. ज्या कविता लिहून झाल्या त्या तर कवीला भावतातच पण ज्या अद्याप लिहिल्या गेलेल्या नाहीत, ज्या अमूर्त आहेत त्या आपल्या कविता अधिक सुंदर असतील अशी त्याला खात्री असते. अशाच एका सुंदर कवितेची कवी वाट पाहतोय. असाही एक 'इन्तजार'! त्या अप्रकट सुरेख कवितेचा.

“मुझसे इक नज़्मका वादा है मिलेगी मुझको”

मला, त्या एका कवितेने वचन दिलंय की ती मला नक्की भेटणार आहे. पण केव्हा? (बऱ्याच अटी आहेत तिच्या!)

**डूबती नब्जोंमें जब दर्दको नींद आने लगे
ज़र्द - सा चेहरा लिये चांद उफ़क़र पर पहुंचे
दिन अभी पानीमें हो, रात किनारेके क़रीब
न अंधेरा, न उजाला हो, न यह रात न दिन....**

८४

जेव्हा नाडीच्या मंद मंद होत चाललेल्या ठोक्यांवर दुःखाला हलके हलके झोप येऊ लागेल. औदासीन्यामुळे पिवळा पडलेला आपला चेहरा घेऊन चंद्र जेव्हा क्षितिजाशी येऊन पोहोचेल, दिवस अजून पुरता न बुडालेला (मावळतीचा सूर्य पाण्यावर टेकलेला) आणि रात्रही येण्यासाठी थोडी आधी दूर किनाऱ्यावर थांबलेली, ना अंधार ना उजेड, ना दिवस ना रात्र, अशा वेळी....

आणखी कोणती वेळ तिला साधायची आहे, हे तर खरं शेवटच्या ओळीत पुढे आलं आहे-

**जिस्म जब ख़त्म हो और रुहको जब साँस आए
मुझसे इक नज़्मका वादा है मिलेगी मुझको!**

जेव्हा शरीराचं अस्तित्व संपून जाईन आणि तुझ्या (कवीच्या) आत्म्याला जाग येईल, तो जिवंत होईल, तेव्हाच ती (कविता - नज़्म) मला भेटणार आहे! तिने मला वचन दिलंय तसं....”

अशी ही कविता! खरी कविता! साक्षात्कारी कविता! ती मला केव्हा लिहिता येईल असं कवीला मनात वाटत असतं. अशी अस्पर्शित कविता फक्त तेव्हाच

हाती लागेल, जेव्हा कवीचा आत्मा जागृत होईल, असं गुलज़ारना वाटतं. 'नज़्म' च्या प्रेमात पडलेले गुलज़ार 'त्या' नज़्मची अशीच वाट पाहत असतील. पण त्यांच्या साकारलेल्या कविता वाचल्यावर आपल्यासारख्या रसिकांना हीच 'ती' कविता असावी इतकी प्रत्येक कविता आत्मजागृतीच्या विशाल अवकाशातून आलेली अशी भासते.

चित्रपटसृष्टीच्या मोहमयी दुनियेत 'गुलज़ार' या नावाचा दबदबा आहेच, पण या 'संपूरण सिंग' ची दिग्दर्शकाशिवाय 'कवी' ही ओळखच अधिक समर्पक ठरेल. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दिग्दर्शक हा कवीच्या मागे दडलेला आहे. कवी गुलज़ारवर दिग्दर्शक गुलज़ार कधीच मात करू शकणार नाही.

६१. नज़ीर फतेहपुरींची शायरी

एखादा चांगला कवितासंग्रह वाचला की काव्याचा आनंद तर मिळतोच पण त्याच बरोबर मनात प्रश्नही उद्भवतो की, एखादी व्यक्ती 'कवी' का बनते? सुखदुःखाचे विविध अनुभव यामागे असतात का? पण असे अनुभव तर आयुष्यात सर्वांनाच येतात! अशा प्रश्नांना नज़ीर फ़तेहपुरी थोडक्यात असं उत्तर देतात-

कुछ तो मेरे लहूमें थी तख़लीक़ की महक । (तख़लीख = निर्मिती)

कुछ मौसमोंके रंग मेरे काम आ गये ॥

८६

निर्मितीचा प्रतिभेचा सुगंध (कला, क्षमता) तर माझ्या रक्तात होताच, त्याचबरोबर जीवनातल्या (बऱ्या - वाईट) ऋतूंनी जी विविध रूपं, रंग दाखवले, अनुभव दिले त्यातूनच माझ्या काव्याची निर्मिती झाली. ऋतूंनी दिलेली हुलकावणी, केलेली फसगत ही कवीच्या कायमच लक्षात राहते आणि नव्या ऋतूंना सामोरं जाताना तो जरा सावध असतो.

इन मौसमोंसे कब नहीं वाक़्रिफ़ 'नज़ीर' हम ।

बारिशका नाम लेके जो बादल दिखा गये ॥

(बरसण्याचा आव आणणारे कोरडे, निराद्रं मेघ घेऊन येणाऱ्या वर्षाऋतूला मी चांगला ओळखून आहे.)

अशा फसगतींनी मन दुखावलं गेलं की मगच कवीच्या प्रतिभेला फुलोरा येत असावा. निर्मितीच्या आनंदासाठी मनाच्या जखमाही कवीला उपकारक वाटतात.

मैं एक शायरे- खस्ता हूं ये भी क्या कम है ।

अदबकी मांगपे ज़िन्दा हूं ये भी क्या कम है ॥

(मनावर जखमा झालेला, दुर्दशाग्रस्त असा मी - पण एक कवी - आहे हे काय कमी आहे? वाङ्मयाला (साहित्याला) माझ्याकडून काहीतरी निर्मिती

हवीय म्हणून मी जिवंत आहे, हे तरी केवढं भाग्य!

साहित्याच्या प्रांगणात असणाऱ्या इतर मातब्बरांच्या तुलनेत आपण कुठे
आहोत याचा विचारही कवी नज़ीर स्वतःच असा मांडतात-

बहुत बुराही सही खूबियोंके मतवालों ।

किसी किसीसे तो अच्छा हूं ये भी क्या कम है ॥

(उत्तमोत्तम गुणी लोकांच्या मानाने मी वाईट असेनही! पण काही जे सामान्य
आहेत, त्या काहींच्यापेक्षा तर मी चांगला आहे ना! एवढंच मला पुरेसं
आहे.)

जे मिळालं आहे तेवढ्यावरच संतुष्ट असावं. अपूर्णतेतच खरं समाधान
मिळतं. एखादी गोष्ट पूर्णत्वाला पोहोचली की समाप्तीही दूर नसते. हे एक
मोठं तत्त्व कवी किती सहजतेने एका शेराने मांडतो पाहा-

मैं अगर फूलसा खिला होता ।

शाखसे टूटकर गिरा होता ॥

(मी जर फुलासारखा पूर्ण उमललो असतो तर केव्हाच फांदीवरून गळून
पडलो असतो.)

पण असं गळून किंवा संपून न जाता कवीला अजून खूप गोष्टी करायच्या
आहेत. तशी मनात उमेद आहे. जगातल्या सगळ्या वाईटाचा नाश करता
आला नाही तरी आपल्या जवळचा आहे तो चांगुलपणा वाटता (distrib-
ute) येतोच की!

‘नज़ीर’ मुझसे बुराई न मिट सकी लेकिन ।

भलाई बाँटता रहता हूं ये भी क्या कम हैं ॥

अशीच भावना समर्थपणे व्यक्त करणारा हा दुसरा शेरही कवीच्या मनातील
उमेद व आत्मविश्वास ठामपणे दर्शवतो आहे.

रौशनी बाँटते हैं दुनियाको ।

कम नहीं हम भी आफ़ताबोंसे ॥

(आम्हीसुद्धा जगाला उजेडाचं दान देत आहोत. सूर्यापेक्षा कुठेही कमी नाही
म्हटलं आम्ही!)

वरील शेर वाचल्यावर कवीचं एक खास वैशिष्ट्य लक्षात येतं, अगदी

छोट्या वृत्तात (बहर) शेर गुंफण्याची ताकद! असे शेर लिहिणं कठीण असतं कारण कमीत कमी शब्दात आपलं म्हणणं अचूक मांडायचं असतं. छोटी बहर ही जणू कवीची परीक्षाच असते. पण नज़ीर फ़तेहपुरी आपलं सामर्थ्य वादातीत सिद्ध करतात.

कांटें रौंदके आया हूं ।

अब तो फूलसा बिस्तर दे ॥

(जीवना, मी आजवर काट्यांकुट्यांना तुडवीतच रस्ता चालत आलो. आता तरी मला विश्रांतीसाठी सुखाच्या फुलांची शेज मिळू दे!)

मात्र हवं ते मिळू द्यायला 'जीवन' काही कुणावर कृपाळू होत नाही. उलट जीवनाचा संताप यावा असेच अनुभव ते देत राहतं.

मुझे सतानेको क्या क्या इताब रखता है ।

वो मेरी प्यासके आगे सराब रखता है ॥

८८

(मला छळण्याकरता हे जीवन माझ्यापुढे नाना तऱ्हेच्या संतापजनक गोष्टी वाढून ठेवतं. मी तहानेनं जेवढा अधिक व्याकुळ होईन तो तो मृगजळाचं दृश्य माझ्यासमोर अधिक खुलत जातं.)

असे विरोधाभास व्यक्त करणारे सुंदर सुंदर 'शेर' कवीच्या लेखणीतून उतरले आहेत.

कभी सोचा नहीं था गुलफ़रोशों ।

तुम्हारे हाथमें पत्थरभी होगा ॥

(तुम्ही तर फुलांचे विक्रेते । तुमच्या हातात (इतरांना जखमी करण्यासाठी) दगडही असतील असा विचारही मनात आला नव्हता.)

कवी मंडळींना उद्देशून तर 'फुलांचे विक्रेते' ही संज्ञा आली नसावी ना? कारण एकाचा होणारा उत्कर्ष दुसऱ्या कवीला खटकत असतो, असं आजकाल ऐकू येतं!

नज़ीर फ़तेहपुरीचं आणखी एक वैशिष्ट्य नमूद करावं असं आहे. काही हळुवार कल्पना ते शब्दात समर्थपणे बद्ध करतात.

तिफ़ले -नौ के काम आये ऐसे बाब लिख देना ।

तितालियोंके रंगोपर इक क़िताब लिख देना ॥

(नवजातांसाठी, लहानग्यांसाठी कोणते अंक (धडे) लिहाल? त्यांच्या उपयोगाचे धडे लिहा. फुलपाखरांच्या रंगांबद्दलच एक पुस्तक लिहून टाका ना !)

वर वर पाहता साधा वाटणारा हा शेर कवीच्या मनातलं बरंच काही सांगून जातो. आत्ताच्या लहानग्यांसाठी आपण कोणते अंक लिहून ठेवलेत, तर अनेक समस्या! भ्रष्टाचार, वाढती लोकसंख्या, अणुयुद्धाची टांगती तलवार इत्यादी अनेक आघाड्यांवर संघर्ष. बिचाऱ्यांना फुलपाखरं तरी कधी भेटतील की नाही, परमेश्वराला माहीत!

सद्यस्थितीवर आधारित हा शेर पाहा-

अंधी मुसाफ़तोंका तअय्युन (= निश्चिती) जो कर सके ।

रस्तेमें ऐसा मीलका पत्थर नहीं रहा ॥

(या आंधळ्या वाटचालीची (सफरीची) जो मार्गनिश्चिती करू शकेल, योग्य वाट दाखवेल असा मैलाचा दगड कुठे उरलाच नाही!)

असं एखादं समर्थ नेतृत्व ही आज काळाची गरज आहे. नाहीतर ही अंधयात्रा अशा अंधान्या भविष्याकडेच जात राहिल.

‘तीसरा सफर’ हे नज़ीर फतेहपुरींचं अलीकडे प्रकाशित झालेलं पुस्तक. त्यातील अनेक उत्तम शेर विविध विषयांवर आढळतात. त्यावरून कवीची संवेदनक्षमता लक्षात येते.

प्रेम, विरह हा तर उर्दू शायरीचा आत्मा. त्यासंबंधीचे काही वेगळे विचार या पुस्तकात वाचायला मिळाले हे कवीचं वैशिष्ट्य. उदाहरणार्थ,

चलो, मजबूरी - ए- उल्फ़तका अब यूं फैसला कर लें ।

में अपने घरका हो जाऊं तुम अपने घरके हो जाओ ॥

(प्रेम सफल होणं शक्य नाही. आपण दोघंही विवश आहोत. मग आता (समंजस) निर्णय घेऊन या. आपण आपापल्या घराकडे परतू या.)

प्रेमामधील हा समंजसपणा उर्दू शायरीत वेगळा आहे. मी तुझ्या घराजवळ, तुझ्या गळीतच प्राण देईन असा उगीच आक्रस्ताळेपणा या प्रियकराजवळ नाही. म्हणूनच-

ज़बते पैहमकी बात निकली है ।

दे रहे हैं मेरे हवाले लोग ॥

(कायम संयम बाळगायचा, आपल्या भावना काबूत ठेवायच्या असा जेव्हा विषय निघतो, तेव्हा लोक माझं उदाहरण देतात.)
नज़ीर फतेहपुरीच्या काव्यात 'खेत', 'जमी' याबद्दलचं प्रेमही अधूनमधून प्रकट झालेलं दिसतं.

फ़सल कटी तो धान मिला ।

मेहनतका वरदान मिला ॥

'वरदान' हा हिंदी शब्दही उर्दूच्या हातात हात घालून सहज येतो.

मांग ज़मींकी सूनी है ।

तारोंका इक झूमर दे ॥

एक अतिशय तरल कल्पना या शेरामधून व्यक्त झाली आहे.
आणखी एका शेरामध्येही हे 'झूमर' फार दिमाखाने मिरवत आहे.

सूरज उगा तो ख़्वाबका मंज़र नहीं रहा ।

पलकोंपे कहकशाओंका झूमर नहीं रहा

१०

आणखी काही सुंदर शेर-

दोनोंमें कैसा रिश्ता था ।

मैं डूबा तो वो उभरा था ॥

ऐसी बाज़ी भी देखी थी ।

शाहसे प्यादा जीत गया था ॥

(बादशहावर प्यादं जेव्हा मात करतं तेव्हा ती लढाई कशी असेल? तो कावा गनिमी तर नसेल?)

कविमन ह्या अशाच गोष्टी टिपून घेतं. मनातली 'हलचल' मग शब्दांत उतरवतं. हे कविमन हे कलाकाराचं मन, हेच निर्मितीला कारणीभूत ठरतं.

उसीके दर्दने बख़्शी है दौलते - तख़्लीक़ ।

जो एक बावला फ़नकार है मेरे अंदर ॥

या फ़नकाराची, कलाकाराची ताकद नुसती शब्दांची वलयं निर्माण करण्याइतकीच मर्यादित नाही, असं नज़ीरना वाटतं.

पुढील एक शेर पाहा. त्या शेरामधून कवीना कुठल्या उंचीवर नेऊन ठेवलंय आणि ते कसं योग्यच आहे हे पटविण्याइतकी ताकद त्या शेरामधून आहे!

जो भी कारे - आगही है शायरोंका काम है ।

अब नहीं आनेके दुनियामें पयंबर देखना ॥

(जी काही (चांगल्या- सत्) कार्याची सुरुवात यापुढे होणार आहे ती सुरुवात कवीच करतील. त्यांचंच ते काम आहे. आता जगात प्रेषितांचं काही कामच नाही. ते येणारही नाहीत, पाहाल तुम्ही!)

मला वाटतं हा शेर वाचल्यावर, नज़ीर फतेहपुरींच्या शायरीबद्दल आणखी काही लिहिण्याची गरजच नाही.

६२. अशीही एक 'महेफ़िल'

एखादी संध्याकाळ अशीही उगवते की विरत चाललेले सोनेरी रंग अचानक उजळून उठतात. उर्दू शायरीचे प्रेमिक एकत्र जमतात आणि एकापेक्षा एक सुंदर, सुंदर 'टपोरे' शेर ती संध्याकाळ गंधाळून टाकतात. आज असेच विविध शेर या 'शाम्मेमहफ़िल'मध्ये सांगायचे आहेत. त्यातील काव्यानंद असा वाटून टाकायचा आहे !

दर्दकी हदसे गुज़रना तो अभी बाक़ी है ।

टूटकर मेरा बिखरना तो अभी बाक़ी है ॥

९२

- राशिद

- दुःखाची परमावधी तर अजून व्हायचीच आहे! असं मी म्हणतोय, कारण दुःख सोसूनही मी अजून जिवंतच आहे! माझं जीवन विखरून अजून अनंतात विलीन कुठे झालं आहे?

मुमताज 'राशिद' स्वतःच्या दुःखाची पातळी कुठवर पोचली आहे, याचं वर्णन आणखीही प्रभावीपणे असं करतो-

चंद शेरोंमें कहां ढलती है एहसासकी आग ।

गमका ये रंग निखरना तो अभी बाक़ी है ॥

-माझं दुःख हे इतकं सीमित, इतकं तोकडं थोडंच आहे? ती अनुभूती काय ह्या थोड्याशा शेरांमध्ये सामावली जाणार आहे? माझ्या शायरीला दुःखाची खरीखुरी झिलई येणं तर अजून बाकीच आहे!

दुःखाचं हे असं आहे. ते मनात मावू शकलं नाही की शब्दात उतरतं, पण तेवढ्याच तीव्रतेने व्यक्त होत नाही. शब्दात जाणवतो त्यापेक्षा त्याचा कडवटपणा प्रत्यक्षात कितीतरी पट अधिक असतो. अनुभूती आणि अभिव्यक्ती यात पदार्थ व त्याची आभासी प्रतिमा एवढं अंतर असतं.

दुःखाचे कडू घोट पचवल्यावरच काव्यामध्ये माधुरी उतरत असावी. शेवटी, आनंद ज्यातून निर्माण होतो त्याच्या मुळाशी खरं तर दुःखच असतं. हे ज्याला समजलं तो शायर आपल्या मनाची समजूत कशी घालतो पाहा -

पी जा अय्यामकी तलखीको भी हँसके 'नासिर' ।

गमको सहनेमें भी कुदरतने मज्रा रक्खा है ॥

- नासिर

नासिर, तुझ्या वाट्याला आलेलं हे दुःखाचं कडू रसायन तू हसतहसत पिऊन टाक अरे, दुःख हसत सहन करण्यातही नियतीने एक वेगळाच आनंद दडवून ठेवला आहे!

नियती नावाची ही शक्ती अमूर्त आहे. पण तिने जर कायाप्रवेश केला आणि माणसाला प्रकट - दर्शन द्यायचं ठरवलं तर ती कशी दिसेल? मला वाटतं, ती विष्णूने अवतार घेतलेल्या मोहिनीसारखी असावी. आनंद तिने दुःखाच्या कुपीत भरून ठेवलेला असतो. शिवाय ही कुपी अवघ्या मनुष्यमात्रांस आकर्षक वाटावी म्हणून त्यावर 'इष्काचं मीनावर्क' ही असतं. माणूस सहज मोहून जातो नि मोहिनीचं काम झालेलं असतं.

उसके दिलपर भी कड़ी इश्कमें गुजरी होगी ।

नाम जिसने भी मुहब्बतका सज्रा रक्खा है ॥

-ज्याने प्रेमाला 'नियतीने दिलेली शिक्षा' असं नाव दिलं त्याच्या मनाला प्रेमाच्या कुठल्या कुठल्या कठीण दिव्यातून जावं लागलं असेल, याची कल्पनाही करवत नाही.

प्रेमापाठोपाठ येणाऱ्या दुःखावरही माणूस प्रेमच करतो. प्रेम करीत राहण्याच्या या सहजप्रवृत्तीची ताकद केवढी मोठी आहे! एक वेळ प्रिय व्यक्तीचं प्रेम न मिळालं तरी हरकत नाही, पण तिने दिलेलं दुःख माणूस अधिक प्रेमाने कुरवाळत राहतो.

खुमार बाराबंक्वींचा हा शेर असंच सांगतो आहे-

तू चाहिये न तेरी वफ़ा चाहिये मुझे ।

कुछ भी न तेरे गमके सिवा चाहिये मुझे ॥

दुःखाची अशी ओढ वाटणं, ते हवंहवंसं वाटणं हे कवीला सामान्य

माणसापासून वेगळं करतं. कवीला हा काटा मनात हवा असतो. कारण अशा सुगंधी जखमांशिवाय त्याच्या मनात काव्याची फुलं फुलत नसावीत. म्हणून दुःखाच्या बाबतीत कवी स्वार्थी असतो. तो परमेश्वरा - जवळ (खरं तर प्रिय व्यक्तीजवळ) दुःखच मिळावं म्हणून प्रार्थना करतो.

खुशियां दे कि बाँट सकूं अहले- ज़र्मीको मैं ।

मगर दर्द मुझे दिलमें छुपानेके लिये दे ॥

हे ईश्वरा, मला आनंद एवढ्यासाठी दे की, तो मी साऱ्या लोकांना वाटू शकेन, पण दुःख मात्र मला देच. कारण ते मी माझ्या हृदयात जिवापाड जपून ठेवीन. ही दुःखाची वाट प्रेमाच्या गावावरून जाते. या वाटेवरचे सर्व प्रवासी प्रेमाच्या गावाचं पाणी चाखून (पुन्हा तिकडे न वळण्याच्या निश्चयाने) निग्रहाने वाटचाल करीत असतात. पुढे गेलेल्यांना मागून येणाऱ्यांबद्दल काळजी आणि सहानुभूतीही वाटत असते. पण जगात दुसऱ्याच्या अनुभवांनी कोण शहाणा होतो? प्रत्येकाला वाटत असतं, आपण निराळे आहोत. आपण हमखास तरून जाऊ.

१४

हज़ार बार ज़माना इधरसे गुज़रा है ।

नयी नयी सी है कुछ तेरी रहगुज़र फिर भी ॥

- फिराक़ गोरखपुरी

प्रेमाच्या व दुःखाच्या या वाटेवरून हजारो लोक पुढे गेले, पण आजही ही वाट अपरिचितच राहिली आहे. त्यावर प्रत्येकासाठी नवनवीन खाचखळगे तयार होतच असतात.

ज्या प्रेमासाठी माणूस जगतो आणि प्रसंगी प्रेमासाठी मरायलाही तयार होतो, ते प्रेम जर साकार होऊन व्यक्तित्व लाभून बोलू लागलं तर ते काय म्हणेल?

मैं एक जाम हूं किसकिसके होंटोंतक पहुंचूं?

ग़ज़बकी प्यास लिये हर बशर लगे है मुझे ॥

- मी (म्हणजे प्रेम), माझं अस्तित्व आहे तरी केवढं? एक घोटाएवढं! मी कोणाकोणाच्या म्हणून ओठांपर्यंत पोहोचावं? कारण इथं तर प्रत्येक व्यक्ती माझ्यासाठी कमालीची तहानेली, व्याकूळ झाली आहे! कुणाकुणाला मी

शांत करू?

सगळ्यांनाच प्रेमाचा हा 'जाम' सुखवू शकत नसला तरी काहींच्या जीवनात निदान काही काळ तरी ह्या स्वर्गीय संजीवनीचे शिडकावे अनुभवाला येतात. एखादी हलकीशी झुळूक अंगावरून जावी आणि सुगंधाची बरसात व्हावी तसा अनुभव हे प्रेम देऊन जातं.

बशीर बद्र लिहितात-

मैं एक कागज़ी फूल था
मुझे कौन खुशबूसे भर गया ।
मैं कहां हूं मुझको खबर नहीं
मुझे कौन छू के गुज़र गया ॥

- कागदाच्या फुलासारखं निर्जीव होतं माझं जीवन; हे कोण अचानक माझ्या जीवनात सुगंध भरून गेलं? जणू कोणी जादू करून गेलं. मी त्यामुळे इतका भारला गेलो आहे की मला माझंही भान उरलेलं नाही. कोणाच्या स्पर्शाने मी असा उन्मनी अवस्थेला जाऊन पोहोचलो बरं? (बहुधा प्रेमच असावं ते.) प्रेमाच्या ह्या दिव्य स्पर्शाने उल्हसित झालेल्या चित्तवृत्ती फक्त सुखाच्या अनुभूतीतच दंग असतात. दूरवर रेंगाळणाऱ्या दुःखाकडे लक्ष देण्याची त्यांची इच्छा नसते. मीलनाची ओढ हीच एक उत्कट भावना शिल्लक असते-

ये फ़ैसला भी मेरे उसके दर्मियां कर दे ।
मुझे तालाब बना उसको कारवाँ कर दे ॥

- वफ़ा

कवयित्री वफ़ा लिहिते, देवा, त्याच्या - माझ्यातल्या अंतराचा आता एकदाच निकाल लावून टाक (अंतर संपवून टाक.) मला तू एक जलाशय बनव आणि त्याला वाटसरू! म्हणजे तो माझ्यापाशी थांबेलच थांबेल! (आणि मी त्याला भरभरून माझं सर्वस्व देऊन तृप्त करीन.)

किसी तरहसे वो शामिल हो ज़िन्दगीमें मेरी ।
जो हो सके तो उसे मेरी दास्तां कर दे ॥

- वफ़ा

- (देवा), काहीही कर, पण माझ्या जीवनात तू त्याचा समावेश कर. आमची जीवनं एक होऊन जाऊन देत. असं कर ना, की त्याला तू माझ्या आयुष्याच्या

कथेचा एक भागच बनवून टाक. (नायक बनवून टाक.)

‘वफ़ा’ च्या म्हणण्याप्रमाणे तिच्या आयुष्यात सुगंधित झुळूक आली होती का? बहुधा नसावीच! असं तिच्या पुढील शोरावरून वाटतं-

मैं जो अरमानोंकी एक ख़ुशरंग चादर थी कभी ।

मुझको मेरी ज़िन्दगीने ओडकर मैला किया ॥

- आशाआकांक्षांची फुलापानांची नक्षी असलेली सुंदर रंगीत चादर असावी तशी होते मी! पण ही चादर माझ्या आयुष्याने पांघरली आणि ती पार मळून व विटून गेली!

हा अप्रतिम शेर त्या सोनेरी संध्याकाळी सांगत होते संजय वर्दे. उर्दू भाषेवर प्रेम असल्याच्या एकाच विकाराने आम्ही पछाडले गेलेलो! शोरांची अशी देवाणघेवाण करण्यात संध्याकाळ केव्हा संपली ते कळलंच नाही. आणि या शब्दमैफलीचा शेवटही असा शोरानेच झाला -

उंचे कलशपे दीप जला, रात हो गयी ।

जागे सितारे, सो गया दिन रात हो गयी ॥

६३. कवितांचा सुगंधी झुपका nadrZ "p\$Zm'

आधुनिक उर्दू शायरीमधील आजचं एक अग्रगण्य नाव म्हणजे परवीन सैयद 'फना'. शायरीच्या प्रांतात कवयित्रींची नावं संख्येने कमीच आढळतात. टीव्हीवरून प्रसृत होणाऱ्या मुशायऱ्यांमध्येही आपल्याला कवयित्रींची उपस्थिती कवींच्या तुलनेत कमीच दिसते. पण भोजनाच्या ताटात मिठाचं प्रमाण जसं इतर पदार्थाइतकं नसलं तरी त्याचं अस्तित्व हे जाणवतं किंवा त्याचं असणं हा भोजनाचा अविभाज्य भाग आहे, तसंच हेही काहीसं म्हणता येईल. कवयित्रींची शायरी ही कुठेतरी आपलं वेगळेपण दर्शवून जाते. परवीन सैयद 'फना' ह्या लाहोर कॉलेज फॉर विमेन इथे प्राध्यापिका आहेत. त्यांनी गीतं (नज़्म) आणि गज़ल हे दोन्ही प्रकार यशस्वीपणे हाताळले आहेत.

'मुहाफिज़' ही त्यांची एक नज़्म-

कुणीतरी संकटात सापडलेली एक स्त्री मदतीसाठी किंचाळते आहे.

(एक आवाज)

बचा लो

मुझे इन वहशी लुटेरोंसे बचा लो

कि मैं बेटी हूँ तुम्हारे वतनकी.

- धावा धावा आणि मला वाचवा. मी सापडले आहे या पिसाटांच्या हाती. हे लुटेरे वेडेपिसे झालेत. त्यांचा इरादा काही ठीक दिसत नाही. (ते अब्रू लुटू पाहत आहे माझी) आणि तुम्ही माझे रक्षणकर्ते आहात. कारण तुमच्याच देशाची कन्या आहे मी. वाचवा मला.

(चाप कदमोंकी)

हा आवाज, मदतीसाठीच्या हाका ऐकून ते आले! त्यांच्याच पावलांची ही चाहूल.

तिला हायसं वाटलं. मदत मिळाली म्हणून. पण पुढे काय झालं?

**मुहाफिजने झपटकर
मेरी चादरको उछाला
मुझे भंभोडके हंसते हुए बोला
'मेरा हक्र है पहले!'**

जे तिला रक्षणकर्ते वाटले त्यांच्यापैकीच एकजण पुढे आला. तिने लपेटलेली चादर खसकन् ओढून तिला झटका देऊन लोटत म्हणाला, 'तुझ्यावर पहिला अधिकार माझा आहे.'

स्त्रीची व्यथा इतक्या छोट्या कवितेत किती समर्थपणे चित्रित केली आहे कवयित्रीने. आजच्या या काळात तिचा खरा रक्षक आहे का कोणी? हा 'रक्षकही' मिळालेली संधी सोडणार नाही. मग स्त्रीने विश्वास तरी कोणावर ठेवायचा? कुण्या एका महान व्यक्तीने 'वूमन' (woman) हा शब्द कसा बनला असावा हे फार मार्मिकपणे सांगितलं आहे. woman म्हणजे खरं तर womb- man. गर्भाशय असलेला माणूस! कितीही शतकं गेली, सुधारणेचे महापूर येऊन गेले तरी स्त्री ही उपयोग्य वस्तू, स्त्री म्हणजे फक्त गर्भाशय एवढीच तिची ओळख का उरावी? तिच्यावर अत्याचार, बलात्कार का व्हावेत? आणि तिच्या रक्षणकर्त्यांनीच तिचा घात का करावा?

परवीन यांची आणखी एक नज़्म पाहू या. शीर्षक आहे - 'सुहागन.'

**हाँ- शौकसे छीनो मेरी तहजीब की चादर
मेरे जख्मोंसे थके जिस्मको नैज़ोंपे धरो
रक्कस करो
जश्न मनाओ
मगर इक बार**

मेरी मांगमें सिंदूर तो भर दो!

- ठीक आहे, खुशाल माझ्या अंगावर लपेटलेली संस्कृतीची आच्छादक चादर हिसकावून घ्या. (माझं प्रदर्शन मांडा. माझ्या नग्न सौंदर्याची जाहिरात करा. करता येईल तेवढी अवहेलना करा.) माझं घायाळ शरीर भाल्यांच्या

तीक्ष्ण टोकांनी आणखी जखमी करा. भाल्यांवर धरून नाचा, गा, उत्सव साजरा करा. पण एकदा तरी माझ्या भांगात सिंदूर भरा. (मला 'आपलं' म्हणून खऱ्या अर्थाने पत्नीपदाचा सन्मान द्या. आदरणीय रूपात पाहा. म्हणजे आपोआपच वरील बीभत्स गोष्टी करण्याकरता तुमचं मन धजावणार नाही.)

स्त्रीच्या दुःखांशी परिचित असलेली परवीन यांची लेखणी हा परिचय अद्यापही अपुरा आहे असं मानते. जेव्हा ही स्वतःशी ओळख अधिक गहिरी होईल, तेव्हाच इतर कोणाला समजून घेण्याची शक्यता. याविषयी एका कवितेत त्या म्हणतात -

**मेरे हमदम तुम्हें ये शिकायत कि मैं
तुमको पहचाननाहि नहीं चाहती
पहले खुदको अच्छी तरह जान लूँ
फिर तुम्हें भी समझनेकी कोशिश करूँ.**

आपल्या मुक्तछंद कवितांमध्ये स्त्रीविषयक विचार मुक्तपणे मांडणाऱ्या या कवयित्रीने गझल या वृत्तबद्ध रचनांचीही हाताळणी तितक्याच सहजपणे केली आहे. एवढंच नव्हे तर 'रिवायती गझल' पारंपरिक पद्धतीच्या गझलेचा अंगिकार केला आहे.

**मयस्सर हो न जो अपनी खुशीसे
लहूके अशक बेहतर उस हंसीसे**

- एखादं स्मित जर आपल्याला आपण होऊन - स्वखुषीने मिळत नसेल तर अशा स्मितापेक्षा (सुखापेक्षा) रक्तमिश्रित अश्रूही (दुःखही) परवडले! जे सुख सहजप्राप्य नाही त्याच्यामागे धावण्यापेक्षा मिळेल त्या दुःखालाच आपलंसं करावं, असं कवयित्रीला वाटतं.

**कहीं राजे - गुलिस्तां कह न डाले
कली को नोच लो पहले हंसीसे.**

- ही कळी आपल्या उमलण्याने बगीच्याचं रहस्य (बहार आली आहे.) साऱ्यांना कळवून टाकण्याची भीती आहे. म्हणून उमलण्याआधीच खुद्दून टाका तिला. (कारण तिच्यावर सगळे तुटून पडतील, त्यापेक्षा ते उमलणं

नकोच.) माणसाचे मनोव्यापार खूपदा अतर्क्य असतात. उमटू नये असे तरंग त्याच्या मनात उमटत असतात. अशा तरंगांची चाहूल इतरांना लागू देणं श्रेयस्कर नसतं. तशी स्थिती वर्णन करणारा हा शेर आहे-

**सदा रौशन रहा कंदील बन कर
वो इक लम्हा जो उभरा तीरगीसे.**

जीवनाच्या अंधाररूपी सागरात अचानक एखादा क्षण असा गवसतो की त्यावेळी आपल्याला शक्ती मिळते, अंधारावर मात करणारी एखादी ज्योत गवसते, त्या अद्भुत क्षणी आपल्याला जगण्याचा मार्ग सापडतो आणि ती ज्योती तो मार्ग उजळून टाकते. अशा 'क्षणाची' नोंद या शेरात केली आहे. आयुष्याचा मार्ग उजळून टाकणारी ज्योत म्हणजे प्रेम हे सत्य कोणी नाकारणार नाही.

प्रेम हे एका अर्थाने 'वेड' आहे. कुठल्या तरी गोष्टीने झपाटलं जाणं म्हणजे वेड. एखाद्याला चित्रकलेचं वेड आहे असं आपण म्हणतो त्याचा अर्थ त्याला चित्रकलेविषयी पराकोटीची आवड आहे. चित्रकलेबद्दल प्रेम आहे. अशा वेडामागे मग मनुष्य इतका धावतो की त्याची तहान जणू कधी संपतच नाही.

**ये महरूमि थी या आसूदगी थी
जुनूँका रंग चमका तशनगीसे**

-एखाद्या वेडाने (किंवा प्रेमाने) झपाटलेल्या व्यक्तीला त्या वेडाची एवढी तहान लागलेली असते की त्याची तृप्ती किंवा संतोष यापायी ते त्या वेडामागे धावतो आहे का निराशा झाल्यामुळे सतत धावतो आहे हेच समजत नाही.

शेवटच्या शेरात कवयित्री लिहिते -

**करीबे - जां हुआ महसूस अक्रसर
जिसे ठुकरा दिया था बेरुखीसे.**

- आयुष्यात जी गोष्ट (किंवा व्यक्ती) मी आपण होऊन दूर केली. (नाकारली) तीच गोष्ट सतत माझ्या प्राणांच्या अगदी जवळच आहे, मी कधीही ती विसरू शकले नाही, याची जाणीव मला वरचेवर झाली आहे ती गोष्ट

ठोकरण्यात माझी चूक झाली हे मला कळतंय.

अशी ही कवयित्री परवीन सैयद. 'फ़ना' हे तिचं काव्य-नाम. (तख़ल्लुस). फ़ना म्हणजे मृत्यू, फ़ना म्हणजे विनाश. हेच नाव तिने स्वतःसाठी का निवडावं? यातून तिचं गूढाकडे असलेलं आकर्षण स्पष्ट होतं. परवीन म्हणजे झुपका किंवा गुच्छ. फुलांच्या उमलण्याशी त्याचं कोमेजणं निगडितच असतं. त्या अर्थाने या फुलांच्या झुपक्याबरोबर हे विनाशाचं नाव तिने का जोडलं असावं? का स्त्रीचं जीवन हेच एक सजीव मृत्यूसारखं असतं असं तिला सुचवायचं आहे?

या प्रश्नांची उत्तरं शोधायची तर तिच्या 'हफ़्ते -वफ़ा' या पुष्पगुच्छाचा (काव्यसंग्रहाचा) शोध घ्यायला पाहिजे.

६४. प्रेम ते मागू नको !

उमलत्या तारुण्याच्या सुगंधी आणि मंत्रमुग्ध काळात ज्यांच्या आयुष्यात हळूच 'आशिकी का जमाना' आलाच नाही अशा 'सहृदय' व्यक्ती सापडणं कधीतरी शक्य आहे का? आता, ह्या व्यक्ती सहृदय असल्यामुळे आहे ते हृदय एकदाचं देऊन टाकतात. त्यासाठी फारसा विचार करायचीही आवश्यकता तेव्हा त्यांना वाटत नाही. 'नगाला नग' म्हणूनही समोरच्या व्यक्तीकडून 'हृदय' मिळालं नाही, तरी मिळेल ती गोष्ट - मग ती उपेक्षा असो वा दुःख -स्वीकारण्याची एक उन्मादजन्य धुंदी त्यांच्या डोळ्यांवर असते. कालांतराने तारुण्याचा फुलपंखी काळ ओसरून जातो. तारुण्यातलं इन्द्रधनुष्य तिथं क्षितिजावरच राहू द्यायचं असतं. त्याचा झोका आपल्या घरात बांधता येत नाही हे समजस मनाला पटलेलं असतं. तरीही ते इंद्रधनुषी रंग मात्र मनातून पुसले गेलेले नसतात. एखाद्या संध्याकाळी तशाच एखाद्या हळव्या स्मृतिझोतानं ते पुन्हा उजळून निघतात. आणि कवी लिहून जातो,

१०२

**ताज्रा है अभी यादमें ऐ साक्री-ए- गुलफ़ाम
वो अक्से- रुखे - यारसे लहके हुए अय्याम
वो फूलसी खिलती हुई दीदारकी साअत
वो दिलसा धडकता हुआ उम्मीदका हंगामा.....**

पाहा ना, गतस्मृतींना उजाळा देण्यासाठी कवीला मधुशालेशिवाय दुसरी जागा सापडू नये ना! मद्य वाटणाऱ्या, वितरित करणाऱ्या सुंदरीला कवी सांगतोय, की मनात आजही त्या प्रियतमेच्या सुंदर छबीशी जोडले गेले ते दिवस, तो काळ अजूनही ताजा आहे. तिचं दर्शन घडण्याचा तो उत्कट क्षण! कसा अगदी फुलासारखा प्रसन्न वाटायचा. मात्र त्याच वेळी हृदयाची धडधड एवढी वाढायची, की बस्! असा तो आशा - आकांक्षा फुलवत ठेवणारा तो प्रीतीचा मोसम! अगदी ताजी आहे त्याची स्मृती मनात.

तेव्हाची ती मानसिक अवस्था काय वर्णन करावी? चाहूल आली, की ती तुझीच असावी, म्हणून मन चंचल असायचं आणि ती तू नाहीस असं कळलं की हुरहूर लागायची. विचित्र हुरहूर. सतत तुझ्या येण्याची अपेक्षा, उत्सुकता, अधीरता.... असं वाटायचं-

**इस बामसे निकलेगा तेरे हुस्नका खुशीद
उस कुंजसे फूटेगी किरन रंगे - हिना की ।
इस दरसे बहेगा तेरी रफ्तार का सीमाब
उस राहपे फूलेगी शफ़क़ तेरे क़बा की ॥**

- की, आता ह्या समोरच्या घराच्या छतावर तुझ्या सौंदर्याचा सूर्य अचानक उगवेल, किंवा कदाचित त्या कुठल्यातरी कोपऱ्यातून तुझ्या हातावरच्या मेंदीच्या रेषा किरणांप्रमाणे चमकून उठतील. कदाचित् पारा घरंगळत जावा तशी तू माझ्या दारावरून सुळकून निघून जाशील, आणि त्या रस्त्यावर तुझ्या सुंदर लालगर्द वस्त्रांमुळे जणू मूर्तिमंत 'संध्या' तुझ्या रुपाने अवतरलेली भासेल! तशा तुझ्या दर्शनामुळे आम्ही बेहोश होऊन जाऊ!

पण या अपेक्षांचा कसा चक्काचूर होऊन गेला ते कळलंच नाही! तू कधी आलीच नाहीस. तारुण्याचा तो धुंद बहर ओसरला. काळ निघून गेला नि आम्ही वियोगाच्या दुःखात जळतच राहिलो.

**फिर देखे हैं वो हिज़के तपते हुए दिन भी ।
जब फ़िक़े - दिलो जाँमें फुगां भूल गयी है ॥
हर शब वो सियह बोझ कि दिल बैठ गया है ।
हर सुबह की लौ तीर सी सीनेमें लगी है ॥**

आणि तुझ्या वियोगाचे असे काही चटके देणारे दिवस आम्ही पाहिले, की आता आमचं हृदय शिल्लक राहतं की नाही याचीच आम्हाला चिंता लागून राहिली. त्या चिंतेत आम्ही शोक करण्याचंही जणू विसरून गेलो. मनावर दुःखाचा असा काही दुष्ट बोजा होता की हृदय हिंमत हारून अगदी नाउमेद होऊन गेले. एवढं की सकाळची उजाडतानाची पहिली किरणंदेखील बाणाप्रमाणे खुपू लागली.

त्या एकटेपणात आम्ही केवढे असहाय्य झालो होतो ते न आठवलेलंच बरं!

तनहाईमें क्या क्या न तुझे याद किया है ।
क्या क्या न दिलेज़ारने दूंदीं हैं पनाहें ।
आँखोंसे लगाया है कभी दस्ते - सबा को ।
डाली है कभी गर्दने- महताबमें बाहें ॥

त्या एकटेपणाच्या काळात आम्ही तुझी किती प्रकारे आठवण केली, काय सांगणार? या दुःखी हृदयाने तर आधारासाठी काय काय म्हणून तडजोडी केल्या कधी त्या वाऱ्याच्या झुळुकीला थांबवून तिच्या हातांचं मी चुंबन घेतलं (आणि विचारलं तू तरी माझ्या प्रियेची काही खबर आणलीस का?) किंवा कधी या चंद्राच्या गळ्यात गळा घालून त्याला विचारलं की माझी 'चंद्रमुखी' तुझ्याजवळ काही सांगून गेली का? मी हे वियोगाचं दुःख आता कसं सहन करू?

कवीच्या आयुष्यात आला तसा काळ सर्वांच्या आयुष्यात येतो आणि जातोही. जात नाही तो फक्त एकटेपणा. 'तनहाई'; ती मात्र निष्ठावंत प्रेयसी बनून कधीही सोडून जात नाही. त्यातच मन खऱ्या प्रियतमेशिवायही जगायला शिकतं. तनहाईने जगायला शिकवलेलं असतं. उमेद वाढते का नाही कोणास ठाऊक पण ताकद वाढते, सहनशक्ती वाढते. जिच्यावाचून सारं जीवन व्यर्थ होईल अशी प्रथम भीती असते ती भीती संपते, आणि मन त्या प्रियतमेच्या बाबतीत पहिल्याइतकं हळवं राहत नाही. मग, जीवनाच्या कुठल्यातरी वळणावर ही प्रियतमा अचानक पुन्हा भेटली आणि तिनेच उलट प्रीतियाचना केली तर? कवी फ़ैज़ अहमद फ़ैज़च्या आयुष्यात असंच घडलं असावं... पण आता पुष्कळ पाणी पुढे वाहून गेलं होतं. हळवेपणा संपला होता.

मुझसे पहलीसी मुहब्बत मेरी मेहबूब, न मांग!

- माझ्या प्रिये, तू मला आजही प्रिय आहेस हे खरं, पण ते पूर्वीप्रमाणे जीव तोडून प्रेम करणं मला आता जमणार नाही. आता ती अपेक्षा तू माझ्याकडून करू नकोस. आता माझं जग विशाल झालंय... तुझ्यापलीकडेही माझी दृष्टी पोहोचू शकते आहे. इतरांची दुःखं पाहून मला प्रेम आणि प्रेमभंग एवढंच जीवन नाही हे उमजलं आहे...

मैंने समझा था कि तू है तो दरख्शां है हयात ।
 तेरा ग़म है तो ग़मे- दहरका झगड़ा क्या है ॥
 तेरी सूरतसे है आलममें बहारोंको सबात ।
 तेरी आंखोंके सिवा दुनियामें रक्खा क्या है ॥

पूर्वी मला असं वाटलं होतं की तू असशील तरच माझ्या दृष्टीनं जग प्रकाशमय असेल आणि तू दिलेलं दुःख हेच जगातलं सगळ्यात मोठं क्लेशकारक दुःख असेल. त्यापुढे जगातली सारी दुःखं क्षुद्र असतील. जगात वसंत ऋतूचं अस्तित्व केवळ तुझ्यामुळेच, तुझ्या रूपानेच असेल! तू नसशील तर सर्व उजाड! असं मला वाटत होतं.

तू जो मिल जाए तो तक्रदीर निगूं हो जाए
 यूं न था मैंने फ़क्रत चाहा था यूं हो जाए
 और भी दुख हैं ज़मानेमें मुहब्बतके सिवा
 राहतें और भी हैं वस्लकी राहतके सिवा....

वाटत होतं, की तू मिळालीस तर माझं नशीबच खुलून जाईल, अस घडावं ही माझी मनापासून केवळ इच्छाच नव्हती तर मीही त्यासाठी तसं प्रेम तुझ्यावर केलं होतं. पण हे आता कळतंय की प्रेमाच्या, विरहाच्या दुःखाखेरीज आणखीही दुःख जगात आहेत, आणि मीलनाच्या सुखाच्या पलीकडचाही आनंद जगात कितीतरी गोष्टीमध्ये आहे!

जा-ब-जा बिकते हुए कूच- ओ- बाज़ारमें जिस्म
 खाक्रमें लिथडे हुए, खूनमें नहलाए हुए ।
 जिस्म निकले हुए अमराज़के तन्नूरोंसे
 पीप बहती हुई गलते हुए नासूरोंसे ॥

मी जगातली असंख्य माणसांची दुःख पाहिली, माणसाच्या शरीराचे होणारे हाल पाहिले, माणसांवर होणारे अत्याचार पाहिले, बाजारात विकली जाणारी तरुण लाचार कोवळी मनं व शरीरं बघितली. धुळीने माखलेली, रक्तानं लडबडलेली शरीरं पाहिली, जीवघेण्या आजारांच्या भट्टीतून जाणारी तडफडणारी शरीरं पाहिली आणि या अनुभवांनी मला खूप काही दिलं. माझ्या व्यक्तिगत आयुष्यापलीकडे बघण्याची दृष्टी मला मिळाली. आता मी

फक्त स्वतःचाच विचार करू शकत नाही. जगातल्या दुःखांकडे मला डोळेझाक करताच येत नाही. पुन्हा पुन्हा माझी नजर त्याच दृश्यांकडे वळते. प्रिये, तू नाराज होऊ नकोस. तू अजूनही पूर्वीइतकीच सुंदर अन् आकर्षक आहेस. पण काय करू?

लौट जाती है उधरको भी नज़र क्या कीजे?

अब भी दिलकश है तेरा जिस्म मगर क्या कीजे?

और भी दुःख हैं ज़मानेमें मुहब्बतके सिवा

राहतें और भी हैं वस्लकी राहतके सिवा

मुझसे पहलीसी मुहब्बत मेरी मेहबूब, न मांग!

आणि यानंतर फ़ैज़च्या लेखनात प्रेमाशिवाय इतरही रंग उतरले, त्यात जीवनाच्या वास्तविक सत्याचं दर्शन घडतं. फ़ैज़च्या लेखनातूनच एक आधुनिक शायरीची परंपरा उदयाला आली म्हटलं तर वावगं ठरू नये.

‘गुलोंमें रंग भरे...’ लिहिणारा हा शायर प्रेयसीच्या गल्लीतून जो बाहेर पडला तो त्याची पावलं ‘सुळाच्या दिशेनं’ पडली, आणि दीर्घ काळ त्याला तुरुंगात काढावा लागला.’

‘जो कू- ए- यारसे निकले तो सू-ए-दार चले.....!’

६५. साहिर लुधियानवी

मैंने चांद और सितारोंकी तमन्ना की थी

मुझको रातोंकी सियाहीके सिवा कुछ न मिला....

ह्या आहेत 'साहिर'च्या ओळी. साहिर लुधियानवी. फिल्मी दुनियेत चमचमत्या आभाळातला तोही एक तारा होता. गीतकार म्हणून त्याचं उच्च स्थान वादातीत होतं. तो स्वतःच एक तेजस्वी तारा असतांना त्यानं 'सिताऱ्यांची तमन्ना' ती काय करायची? पण त्याच्या ह्या फिल्मी यशाखेरीजच त्याचं आयुष्य म्हणजे 'रातोंकी सियाही' पेक्षा वेगळं नव्हतं. कलेचं वरदान आणि व्यावहारिक यश मिळूनही साहिर मनातून सतत उद्ध्वस्तच राहिला. जगाच्या आलेल्या कडवट अनुभवांनी त्याच्या काव्यात मात्र अवीट गोडी निर्माण केली. प्रेमकविता लिहिणारा 'साहिर' प्रेम मिळूनही प्रेमापासून वंचित राहिला. अब्दुलहयी 'साहिर' चा जन्म १९२१ मध्ये लुधियाना येथील एका जहागिरदार घराण्यात झाला. बालपण सुखात व वैभवात जात होतं; पण त्याच बालवयात संकटांना सुरवात झाली. साहिरचे वडील जहागिरदार होते. त्यामुळेच त्यांचे खास 'षौक' ही होते. साहिरच्या आईशिवाय त्यांना आणखीही काही पत्न्या होत्या. मात्र साहिर ही एकलती एक संतती होती. तसे त्याचे लाडही खूप झाले. पण त्याची आई नवऱ्याच्या ह्या विलासी वृत्तीला कंटाळली आणि तिंनं 'वेगळं' होण्याचा निर्णय घेतला. कोर्टात साहिर नं आईकडे राहण्याची इच्छा प्रदर्शित केली आणि वयानुसार ते स्वाभाविकच होतं.

या घटनेनंतर सुखविलास आणि लाड- प्रेम ह्या गोष्टी दूर राहिल्या. मात्र वैभवात राहण्याची सवय लागली असल्याने आईजवळील सर्व पैसा केव्हाच संपून गेला; इतकंच नाही तर तिचे दागदागिनेही विकून दिवस काढण्याची पाळी आली. यात भर म्हणून जहागिरदार वडिलांना साहिरचा ताबा न

मिळाल्यामुळे ते चिडलेले होते. यात साहिरबद्दलचं प्रेम अधिक होतं किंवा कोर्टातील दावा हरल्यानं अहंकार दुखावल्याच दुःख अधिक होतं हे निश्चित सांगता येणार नाही. कारण ह्या चिडण्यातून त्यांनी काय करावं? आपल्याच मुलाला जीवे मारण्याची धमकी त्यांनी दिली! अर्थातच आई घाबरून गेली आणि तिनं साहिरला कडक पहाऱ्यांत ठेवलं. त्याच्यासाठी रक्षक नियुक्त केले, जे त्याला कधीही एकटं सोडत नव्हते. या सर्व प्रकारात, वडिलांबद्दलचा तिरस्कार व त्याचबरोबर एक प्रकारची भीती यांच्या विचित्र मिश्रणानं साहिरचं उमलतं मन व्यापून गेलं.

एकीकडे त्याचं शिक्षण चालू राहिलं होतं. तो कॉलेजातही दाखल झाला होता. साऱ्या बाजूनी असहाय झालेलं मन दुसरं काय शोधणार? त्यानं प्रेम केलं! पण हे प्रेम म्हणजे काही परिस्थितीवरचा उपाय होणार नव्हता. एकतर पैशाचा अभाव, साहसी वृत्तीचा अभाव आणि भिन्न धर्मांमुळे पडणारी सामाजिक बंधनं, या कारणांमुळे प्रेम विफलच राहिलं. त्यातच त्याला कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आलं. जवळची पूंजी संपलेली. त्यामुळे त्याला छोट्या-मोठ्या नोकऱ्या कराव्या लागल्या. कारण आईची जबाबदारी होती ना. आईवर मात्र त्याचं विलक्षण प्रेम होतं. त्यामुळेच, केवळ तिला आधार देण्याकरता तो, स्वतःला आवडो न आवडो, मिळतील त्या नोकऱ्या करीत राहिला. या काळात त्याला अनेक संघर्ष करावे लागले. बुद्धी आणि भावना याबरोबरच जीवन - मरणाचाही संघर्ष त्याला करावा लागला. या साऱ्या कडवट अनुभवांचंच एक रसायन शब्दबद्ध होऊन प्रगट झालं. त्याचा पहिला कविता-संग्रह “तल्लिखयाँ” १९४३ मध्ये लाहौर मधून प्रकाशित झाला. या संग्रहानं त्याला एकदम कीर्तीच्या शिखरावर नेऊन बसविलं. या कीर्तीमधूनच लाहौर हून प्रसिद्ध होणाऱ्या ‘अदबे-लतीफ़’ आणि ‘शाहकार’ या प्रसिद्ध उर्दू पत्रिकांचं संपादकपद त्याच्याकडे चालून आलं.

त्यानंतर १९४७ मध्ये फाळणी झाली आणि साहिर लाहौरमध्येच ‘शरणार्थी’ म्हणून राहू लागला. पण तिथं त्याचं मन रमणं केवळ अशक्य होतं. कारण लेखन स्वातंत्र्य नव्हतं, वाचास्वातंत्र्य नव्हतं; आणि सगळीकडे एकच प्रकारचं

द्वेषमूलक वातावरण आणि धर्माचं वर्चस्व! यामध्ये साहिरचं कविमन घुसमटत होतं. शिवाय इकडच्या जिवाभावांच्या मित्रांचा विरहही सहन होत नव्हता. ज्या हिन्दू आणि शीख मित्रांमध्ये तो सतत वावरला ते दुरावले होते. शेवटी न राहवून साहिर भारतात परत आला. त्याची आई तिकडेच होती. पण तिला परत आणण्याकरता साहिर स्वतः जाऊ शकत नव्हता. कारण पाकिस्तानमध्ये त्याच्यावर पकड वॉरंट काढण्यात आलेलं होतं. अर्थातच त्याने काही राजकीय दृष्ट्या आक्षेपार्ह लिखाण केलं असणार, हे उघड होतं. खरोखरच त्याने 'सवेरा' या पत्रिकेत राज्याच्या विरुद्ध काही मजकूर छापला होता. त्याला ते सहज शक्यही झालं कारण तो स्वतःच त्यावेळी 'सवेरा' चा संपादक होता. आता आईला लाहौरहून आणण्याकरिता काहीतरी करायला हवं होतं. आपला घनिष्ठ मित्र प्रकाश पंडित याच्याकडे साहिरने हे काम सोपवलं. साहिरची आई या त्याच्या मित्राला आपला मुलगाच तर मानत होती!

'मित्र' हा साहिरच्या स्वभावातला एक हळवा केंद्रबिंदू होता. मित्रांचा गराडा सतत त्याच्या भोवती असे. मग गप्पांच्या मैफली झडत. चहाचे कप रिते होत आणि सिगरेटीही संपत. अर्थातच सर्व मित्र साहिरच्या शायरीमध्ये बुडून जात. मात्र स्वतःबरोबरच इतर जुन्या व समकालीन शायरांची शायरीही साहिरला तोंडपाठ असे. भराभर एकामागून एक शेर तो सांगत राही. त्याची स्मरणशक्ती अक्षरशः अफाट होती. स्वतःच्या शायरीबद्दल कुठेही छापून आलेल्या समीक्षेची देखील ओळ न ओळ त्याच्या स्मरणात असे. आयुष्यातल्या लहान- मोठ्या घटना, आपल्या मित्रांची आलेली पत्रं एवढंच नाही तर लहानपणी पाहिलेल्या 'इन्द्रसभा' व 'शाहबहराम' या सिनेमातले संवादाही त्याला जसेच्या तसे आठवत असत. दिवसभर मित्रांच्या सान्निध्यात अशा चर्चेत वेळ निघून जाई. हळूहळू एकेक मित्र काढता पाय घेऊन निघून जात तेव्हा रात्रीचा बारा एक वाजलेला असे. मग साहिर एकदम एकटा व्हायचा. दिवसभरात बडबडीत फुकट वेळ गेल्याचा पश्चात्ताप होऊन, पुढचा दिवस असं करायचं नाही असं ठरवायचा. पण दुसरा दिवस उजाडला की पुन्हा आदल्या दिवसाची पुनरावृत्ती व्हायची!

कुठल्याही प्रकारची शिस्त नसलेलं जीवन ही त्याची सवय होती. एखाद्या जराशा गोष्टीमुळेही तो बेचैन व्हायचा, घाबरून जायचा व शेवटी साऱ्या जीवनाबद्दलच एक प्रकारचा कंटाळा त्याला यायचा. जाग्रणानं लाल झालेले डोळे, विस्कटलेले केस आणि शून्यात कुठेतरी स्थिरावलेली नजर अशी साहिरची अवस्था व्हायची यात आश्चर्य ते काय? विचारात मग्न असणारा साहिर कुठलेही निर्णय अजिबात घेऊ शकत नसे. निर्णय घ्यायची वेळ आली की तो विलक्षण गोंधळात पडत असे. जीवनातल्या गंभीर समस्यांबद्दलचे निर्णय तर सोडाच; पण एखाद्या मुशायऱ्यात (कविसंमेलनात) कुठली गजल वा नज़्म (कविता) म्हणावी हेही तो अखेरपर्यंत ठरवू शकत नसे. कोणत्या पँटवर कोणता शर्ट घालावा किंवा नाश्याला पराठे खावे किंवा ऑम्लेट या निर्णयासाठीही तो बरोबरच्या मित्राच्या सल्ल्यावर विसंबून रहायचा. असा तो सतत 'हरवलेला' असायचा. अशा स्वभावामुळे 'लग्न' या घटनेपासून तो दूरच राहिला. एकतर प्रेमभंग झालेला; शिवाय लग्नासाठी मुलगी पसंत करण्याचा निर्णय तरी स्वतः घ्यायला हवा ना. शेवटी साहिर एकटाच राहिला. (तसं राहण्याचा निर्णय काही त्यानं घेतला नव्हता!) एकूण सर्व जीवन पाहता, त्याचं व्यक्तिमत्व हे त्यांवर हसण्यासारखं नव्हतं उलट कीव करावी दया वाटावी असं होतं. त्याची शायरी म्हणजे एका मनस्वी कलाकाराची अतिशय प्रामाणिक अशी आविष्कृती आहे.

साहिर ने आपल्या काव्य लेखनाला सुरवात केली तेव्हा फिराक गोरखपुरी, फैज़ अहमद फैज़, मजाज़ हे समकालीन शायर ऐन भरात होते. त्यामुळे स्वाभाविक होतं की तोही या समकालीनांच्या शायरीनं प्रभावित झाला. सुरवातीला त्याच्या लेखनावर फैज़ ची छाप आहे की काय असं लोकांना वाटू लागलं होतं. पण त्याचवेळी त्याला आलेल्या कटू अनुभवांनी (व्यक्तिगत जीवनात) त्याच्या मनात प्रस्थापित श्रीमन्त वर्गाबद्दल तिरस्कार दाटून आला, विचारांमध्ये क्रान्तीच्या छटा येऊ लागल्या. (याला कारण होते त्याचे स्वतःचे वडील व त्याच्या प्रेयसीचे पिता.) आणि मग धगधगत्या

विचारांमुळे त्याच्या शायरीने स्पष्ट वेगळं वळण घेतलं, त्याच्यावर कुणाचीही छाप नव्हती. शायरीचा रंग तो त्याचा स्वतःचा होता. आणि मग त्याची शायरी लोकांनी उचलून धरली. फिल्म इंडस्ट्री सारख्या अशाश्वत जगातही त्याच्या शायरीनं त्याला स्थिरपद मिळवून दिलं. चित्रपटासाठी त्यानं अनेक गीतं लिहिली. त्यावेळची चिटपटगीत ही काही केवळ शाब्दिक जुळवाजुळव (ट ला ट, फ ला फ) नसे. साहिर काय किंवा त्याचा समकालीन शकील काय; त्यांची गीतं देखील उत्तम दर्जाची असत. त्यात 'काव्य' असे. भले ती चित्रपटातील प्रसंगाला अनुसरून लिहिलेली का असेनात! या शायरांनी कधीही 'पाट्या' टाकल्या नाहीत. त्यावेळचे संगीतकारही असे असत की त्यांना कवींची, शायरांची कदर असे. ते प्रथमतः काव्याचे उत्तम जाणकार असत. आधी आपण चाल बनवायची (ड, ड, डा) आणि मग कवीला त्यावर शब्द बसवायला भाग पाडायचं असा उद्दामपणा पूर्वी नव्हता.

१११

साहिरचं गीत (फिल्मी गीतसुद्धा) हे काव्यगुणानं ओतप्रोत असायचं. लेखाच्या सुरवातीला आलेल्या ओळी हे 'चंद्रकांता' या फिल्ममधील दोन भागात रफीनं गायलेलं एक गीत आहे. "वह सुबह कभी तो आयेगी" (फिर सुबह होगी), चलो इकबार फिरसे अजनबी बन जाए हम दोनों (गुमराह), तेरी दुनियामें जीनेसे तो बेहतर है कि मर जाए (घर नं. ४४), यह दुनिया अगर मिल भी जाए तो क्या है (प्यासा), मैं जिन्दगीका साथ निभाता चला गया (हम दोनों), मैं शायर बदनाम मैं चला मैं चला (नमकहराम), कभी कभी मेरे दिलमें यह खयाल आता है (कभी कभी)... अशी कित्येक उदाहरणं देता येतील. ती गीतं त्यांच्या संगीतामुळे लक्षात राहतात हे खरंच पण त्यातील काव्यगुणांमुळे ती आपल्याला आवडतात, लाडकी होतात.

साहिर मूलतः प्रेमकवि - रोमँटिक शायर होता यात वाद नाही.

प्यारपर बस तो नहीं है मेरा लेकिन फिर भी

तू बता दे कि तुझे प्यार करूँ या न करूँ....

पूछकर अपनी निगाहोंसे बता दे मुझको

मेरी रातोंके मुकद्दरमें सहर है कि नहीं....

प्रेमामध्ये असफल झाल्यामुळे त्याच्या मनाला एवढी खोल जखम झाली की जीवनातली इतर दुःख, विवंचना मागे पडल्या आपल्या प्रेयसीच्या आठवणी काढत उदास राहणं याशिवाय त्याला दुसरं काही सुचतच नव्हतं.

तेरे दामनमें गुलिस्ताँ भी हैं वीराने भी

मेरा हासिल, मेरी तक्रदीर बता दे मुझको.....

असे आपल्या प्रेमिकेला, जी त्याची तक्रदीर ठरवणार होती, तो सतत प्रश्न विचारीत राहिला. पण उत्तर थोडंच मिळणार होतं? तरीही प्रश्न समोर येत राहिले आणि साहिर प्रश्नांच्या गराड्यात चक्रावून गेला. विचारात बुडून गेला. सतत विचार.... “की असं का घडलं? जीवनात असं का घडतं? माझ्याच नव्हे, इतरांच्याही जीवनात हे दुःख येत असेल!.... असं नको व्हायला. माझ्याच नव्हे, कोणाच्याच वाट्याला असं दुःख येऊ नये...” असा विचार करता करता व्यक्तिगत दुःख जणू विशाल होत गेलं आणि ते व्यक्तिगत न राहता सामूहिक बनलं.... मजूर, गरीब, लाचार जनतेच्या दुःखानं तो व्याकुळ होऊ लागला. त्याच्या डोक्यात समाजवाद, कम्युनिझम घोळू लागला. आणि प्रेमिकेला तो म्हणू लागला,

तुम्हारे ग़म के सिवा और भी तो ग़म हैं मुझे

निजात जिनसे मैं इक लम्हा पा नहीं सकता....

ये ग़म बहुत हैं मेरी ज़िन्दगी मिटानेको

उदास रहके मेरे दिलको और रंज न दो....

दुःख सोसून सोसून त्याच्या मनाची ताकद जणू वाढलीच. दुःखाशी मुकाबला करून, कसंही करून त्या दुःखावर विजय मिळवायचाच अशी जिद्दच त्याच्या मनात निर्माण झाली. त्याच्या शायरीचे विषय बदलले.

आजसे ऐ मजदूर, किसानों ! मेरे राग तुम्हारे हैं.....

असे त्याच्या लेखणीतून ‘जळजळीत’ काव्य उतरले.....

मात्र साहिर पूर्णपणे राजकीय किंवा सामाजिक चौकटीत कधीच अडकू शकला नाही. त्यानं मजदूर - किसानांकरताच लिहिण्याची प्रतिज्ञा केली तरी

‘प्रेम’ रोमँटिक प्रेम हा त्याचा स्थायीभाव होता. प्रेमकविता करणं हे केवळ मागासलेपणाचं लक्षण आणि मजदूर - किसानांवरच्या कविता लिहिणं हे प्रगतीशील शायराचं लक्षण अशी (चुकीची) समजूत असणाऱ्या काही समकालीनांनी त्याची उपेक्षा केली होती. पण सुदैवाने साहिरने केवळ लोकप्रियतेसाठी आणि ‘वाहवा’ मिळविण्यासाठी आपली शायरी फॅशन म्हणून सामाजिक जाणीवेला वाहून टाकली नाही. आपल्या शायरीबद्दल त्यानंच म्हटलं आहे,

**दुनियाने तजुर्बात - ओ- हवादिस की शन्नलमें
जो कुछ मुझे दिया वही लौटा रहा हूँ मैं.....**

अनुभव..... दुःखद घटना याद्वारे जगाकडून मला जे काही मिळालं तेच परत करतोय मी.

मात्र जगानं त्याच्या शायरीचं खूप कौतुक केलं त्याला असंख्य चाहते मिळवून दिले. सरकार दरबारीही दखल घेतली गेली. त्याला ‘पद्मश्री’ किताब मिळाला होता. ‘आओ, कि कोओ ख्वाब बुने’ या पुस्तकाला सोव्हिएट - नेहरू अँवॉर्ड, उत्तर प्रदेश उर्दू अँकॅडमी अँवॉर्ड मिळाले होते. त्याच्या अनेक कवितांचे इंग्रजी, अरबी, रशियन, झेक, फारसी इ. विदेशी भाषेत अनुवाद झाले आहेत. भारत - पाक युद्धाच्या वेळी भारतीय जवानांनी एका चौकीला ‘साहिर’ चं नाव देऊन त्याच्यावरील आपलं प्रेम व्यक्त केलं होतं.

साहिरच्या शायरीवर मनापासून प्रेम करणाऱ्या वाचकांच्या मनात एक प्रश्न दबून- दबून उठत राहतो की कोण होती साहिरची प्रेमिका? का रहावं त्यांचं प्रेम असफल? आणि असफल तरी का म्हणायचं? केवळ लग्नात परिणती झाली नाही म्हणून?

या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं, थोड्या अंशानं का होईना, एका पुस्तकात मिळतात. त्या पुस्तकात ‘लेखिका’ लिहिते,

“मला अँवॉर्ड (साहित्य अँकॅडमी) मिळालं म्हणून काही पत्रकार माझ्या घरी फोटो घेण्यासाठी आले. त्यांनी मला मी लिहित आहे अशी ‘पोज’

घ्यायला सांगितलं. फोटो काढून झाला आणि पत्रकार गेले. मी हातातलं कागद - पेन बाजूला ठेवलं आणि सहज पाहिलं. कागदावर मी लिहिलं होतं..... साहिर.... साहिर.... साहिर.....”

ज्या पुस्तकात हा प्रसंग आहे ते आत्मचरित्र आहे “रसीदी टिकट” आणि लेखिका आहे आजची शतकातील मान्यताप्राप्त कवयित्री “अमृता प्रीतम”! साहिरची प्रेयसी. त्यांच्या या आत्मचरित्रात साहिरवरील उत्कट प्रेम प्रकाशाइतकं स्वच्छपणे दृगोचर होतं. आणि वाचकांच्या मनात या ‘सफल’ प्रेमाला आदराचंच स्थान मिळतं. त्या काळाच्या चौकटीमुळे, रीतीरिवाजांच्या कडक बंधनांमुळे दोन प्रेमी जीवन व्यावहारिक ‘लग्न’ करून एकत्र येऊ शकले नाहीत. पण दोघांच्या मनातील प्रेमाची उत्कटता ही प्रेमाची सफलताच होती, यात काय संशय?

आयुष्याच्या शेवटी साहिरकडे बऱ्यापैकी पैसा होता. बंगले - मोटारी बाळगण्याइतपत तो यशस्वी होता. साठ - एकसष्ट हे वय काही फार मानलं जात नाही, पण याच वयात हृदयविकाराच्या तीव्र झटक्यांनं त्याचं दुःखद निधन झालं. तो वार्डेट दिवस होता सव्वीस ऑक्टोबर एकोणीसशे ऐंशी.

६६. साहिर लुधियानवी ची शायरी

‘लुधियाना’ शहराच्या नावाला प्रतिष्ठा मिळवून देणाऱ्या साहिरचा २२ नोव्हेंबर १९७० साली सत्कार करण्यात आला. निमित्त होतं गव्हर्नमेंट कॉलेज लुधियानाची गोल्डन ज्युबिली. एकेकाळी याच कॉलेजमधून - १९४३ साली त्याला काढून टाकण्यात आलं होतं. १९७० साली त्याच साहिरचा त्याच कॉलेजने भव्य सत्कार केला; आणि तोही त्यावेळचे केंद्रीय ‘शिक्षणमंत्री’ व्ही.के. आर. व्ही. राव यांच्या हस्ते! केवढा विरोधाभास!
१९४३ साली लिहिलेल्या “नज़रे- कॉलेज” या गीतातील काही शेर पाहू.

ऐ वादी - ए- जमील ! मेरे दिलकी धड़कनें ।

आदाब कह रही हैं तेरी बारगाह में ॥

- या सुंदर परिसराला उद्देशून माझ्या मनाची स्पंदनं या भूमीला वंदन करीत आहेत, मी या सभास्थानी त्यासाठीच (अखेरचा) उभा आहे.

कुम्हलाये हैं यहांपे मेरी जिन्दगीके फूल ।

इन रास्तोंमें दफ़्न हैं मेरी ख़ुशीके फूल ॥

तेरी नवाज़िशोंको भुलाया न जायेगा ।

माज़ीका नक्श दिलसे मिटाया न जायेगा ॥

याच ठिकाणी माझ्या आयुष्याची फुलं कोमेजली अन् याच रस्त्यांवर माझ्या आनंदाची फुलं मातीत मिसळून गेली.... पण तरीही ह्या भूमीनं माझ्यावर केलेली कृपा, ह्या भूमीनं मला जे काही दिलं ते मी कधीच विसरू शकणार नाही. इथं घालवलेल्या भूतकाळाच्या खुणा मला कधीच पुसून टाकता येणार नाहीत.

इस सरज़मींपे आज हम इक बार ही सही ।

दुनिया हमारे नामसे बेज़ार ही सही ॥

लेकिन हम इन फ़ज़ाओं के पाले हुए तो हैं ।

गर याँ नहीं तो याँ से निकाले हुए तो हैं ॥

आज या कॉलेजला आम्ही नकोसे झालो आहोत, या भूमीला जणू आम्ही भारभूत झालो आहोत; आमचं नावसुद्धा ऐकून घेण्याची आता कोणाची इच्छा नाही; पण आम्ही याच मातीत, याच परिसरात घडलो, हे तर आहेच ना? ठीक आहे आम्ही आता 'इथले' राहिलो नाही, पण 'इथून काढून टाकलेले' एवढा तरी इथल्या या भूमीशी आमचा संबंध राहिलच ना!

पुढे १९७० च्या सत्काराच्या प्रसंगी साहिर त्याच कॉलेजमध्ये सन्मानानं आला. त्यावेळी कॉलेजमध्ये असलेल्या नव्या पिढीला उद्देशून त्यानं 'ऐ नई नस्ल!' ही मुद्दाम लिहिलेली नज़्म सत्काराला उत्तरादाखल सादर केली. त्यातही साहिरच्या जुन्या आठवणी उमटलेल्या आहेत. ती नज़्म अशी-

मेरे अजदाद का वतन यह शहर

मेरी तालीम का जहाँ, यह मक्राम.....

मेरे बचपनकी दोस्त, यह गलियाँ

जिनमें रुसवा हुआ शबाब का नाम....

मैं जहाँ भी रहा यहींका रहा

मुझको भूले नहीं हैं ये दरो - बाम....

नाम मेरा जहाँ जहाँ पहुँचा

साथ पहुँचा इस दियार का नाम....

नज़्म करता हूँ इन फ़िज़ाओं को

अपना दिल, अपनी रूह, अपना क़लाम!....

क्राफ़िले आते जाते रहते हैं

कब हुआ है यहाँ किसीका क़याम....

कल जहाँ मैं था, आज तू है वहाँ

ऐ नई नस्ल! तुझको मेरा सलाम!....

“हे शहर म्हणजे माझ्या पूर्वजांचे (अजदाद) गाव. हेच ठिकाण जिथं मी शिकलो - सवरलो, मोठा झालो. इथले गल्लीबोळ, इथले रस्ते हे माझे दोस्त आहेत, इथंच मी कधीतरी बदनामही झालो होतो, माझं तारुण्य अपमानित

(रुसवा) झालं होतं. पण मी जिथं कुठं गेलो तरी मनानं इथलाच राहिलो; म्हणूनच जिथं जिथं गेलो, याच शहराचं नाव बरोबर घेऊन गेलो (माझ्या परीनं मी ते उज्वल केलं.) या माझ्या भूमीला मी माझं हृदय, माझा आत्मा (रूह) आणि माझं काव्य (कलाम) मी अर्पण करीत आहे.

या कॉलेजमध्ये विद्यार्थी येत - जात राहतात, बदलत राहतात, एखाद्या भटक्या टोळ्यांप्रमाणे (क्लाफिले)! या अस्थिर भूमीत (लक्षणिक अर्थाने या जगात) कधी कुणी स्थिरावू शकलं आहे काय? (क्रयाम).

काल जिथं मी होतो तिथं आज तुमची ही नवी पिढी मला दिसत आहे. तुम्हाला माझे अभिवादन, नमस्कार, सलाम.”

ज्या शहराने त्याला बदनामी दिली त्याचंच नाव त्यानं आपल्या काव्यानं अजरामर केलं.

प्रेम आणि प्रेमातून आलेली उद्ध्वस्त वृत्ती ही साहिरच्या प्रेमकाव्याचा गाभा आहे.

११७

**चन्द कलियाँ निशातकी चुनकर
मुद्दतों महवे - यास रहता हूँ
तेरा मिलना खुशीकी बात सही
तुझसे मिलकर उदास रहता हूँ....**

- (आयुष्याच्या प्रांगणात) काही थोड्याशाच आनंदाच्या (निशात) कलिका वेचायच्या आणि मग दीर्घकाळ स्वतःला दुःखात बुडवून (महवे - यास) घ्यायचं असं चाललंयू माझं. तू आत्ता भेटलीस ही आनंदाची गोष्ट खरी, पण मी या भेटीनं अधिकच उदास झालोयू.

**अब तुम्हें मुझसे ज़ियादा है ज़मानेका खयाल
फिर मेरी यादमें यूँ अश्क बहाती क्यों हो?
तुममें हिम्मत है तो दुनियासे बगावत कर दो
वर्ना माँ- बाप जहाँ कहते हैं, शादी कर लो !**

- आता तुला माझ्यापेक्षा, लोक काय म्हणतील याच विचाराचं महत्त्व जास्त वाटतंय ना? मग माझ्या आठवणीत उगीच अश्रू ढाळत का बसतेस?
- तुझ्यात हिम्मत असेल तर कर या जगाविरुद्ध बंड! मात्र ते धाडस नसेल तर

(मला विसरून जा) तुझे आई - वडील म्हणताहेत त्याच मुलाशी लग्न कर
अन् संपवून टाक हा किस्सा!

मात्र हा किस्सा संपल्यानंतर साहिर लिहितो-

मैं कि मायूसी मेरी फ़िरतमें दाखिल हो चुकी ।

जब्र भी खुद पर करूं तो गुनगुना सकता नहीं ॥

रूह - अफ़ज़ां हैं जुनूने - इश्क़ के नग़्मे मगर ।

अब मैं इन गाये हुए गीतोंको गा सकता नहीं ॥

तुम मेरी होकर भी बेगाना ही पाओगी मुझे ।

मैं तुम्हारा होके भी तुम में समा सकता नहीं ॥

यास की तारीकियोंमे डूब जाने दो मुझे ।

अब मैं शम्म - ए- आरज़ूकी लौ बढ़ा सकता नहीं ॥

- ही उदासी माझ्या स्वभावात, माझ्या व्यक्तिमत्त्वात आता इतकी भिनली
आहे की मी स्वतःवर जबरदस्ती (जब्र) केली तरीही मी (आनंदानं) गुणगुणू
शकणार नाही.

- प्रेमोन्मादानं (जुनूने - इश्क़) ओतप्रोत अशी ही गीतं प्राणवर्धक (रूह-
अफ़ज़ां) आहेत हे खरं, पण मी आता पुन्हा (गाए हुए) ही गीतं गाऊ शकत
नाही.

- तू आणि मी एकत्र आलोच तरी तुला माझ्याकडून परकेपणाच (बेगाना)
जाणवत राहिल आणि मी तुझ्या प्रेमाशी, तुझ्याशी कधी (मनाने) एकरूप
होऊ शकणार नाही.

- (म्हणूनच) मला माझ्या या औदासीन्याच्या अंधारात बुडून जाऊ देत.
कारण आता मी आकांक्षारूपी दिव्याची ज्योत (शम्म- ए- आरज़ू) अधिक
प्रकाशमान करू शकत नाही.

एका मित्राच्या लग्नप्रसंगी साहिर नं लिहिलंय-

ये रस्मे- इन्क्रिता - ए अहदे- उल्फत, ये हयाते - नौ ।

मोहब्बत रो रही है और तमददुन मुस्कराता है ॥

ये शादी खाना - आबादी हो, मेरे मोहतरिम भाई, ।

मुबारिक कह नहीं सकता, मेरा दिल काँप जाता है ॥

- लग्न म्हणजे नव- जीवन (हयाते- नौ) कसलं! ही तर प्रेम - युगाच्या समाप्तीची (जगानं ठरवलेली) रीती किंवा रिवाज आहे. या प्रसंगी प्रेम अश्रू ढाळतंय आणि रिवाज पाळला गेला म्हणून संस्कृती (तमद्दुन) मात्र खुशीत हसत आहे.

- माझ्या आदरणीय (मोहतरिम) बन्धो, (मित्रा) हे लग्न, ही शादी पार पडो. पण मी तुझं मंगलचिंतन कसं करूं? कारण लग्न कल्याणकारी असू शकतं का माहीत नाही. आणि याच विचारानं माझ्या मनाचा थरकाप होतो आहे. मग मी तुला 'मुबारक' तरी कसं म्हणूं?

***

नैराश्य हा स्थायीभाव बनला आणि साहिरची लेखणी काळ्या अक्षरातून अंधारच पाझरू लागली जणू काही.

**अपने सीनेसे लगाए हुए उम्मीद की लाश
मुद्दतों ज़ीस्तको नाशाद किया है मैंने...
तूने तो एकही सदमेसे किया था दो - चार
दिलको हर तरहसे बर्बाद किया है मैंने....
जब भी राहोंमें नज़र आए हरीरी मलबूस
सर्द आहों में तुझें याद किया है मैं ने.....**

११९

-आशेच्या प्रेताला उराशी कवटाळून मी माझं जीवन आपण होऊनच दुःखी करून घेतलं आहे. तू एका आघातानं माझ्या हृदयाचे. दोन - चार तुकडे केलेच होतेस, मी त्या हृदयाला शिल्लकच ठेवलं नाही, पार बरबाद करून टाकलं आहे. (पण तरीही तुला काही विसरू शकलो नाही.) जाता - येता कुठेही रेशमी वस्त्राची (हरीरी मलबूस) सळसळ दृष्टीस पडली की दुःख करीतच मी तुला पुन्हापुन्हा आठवत राहतो.

साहिरचं दुःखी आणि उद्ध्वस्त जीवन दुरून पाहात असणारी त्याची प्रेयसी तिच्या आयुष्यात कशी रमू शकेल? ती सुद्धा उदास होऊन जाते. तिची उदासी पाहून साहिर बेचैन होऊन उठतो. 'किसीको उदास देखकर' ह्या 'नज़्म' मधील काही तुकडे -

-तुम्हें उदाससी पाता हूं मैं कई दिन से

न जाने कौन से सदमे उठा रही हो तुम

-छुपा- छुपा के खमोशी में अपनी बेचैनी

खुद अपने राजकी तशहीर बन गई हो तुम....

- मेरी उमीद अगर मिट गई तो मिटने दो

उमीद क्या है बस इक पेशो - पस है कुछभी नहीं

मेरी हयातकी गमगीनियोंका गम न करो

गमे - हयात गमे -यक- नफ़स है कुछ भी नहीं.....

- मी पाहातोय, गेले कित्येक दिवस तू सारखी उदास असतेस. कोणास ठाऊक, कोणते आघात (सदमे) तुला झेलावे लागताहेत.

- आपल्या मनाची बेचैनी तू मौनाच्या (खमोशी) आड लपवण्याचा प्रयत्न करत आहेस खरी; पण या केविलवाण्या प्रयत्नामुळे तुझ्याकडूनच तुझी अस्वस्थता जाहीर होते आहे.

१२०

- (माझी काळजी करू नकोस तू) माझ्या मनातली आशा आज मावळलीय तर मावळू देत. (उद्या ती उमललेल देखील.) कारण आशा ही एक द्विधा मनःस्थितीची अवस्था (पेशो - पस) आहे. फक्त केव्हा असते, केव्हा एकदम निराशेत बदलते.

माझ्या आयुष्यातल्या दुःखांबद्दल तू दुःखी होऊ नकोस कारण दुःख क्षणिकच असतं. एका श्वासापुरतं.

आपल्या प्रेयसीला उदास मनःस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी साहिर स्वतःच्या दुःखांना अगदी क्षुल्लक म्हणून रंगवू इच्छितो. हा प्रेमाचा मोठेपणाच नाही का?

- मुझे क्रसम है मेरी दुखभरी जवानी की

मैं खुश हूँ मेरी मोहब्बतके फूल ठुकरा दो

- मैं अपनी रूहकी हर इक खुशी मिटा लूंगा

मगर तुम्हारी मसरत मिटा नहीं सकता

- तुम्हारे गमके सिवा और भी तो गम हैं मुझे

नजात जिनसे मैं इक लहजा पा नहीं सकता

**-ये गम बहुत हैं मेरी ज़िन्दगी मिटाने को
उदास रहके मिरे दिलकों और रंज न दो....**

-माझ्या दुःखपूर्ण तारुण्याची शपथ घेऊन मी सांगतो की मी खरंच सुखात आहे, माझ्या प्रेमाच्या फुलांना तू झिडकारून टाक, तरी मी आनंदीच राहीन. कारण मी तुझा आनंद (मसरत) नष्ट झालेला पाहू शकत नाही; भले माझा आनंद त्यापुढे संपून जाऊ दे.

- हे बघ, तुझ्या (वियोगाच्या) दुःखाशिवाय इतरही दुःखं मला आहेतच की. माझ्या निराश अवस्थेला काही एक तुझ्यामुळे आलेलं दुःखच केवळ जबाबदार नाही. त्या इतर दुःखापासूनही माझी क्षणभरही (एक लहजा) सुटका (नजात) होऊ शकत नाही. (मग तू सगळा दोष आपल्या स्वतःकडेच घेऊन दुःखी का होतेस?)

- वियोगाच्या दुःखाखेरीज इतर दुःखं सुद्धा पुरेशी आहेत माझं जीवन संपवण्यासाठी. तू फक्त एवढंच कर; अशी उदास राहून माझ्या दुःखात आणखी भर घालू नकोस. (तुला उदास झालेलं पाहाणं मला शक्य होणार नाही!)

***

प्रेम, वास्तवता आणि व्यवहार या तिढ्यात सापडलेल्या जीवनासंबंधी साहिरचे काही उत्कट शेर पाहू-

**मैं ने जो गीत तारे प्यारकी खातिर लिखे
आज उन गीतोंको बाज़ारमें ले आया हूं
आज चांदीकी तराजूमें तुलेगी हर चीज़
मेरे अफ़कार, मिरी शायरी, मेरा एहसास...**

- आज मला (पैसे मिळविण्यासाठी) हे करावंच लागलं. तुझं - माझं नाजुक नातं आज मला चव्हाट्यावर उघडं करावं लागतंय. हे नातं ज्या गीतांच्या शब्दात मी हळुवारपणे जगापासून लपवून ठेवलं होतं, ती गीतं, तुझ्या प्रेमासाठी लिहिलेली गीतं मी (नाइलाजानं) बाजारात मांडण्यासाठी घेऊन आलो आहे.

आज पैशाच्या तराजूत सगळ्या गोष्टी तोलल्या जातील. माझं चिन्तन, माझं

काव्य, माझे अनुभव. जे माझ्या दृष्टीने अनमोल आहे. त्याचं आज मोल केलं जाईल!

सोचता हूं कि मोहब्बतपे कड़ी शर्ते हैं

इस तमदुनमें मसरत पे बड़ी शर्ते हैं

- (या जगात) प्रेम करण्याबाबत कडक बंधन आहेत. एकूणच संस्कृतीमध्ये (तमदुन) संस्कृतीच्या नावाखाली आनंद मिळविण्यावरच कडक बंधन आणि अटी आहेत.

यही बेहतर है कि बेगाना - ए- उल्फत होकर

अपने सीनेमें करूं जज़्ब - ए- नफरत की तलाश

- आता प्रेम भावनेपासून फारकत घ्यावी. हेच चांगलं; प्रेमाऐवजी आता आपल्या मनात तिरस्कार व घृणाभाव यांचाच शोध घ्यावा हे जास्त बरं!

मुझको कहने दो कि मैं आज भी जी सकता हूं

इश्क़ नाकाम सही, ज़िन्दगी नाकाम नहीं

उन्हें अपनानेकी इ़वाहिश, उन्हें पानेकी तलब

शौक़े - बेकार सही, सअइ - ए- ग़म - अंजाम नहीं

- मला सांगू द्या; मी आजही असंच म्हणतो की माझं प्रेम विफल झालं पण आयुष्य काही विफल म्हणता येणार नाही. प्रिय व्यक्तीला आपलं बनवणं, तिच्यावर कब्जा करणं हा केवळ एक फुकटचा छंद असतो झालं. प्रिय व्यक्ती मिळवणं म्हणजे दुःखाचा शेवट करण्याचा प्रयत्न असं होऊ शकणार नाही.

मैं जिसे प्यारका अन्दाज़ समझ बैठा हूं

वो तबस्सुम, वो तकल्लुम तेरी आदत ही न हो

- तुझं ते स्मितहास्य आणि बोलतांनाच्या तुझ्या लकबी, ढंग ह्यांना मी तुझी प्रेम व्यक्त करण्याची पद्धत समजून चाललो आहे खरा. पण हे असं हसणं आणि असं संभाषण ह्या तुझ्या केवळ साध्या सवयी असल्या तर! (मग माझी काय हालत होईल!)

तूने सर्माएकी छाओंमें पनपने के लिए

अपने दिल, अपनी मोहोब्बतका लहू बेचा है

- संपत्तीच्या छायेत राहून आपलं जीवन फोफावावं याकरिता तू आपलं हृदय आणि आपल्या जखमी प्रेमाचं रक्त विकलं आहेस!

प्रेमी जिवांची जीवघेणी ताटातूट होते तरीही व्याकुळ मनाला आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या सान्निध्याचे भास होतच राहतात.

-यूं अचानक तेरी आवाज कहीं से आई

जैसे परबतका जिगर चीरके झरना फूटे

- या ज़मीनोंकी मोहब्बतमें तड़पकर नागाह

आसमानोंसे कोई शोख सितारा दूटे.....

- अचानक कानांवर पडला तुझा आवाज. एखाद्या पहाडामधून झरा फुटून यावा तसा.

साहिरनं, दोघांमध्ये असलेला 'पहाड' म्हटलंय. 'भित' नव्हे. दोघांमधला दुरावा किती अनुलंघ्य - पार न करता येण्याजोगा होता हे त्यातून दिसतं. तरीही प्रेमभावना ही अनावर होतेच आणि त्याची शक्ती एवढी असते की पहाडासारखी अडचण दूर सारूनही झऱ्यासारखी ती हाक प्रेमिकापर्यंत पोहोचते. त्या आवाजाला, त्याच्या येण्याला आणखी एक उपमा साहिरनं दिली आहे.

- आकाशातला एखादा तारा जमिनीवरच्या उत्कट प्रेमामुळे व प्रेमामध्ये इतका व्याकुळ व्हावा आणि त्यानं उल्का होऊन जमिनीकडे अचानक झेप घ्यावी, तसा तुझा आवाज माझ्यापर्यंत आला! केवळ तिचा आवाज कानी पडल्यानेही कवीची उदास मनःस्थिती एकदम पालटली.

शहद सा घुल गया तलखाबा - ए- तन्हाईमें

रंग सा फैल गया दिल के सियाह - खानेमें

देर तक यूं तेरी मस्ताना सदायें गूंजीं

जिस तरह फूल चटकने लगे वीरानेमें

- (तुझा आवाज ऐकताच) माझ्या एकांताच्या (तन्हाई) कडवटपणात (तलखाबा) जणू मधुर मध मिसळला गेला. आणि हृदयाच्या कप्प्यात काळ्या रंगातही जणू अनेक इतर रंग पसरले गेले. तुझ्या आवाजाचं असं धुंद गुंजन मनात दीर्घकाळ रेंगाळत राहिलं, जणू उजाड अशा ठिकाणी फुलं

फुलावीत, तसंच घडलं!

***

एखादी रेघ न पुसता छोटी करण्यासाठी काय करावं लागतं? सोपं आहे; फक्त त्या रेघेशेजारी एक त्याहून मोठी अशी दुसरी रेघ काढायची. की पहिली रेघ छोटी झालीच. गरीब, उपेक्षित, शोषित अशा माणसांची दुःखं जेव्हा साहिरनं बघितली तेव्हा त्याला आपली व्यक्तिगत दुःखं अशीच 'छोटी' वाटू लागली. त्यानं लिहिलं,

जुल्म सहते हुए इन्सानोंके इस मक़तलमें

कोई फ़र्दा के तसव्वुरसे कहाँतक बहले

उम्रभर रेंगते रहनेकी सज़ा है जीना

एक - दो दिन की अज़ीयत हो तो कोई सह ले....

- (हे जग म्हणजे) एक वधस्थळ आहे. इथं पीडित माणसांनी आणखी, आणखी अत्याचार सहन करत रहायचं आहे, बस! अशा जगात 'उद्या' च्या आशेवर - कल्पनेवर विश्वास ठेवून कोणाचं मन स्वप्नरंजन करून घेऊ शकेल?

- इथं या माणसांना जगणं म्हणजे पायात जड बेड्या घालून पाय ओढत राहाण्याची शिक्षा भोगण्यासारखं आहे! तेही एखाद - दोन दिवसांचं दुःख असतं तर कोणीही सहन केलं असतं! (हे तर आयुष्यभर भोगावं लागतंय त्या दीन दुबळ्यांना.)

वही जुल्मत है फ़जाओंपे अभीतक तारी

जाने कब ख़त्म हो इन्सांके लहूकी तक्रतीर

जाने कब निखरे सियहपोश फ़ज़ा का जोबन

जाने कब जागे सितम - ख़र्दा बशरकी तक्रदीर....

- अजूनही वातावरणात (उच्चनीचतेचा) तोच अंधकार दाटून राहिला आहे. माणसाच्या ठिबकणाऱ्या रक्ताची ही धार केव्हा थांबेल माहीत नाही. वातावरणाच्या ह्या काळ्या चेहऱ्यावर केव्हा चमक येईल? आणि ह्या अत्याचार - पीडित मनुष्याचं नशीब केव्हा बदलेल? (व त्याला चांगले दिवस येतील?) कोण जाणे केव्हा घडेल हे!

साहिरच्या एका गजलेचे हे शेर-

अब आए या न आए इधर, पूछते चलो

क्या चाहती है उनकी नज़र, पूछते चलो

- दोन व्यक्ती निरोप घेतांना एकमेकांकडे जेव्हा बघतात, ती नजर खूप काही सांगून जात असते. जाणारी व्यक्ती दुसऱ्याच्या डोळ्यात शोध घेतेय, की माझ्या जाण्यानं इथं काही दुःख होतंय का? मी पुन्हा यावं , असा तरी भाव या नजरेत तरळतोय का? - साहिर म्हणतोय

- विचारूनच घ्या, आम्ही इथं पुन्हां यावं की नाही ते. त्यांची नजर काय सांगतेय?

हम से अगर है तर्के - तअल्लुक तो क्या हुआ

यारों! कोई तो उनकी खबर, पूछते चलो....

- आमच्याशी आता त्यांचे (किंवा - तिचे - प्रेमिकेचे) स्नेहाचे संबंध नसतीलही. पण निदान विचारपूस करायला काय हरकत आहे? आम्ही नाही, कोणीतरी तर त्यांची विचारपूस करा, जाता जाता!

जो खुदको कह रहे हैं कि मंज़िल - शनास हैं

उनको भी क्या खबर है, मगर पूछते चलो...

- ज्यांना असं वाटतंय की आपल्याला कुठे जायचंय हे त्यांना नक्की माहीत आहे, त्यांनाही खात्री आहे का, एकदा विचारून घेऊ या.

एखाद्या नेत्याच्या मागे जेव्हा लोक जात असतात, एखाद्या झेंड्याखाली एकत्र असतात, त्या नेत्यांना तरी माहीत असतात का आपली नेमकी उद्दिष्टं? तेही संभ्रमित अवस्थेतच असतात, बऱ्याचवेळा. म्हणून त्यांनाही 'विचारून घ्या' असं साहिर म्हणतो. कारण नेता म्हणजे नेणारा. घेऊन जाणारा. म्हणून जे त्याच्यामागे जातात त्यांना हक्कच आहे हे विचारण्याचा, की बाबा रे, तुला तरी नेमकी उद्दिष्टं माहीत आहेत ना? कुठे पोहोचायचं आहे आपल्याला? रस्ता कोणता?... आजच्या जगात प्रत्येकजण असा जागरूक हवा.

किस मंज़िले - मुराद की जानिब रवाँ हैं हम

ऐ रहरवाने- खाक -ब- सर पूछते चलो....

६७. साहिर - एक महान शायर

‘ए, क्या बोलती तू?
‘सुन’, ‘सुना’
‘आती क्या खंडाला?’

अफाट लोकप्रियता मिळविलेली अशी गद्य गाणी ऐकली की आठवण येते ती जुन्या मधाळ गाण्यांची; आणि ती ज्यांनी लिहिली त्या कवींची. आमच्या सारख्या एका पिढीचं सांस्कृतिक पोषण याच कवींच्या शायरीनं केलं. चित्रपटांसाठी लिहिलेली असली तरी त्या गाण्यांमध्ये काव्य ओतप्रोत भरलेलं असे.

१२६

‘मैंने चांद और सितारोंकी तमन्ना की थी
मुझको रातोंकी सियाही के सिवा कुछ न मिला’

या ओळी आहेत कवी साहिर लुधियानवीच्या. ‘साहिर’! फिल्मी दुनियेतला चमचमता तेजस्वी तारा. पण ताऱ्याच्या नशिबात काळ्या शाईसारख्या रात्रीशिवाय दुसरं काय असतं? कलेचं वरदान आणि व्यावहारिक यश मिळूनसुद्धा साहिर आयुष्यभर उद्ध्वस्तच राहिला. जगाच्या आलेल्या कडवट अनुभवांनी त्याच्या काव्यात मात्र अवीट गोडी निर्माण केली.

अब्दुल हयी ‘साहिर’ चा जन्म ८ मार्च १९२१ या दिवशी लुधियाना येथील एका जहागिरदार घराण्यात झाला होता. जहागिरदारांना विडिलांना संपत्ती मुळे आलेले सगळे खास ‘षौक’ होते. यालाच कंटाळून साहिरची आई पतीपासून वेगळी झाली, त्यावेळी साहिर केवळ सहा महिन्यांचा होता! कष्टप्रद आयुष्याला तिथूनच सुरवात झाली. शालेय व कॉलेजशिक्षण लुधियानातच झालं पण त्याचवेळी विद्यार्थ्यांच्या चळवळीत भाग घेतल्याच्या कारणामुळे कॉलेज सोडावं लागलं. जवळची पूंजी संपलेली होती. आईची जबाबदारीही होती. त्याकाळात साहिरनं मिळतील त्या नोकऱ्या केल्या. जीवन

- मरणाचा संघर्ष होता. याच साऱ्या कडवट अनुभवांचं रसायन लेखणीच्या शाईत मिसळलं गेलं. त्याचा पहिला काव्यसंग्रह 'ताल्खियां' लाहौर मधून प्रसिद्ध झाला. ते १९४३ साल होतं; आणि साहिरचं वय होतं बावीस! त्यानं लिहिलं,

**दुनियांने तजुर्बात - ओ - हवादिस की शकलमें
जो कुछ मुझे दिया वही लौटा रहा हूं मैं ॥**

- अनुभव (कटु) आणि दुःखद घटना या द्वारे जगाकडून मला जे काही मिळालं तेच (शब्दात गुंफून) परत करतोय मी.

फाळणी झाली त्यावेळी साहिर मुंबईत होता. नंतर दिल्लीत 'शाहराह' या मासिकाचं संपादनही त्याच्याकडे आलं. १९४९ पासून साहिरचा मुंबईतील फिल्मि दुनियेशी संबंध आला आणि तो अखेरपर्यंत राहिला. गुरुदत्तच्या 'बाज़ी' या चित्रपटासाठी प्रथम गीतं लिहिली आणि ती खूप लोकप्रिय झाली. दर्जेदार गीतांचं युग त्याच्यापासूनच सुरू झालं असं म्हटलं तर ती अतिशयोक्ती होणार नाही. आजही ती गाणी आपल्या मनातून जात नाहीत कारण त्यात संवेदनशील हृदयाची स्पंदनं बद्ध आहेत, जणू थिजलेल्या स्वरूपात.

१२७

**तेरी दुनियामें जीनेसे तो बेहेतर है कि मर जाएं
वही आसू , वही आहें वही ङम है जिधर जाएं**

-परमेश्वरा, या तुझ्या जगात जगण्यापेक्षा मरणच श्रेयस्कर. जिकडे पाहावं तिकडे दुःखच दुःख दिसतंय.

**कोई तो ऐसा घर होता, जहाँसे प्यार मिल जाता
वही बेगाने चेहरे हैं, जहाँ पहुँचे जिधर जाएं....**

- जिथे 'प्रेम' मिळेल असं एखादं तरी ठिकाण हवं होतं! कुठेही गेलं तरी भेटले ते निर्विकार अनोळखी परके चेहरे....

**अरे ओ आसमाँवाले, बता, इसमें बुरा क्या है
खुशी के चार झोंके गर इधरसेभी गुज़र जाएं....**

- अरे ईश्वरा, आनंदाचे दोन - चार हिंदोळे आमच्याही बाजूनं गेले असते तर काय बिघडलं असतं?

‘घर नं. ४४’ साठी लिहिलेलं, हेमंतकुमारच्या आवाजातलं हे साहिरचं गीत विसरू म्हटलं तरी शक्य नाही.

मात्र, जगाचे कितीही कडवट अनुभव आले तरी साहिरनं जीवन मिळालं तसं स्वीकारलं.

**मैं ज़िन्दगीका साथ निभाता चला गया
हर फ़िक्र को धुएँ उड़ाता चला गया
ग़म और खुशीमें फ़र्क़ न महसूस हो जहां
मैं दिलको उस मक़ामपे लाता चला गया**

- जीवनाशी जुळवून घेत घेत मी वाटचाल करीत आलो. सगळ्या चिन्ता एखाद्या फुंकारीसारख्या- (सिगरेटच्या धुरासारख्या) मी हवेत सोडून दिल्या. (सोसून सोसून) मन आता अशा अवस्थेला पोहोचलं आहे की सुख-दुःखात फरकच आता काही उरला नाही.

**बर्बादियोंका सोग मनाना फिज़ूल था
बर्बादियोंका जश्न मनाता चला गया**

- आयुष्य उद्ध्वस्त झालं, तर त्याचं दुःख करत बसून काय उपयोग? ती उद्ध्वस्तताच मी उत्सवासारखी साजरी करत राहिलो! साहिरच्या कोमल कविहृदयाची परिस्थितीकडून पुरेशी देखभाल होणं शक्यच नव्हतं. त्यानं प्रीतीची आराधनाही करून पाहिली पण तिथेही सुखाचे क्षण त्याच्या वाट्याला आले नाहीत. कितीही सावधानतेनं पाऊल उचललं तरी ते काटेरी निवडुंगातच पडून जखमा झाल्या.

**प्यारपर बस तो नहीं है मेरा, लेकिन फिर भी
तू बता दे कि तुझे प्यार करूं या न करूं....
पूछकर अपनी निगाहोंसे बता दे मुझको
मेरी रातोंके मुक़द्दरमें सहर है कि नहीं?....**

- प्रेम न करणं (किंवा करणं) माझ्या हातात नाही हे खरं. पण तरीही विचारतो; तुझ्यावर प्रेम करू का नको? सांग जरा तुझा ‘आतला आवाज’ काय म्हणतो.. तुझे डोळे काही बोलताहेत का? सांग, माझ्या काळ्याकुट्ट (जीवन) रात्रीच्या नशिबात पहाटेचा आशाकिरण येऊन उजाडणार आहे

का?

चुकून प्रेयसीकडून काही होकारार्थी अनुकूल उत्तर मिळालंच आणि तिनं भेटायला यायचं कबूल केलंच तर?... तर साहिरची एकच छोटीशी अट आहे. प्रेयसीची इच्छा आहे की 'प्रेमाचं चिरंतन प्रतीक' असलेल्या ताजमहाल च्या साक्षीनं भेटावं. ते संकेतस्थळ मात्र साहिरला मान्य नाही. तो म्हणतो-

ताज तेरे लिये इक मज़हरे - उत्फ़त ही सही

मेरी महबूब, कहीं और मिलाकर मुझसे ॥

- प्रिये, तुला हा ताजमहाल म्हणजे प्रेमाचं द्योतक वाटत असेलही पण तरीही, आपण दुसरीकडे कुठेतरी भेटत जाऊ या....

अनगिनत लोगोंने दुनियामें मोहब्बत की है

कौन कहता है कि सादिक़ न थे ज़ब्बे उनके

लेकिन उनके लिए तशहीर का सामान नहीं

क्यों कि वो लोग भी अपनीही तरह मुफ़लिस थे ॥

- अग! जगात असंख्य लोकांनी प्रेम केलंय. कोण म्हणतं की त्यांचं प्रेम खरं नव्हतं? किंवा (शाहजहां सारखं) उत्कट नव्हतं? पण काय माहीत आहे का? - त्यांच्याजवळ त्या प्रेमाची 'जाहिरात' करण्याचं कुठलंही साधन नव्हतं. कारण ते लोक तुझ्या - माझ्यासारखेच निर्धन होते..... गरीब होते. पुढे साहिर लिहितो-

मेरी महबूब! उन्हें भी तो मोहब्बत होगी

जिनकी सज़ाईने बख़शी है इसे शक़ले - जमील

उनके प्यारों के मक़ाबिर रहे बेनामो - नमूद

आजतक उनपे जलाई न किसीने क़िन्दील....

- प्रिये, ज्या (कारागिरांनी) ह्या ताजमहालाला एवढं सुंदर रूप दिलं त्यांनीही तर प्रेम केलंच असेल ना! त्यांच्याही (मृत) प्रिय व्यक्तींच्या कबरी असतील कुठेतरी.... सर्वांना अज्ञात अशा जागी. कुणी दखलही घेत नसेल त्यांची. मग त्यावर एखादा दीप उजळवणं तर दूरच.

ये चमनज़ार ये जमना का किनारा, ये महल

ये मुनब्रक़श दरो - दीवार, ये मेहराब, ये तारक़

इक शहनशाह ने दौलतका सहारा लेकर

हम गरीबोंकी मोहब्बतका उड़ाया है मज़ाक....”

मेरी मेहबूब! कहीं और मिला कर मुझसे.... ॥

- यमुनेच्या तीरावरचं हे शाही उद्यान हा (ताज) महाल, ह्या नक्षीदार भिंती आणि कमानी! केवढं वैभवशाली आहे हे सगळं दृश्य! पण मला वाटतं एका सम्राटानं संपत्तीचा आधार घेऊन आपणां गरीबांच्या प्रेमाची (या ताजच्या माध्यमातून) केवळ खिल्ली उडवली आहे. दुसरं काही नाही..... तू नकोच मला इथे भेटत जाऊस. आपण दुसरीकडे कुठेतरी भेटू या.....

‘ताजमहल’ या कवितेनं धमाल उडवून दिली आणि ‘साहिर’ सगळ्या काव्यप्रेमींच्या गळ्यातला ताईत बनला. ताजमहलाकडे पाहण्याचा सर्वसाधारण दृष्टिकोण आश्चर्याचा व सौंदर्यापुढे नम्रतेचा असा होता. त्याला छेद देणारे, दुसरा पैलू जगापुढे आणणारे विचार साहिरने प्रथमच मांडले होते. त्यानंतर आणखीही काही कर्वींनी ताजबद्दल साहिर सारखेच, थोड्याफार फरकाने मिळतेजुळते विचार आपल्या काव्यातून मांडले. पण साहिर च्या ‘ताजमहल’ ची सर कशालाही नाही. अशारीतीनं ताजमहाल हे साहिरचंच स्मारक झालं आहे, काव्य रसिकांपुरतं तरी !

साहिरला ताजमहाल ज्यांनी बांधला ते कारागीर आठवावे, यात काही नवल नाही. साहिर कम्युनिस्ट चळवळीशी नेहमीच बांधला गेला होता. मजूर, गरीब, लाचार जनतेच्या दुःखानं तो व्याकूल होत होता. त्याने लिहिलं-

आज से ऐ मजदूर किसानों ! मेरे राग तुम्हारे हैं

फाक्राकश इन्सानों! मेरे जोग बिहाग तुम्हारे हैं

मेरा फ़न मेरी उम्मीदें, आज से तुमको अर्पन हैं

आजसे मेरे गीत तुम्हारे दुःख और सुखका दर्पन है.....

- माझं काव्य, माझी कला आता तुम्हां मजूर - शेतकऱ्यांसाठी, अर्धपोटी कष्टकऱ्यांसाठीच राबेल.... माझी गीतं आता तुमच्या सुखदुःखाचेच आरसे असतील! या सामाजिक भावने मागे त्याच्या मनातला प्रेमकवी किंचित् लपला असला तरीही प्रेमाची दखल तो घेतच राहिला; आणि सूर बदलला तरी शब्द उमटले, (प्रेयसीला उद्देशून)-

**तुम्हारे ग़मके सिवा और भी तो ग़म हैं मुझे
निजात जिनसे मैं इक लम्हा पा नहीं सकता ।
ये ग़म बहुत हैं मेरी ज़िन्दगी मिटानेको
उदास रहके मेरे दिलको और रंज न दो ॥**

- तुझ्या (प्रेम - विरह इ.) दुःखापेक्षा आणखी दुसरीही इतरांची दुःखं आहेतच की. दीनदुबळ्यांची, निराधारांची. त्या दुःखापासून एक क्षणही सुटका होत नाही माझी. माझं जीवन संपवायला पुरेशी आहेत ही दुःखं. तू (मी तुझ्यापासून दूर गेलो म्हणून) उदास राहून माझ्या मनाला आणखी दुःख देऊ नकोस.

दुःखं साहिरच्या वाट्याला आली खरी, पण त्यामुळे त्याची शायरी झळाळून निघाली. जगाला त्याच्या शायरीची दखल घ्यावीच लागली. त्याला 'पद्मश्री' किताब मिळाला; 'आओ, कि कोई ख्वाब बुने' या पुस्तकाला सोव्हिएट लँड नेहरू अँवॉर्ड, उर्दू अँडॅडेमी अँवॉर्ड, तसंच महाराष्ट्र स्टेट अँवॉर्ड ही मिळालं. साहिरच्या पुस्तकांची अनेक भाषांत भाषांतरं झाली आहेत.

'स्त्रीची समाजातील अवस्था याबद्दल साहिरनं व्यक्त केलेले विचार त्याच्या सुकोमल व विचारवंत हृदयाची ग्वाही देतात.

**लोग औरतको फ़क्रत जिस्म समझ लेते हैं
रूह भी होती है उसमें, ये कहाँ सोचते हैं?**

- स्त्री म्हणजे केवळ एक (उपभोग्य) शरीर! एवढंच मानतात लोक त्या शरीरातही एक (तृषार्त) आत्मा आहे. मन आहे याची जाणीव किती जणांना आहे? ('इन्साफ का तराजू' - गायिका आशा)
आणखी एका गीतात साहिरनं लिहिलंय,

**औरतने जनम दिया मर्दोंको मर्दोंने उसे बाज़ार दिया
जब जी चाहा मसला - कुचला जब जी चाहा धुतकार दिया....
औरत संसारकी किस्मत है फिर भी तक्रदीरकी हेटी है
अवतार पैयम्बर जनती है फिर भी शैतानकी बेटी है
ये वो बदकिस्मत माँ है जो बेटोंकी सेज पे लेटी है.....**

- पुरुषांनी काय दिलं स्त्रियांना? तर केवळ उपेक्षा.... तिन् संतांनाही जन्म

दिला पण ती जणू सैतानाची संतान असल्यासारखी वागणूक तिला मिळाली.
तिनंच पुरुषांना जन्माला घातलं आणि त्यांनी तिलाच एक 'उपभोग्य वस्तू'
बनवून टाकलं! (फिल्म 'साधना' - लता मंगेशकर)

साहिरची शायरी थेट काळजाला हात घालते ती अशी.....

प्रेमाला कायम वंचित राहिलेला हा शायर अखेरपर्यंत सर्वार्थानं एकटाच राहिला. अमृता प्रीतम यांच्या 'रसीदी टिकट' या आत्मचरित्रात साहिर व अमृताच्या गाढ प्रीतीचे दाखले आहेत. पण त्यावेळची सामाजिक बंधनं आणि चौकटी यांमुळे ही प्रीती रूढार्थानं असफलच राहिली. म्हणूनच साहिरनं लिहिलं

तंग आ चुके हैं कश्मकशे - ज़िन्दगीसे हम
ठुकरा न दे जहाँ को कहीं बेदिली से हम....

- ह्या जीवनाच्या संघर्षाचा आता वीट आला.... आता रूक्षपणे....
कोरडेपणे.... ह्या जगाला ठोकून द्यावंसं वाटतंय.... आणि तो दिवसही
आला. अकालीच. मरणाचं वय नक्कीच नव्हतं. केवळ एकोणसाठ....
साहिर लिहितो.... मी निघालो.....

१३२

मैं शायर बदनाम मैं चला मैं चला
महफ़िलसे नाकाम मैं चला मैं चला....
मेरे घरसे तुमको, कुछ सामान मिलेगा
दीवाने शायरका इक दीवान मिलेगा
और इक मिलेगा.... दूटा ख़ाली ज़ाम.... मैं चला....
शोलोंपे चलना था, कांटोंपे सोना था
और भी जी भरके, किस्मतपे रोना था
जाने ऐसे कितने, बाक़्री छोड़के काम .... मैं चला...

- आणखीही निखाऱ्यावर चालायचं होतं, काटे तुडवायचे होते... नशिबावर
अश्रू ढाळायचे होतं.... कितीतरी अशी कामं राहून गेली...

मात्र आपलं नशीब चांगलं, साहिरचा 'दीवान'.... त्याचं काव्य तो मागे
ठेवून गेला... आपल्याला - उर्दू साहित्याला तो श्रीमंत करून गेला....

६८. दूढ लाया हूं वही गीत मैं- मजरूह

रेडिओ सिलोनवर (आताची श्रीलंका) पूर्वी जीव टाकून “पुरानी फिल्मोंके गीत” कार्यक्रम ऐकायचो, तेव्हाची गोष्ट. कार्यक्रमाचा शेवट नेहमी कुंदनलाल सैगलच्या गाण्यानं व्हायचा. त्या महान गायकाला अशा प्रकारे सन्मानित केलं जायचं! (विविध भारतीने असा सहृदय भावनिक टच कधी दिला नाही, हे लक्षात आल्याशिवाय राहात नाही.) सैगलची तीच तीच ठराविक गाणी आलटून पालटून लागायची... पण त्यातली अवीट गोडी तशीच टिकून राहिली.... सैगलचा दर्दभरा आवाज आणि काळजाला हात घालणारे शब्द...

गम दिये मुस्तक़िल

कितना नाज़ुक है दिल - ये न जाना

हाए हाए ये ज़ालिम ज़माना...

मुस्तक़िल?... म्हणजे नक्की काय बरं? असं अडखळायला व्हायचं; पण आजूबाजूच्या शब्दांवरून, ओळींमधल्या भावावरून आशय समजून घेता यायचा. “कधी न संपणारं” दुःख! शब्दांच्या अशा ओढीमुळे मग रेडिओला कान लावून सिलोनच्या ‘खरखरीतून’ शब्द गाळून घ्यायचा प्रयत्न व्हायचा

दिलके हाथोंसे दामन छुड़ाकर, गमकी नज़रोंसे नज़रें बचाकर

उठके वो चल दिये, कहते ही रह गये - हम फसाना....

असे ओळखीचे शब्द भराभर कागदावर उतरवून घेतो न घेतो तोच पुन्हा नव्या शब्दांशी गाडी अडखळायची.

कोई मेरी ये रूदाद देखे, ये मुहब्बतकी बेदाद देखे

फुंक रहा है जिगर, पड़ रहा है मगर - मुस्कुराना....

हाए हाए ये ज़ालिम ज़माना....

पुढे कळलं - की कवीला म्हणायचं आहे-

पाहा तरी, काय झालीयू माझी अवस्था! 'प्रेम' या सारख्या हळुवार गोष्टीनं माझ्यावर केलेले अत्याचार (बेदाद) पाहा. 'इथं माझा जीव कासावीस होतोयू पण वर वर मला हसत राहावं लागतंयू! जणू काय काहीच घडलं नाही, असं!

कोण बरं असावा कवी?... पूर्वी फक्त गायकाचं व चित्रपटाचं नावच तेवढं घोषित व्हायचं. नंतर लोकांना पटलं असावं की एखाद्या लोकप्रिय गाण्याचं एक तृतीयांश श्रेय तरी नक्की कवीचं असतं ! आता कवीचंही नाव सांगितलं नातं, हे श्रेय साहिर लुधियानवीचं !

कवी मजरूह सुलतानपुरी यांची ओळख झाली ती अशी! त्यांच्या नावातच दुःख जणू ओतप्रोत भरलेलं होतं. हृदय जखमी होतं, घायाळ होतं; चिरंतन असं दुःख मिळाल्यानेच झाली असावी ना अशी 'मजरूह' अवस्था! अशा हृदयाचा हुंकार नक्कीच आर्त असणार. शब्द उमटणार तेही विव्दल (मजरूह!)

१३४

कोणती सहृदय व्यक्ती तिकडे दुर्लक्ष करू शकेल?

एकूणच मजरूह सुलतानपुरी यांची मनाची बैठक 'गज़ल' या प्रकाराला अनुकूल होती. आपले पु. ल. देशपांडे म्हणत असत ना, गज़ल हे वृत्त नसून ती 'वृत्ती' आहे. मजरूह यांच्याकडे अशीच गज़लवृत्ती होती. हाताच्या उष्णतेनं सुद्धा कोमजणाच्या पारिजातकाच्या फुलासारखं सुकोमल हृदय ज्याला लाभलं त्या कवीच्या लेखणीतून शब्दांचं रेशीमच उलगडलं जाईल, नाही तर काय?

ग़म तो बना मेरे लिये, ग़म न सहूँ तो क्या करूँ ?

समझा न कोई दुख मेरा, चुप न रहूँ तो क्या करूँ ?

असा हा फक्त कवितेशी बोलणारा कवी 'मजरूह' (असरार हुसैन खान) पूर्वीच्या यू. पी. मधल्या आजमगढ जिल्ह्यातील निजामाबाद या छोट्या गावात १९१९ साली जन्मला. उर्दू, फारसी आणि अरबीचं प्राथमिक शिक्षण तिथंच झालं. पुढं अलाहाबाद इथं थोडंफार शिक्षण घेतलं, की त्याद्वारे एखादी शिक्षकाची नोकरी मिळवावी. पण ते अर्धवटच राहिलं. लखनौ येथे काही काळ चिकित्साशास्त्राचा अभ्यास केला. एवढंच नाही तर सुलतानपूर

इथे काही काळ औषधालय दवाखाना - ही चालवला.... पण यापैकी कशातही मन रमत नव्हतं. खरी ओढ शायरीचीच होती. सुलतानपूर मधे शेरेशायरीचं साहित्यिक वातावरणही अनायासे लाभलं होतं. असंच एका मुशायऱ्यात (कविसंमेलनात) जिगर मुरादाबादींनी मजरूहचं काव्य ऐकलं; आणि ते त्यांना आपल्याबरोबर अनेक मुशायऱ्यांमध्ये घेऊन जाऊ लागले. एकदा म्हणजे १९४५ साली सहजच मुंबईत आले आणि चित्रपटसृष्टीशी संबंध आला.... आणि जीवनात जे हवं होतं तेच करण्याची संधी मजरूहना मिळाली.... या सृष्टीत त्यांची कला बहरली. कीर्ती, पैसा, मान-सन्मान सारं काही मिळालं....

उर्दू गजलचा प्रगतिशील व क्रांतिकारी शायर म्हणून मजरूहना ओळखलं जातं. गजलला त्यांनी नवं वळण दिलं. तोपर्यंत गजलमध्ये आढळणारे प्रेम आणि सौंदर्य इत्यादी विषयां शिवाय सामाजिक आणि राजकीय विषयसुद्धा त्यांनी गजलच्या माध्यमातून मांडले. अर्थात् त्यासाठी त्यांना समकालीनांचा रोषही सहन करावा लागला. ते वादळात सापडले पण वादळाच्या बेफाम लाटांनीच त्यांना सांभाळलंही....

बचा लिया मुझे तूफांकी मौजने वर्ना

किनारेवाले सफ़ीना मेरा डुबो देते....

त्या (विरोधाच्या) लाटांनी मला सहीसलामत ठेवलं म्हणून वाचलो मी. नाहीतर वादळापासून दूर पारंपारिकतेच्या किनाऱ्यावर बसून राहिलेल्या लोकांनी माझी नाव (सफीना) बुडविण्याची केव्हाच तयारी केली होती! ..... पण अस्सलतेचं लखलखीत नाणं जेव्हा एखाद्याकडे असतं तेव्हा विरोधकांचा विरोध मावळतो आणि विरोधक समर्थक बनतात.

मैं अकेला जा रहा था जानिबे - मंज़िल मगर

लोग साथ आते गये और कारवाँ बनता गया....

- आधी, मी एकटाच चाललो होतो माझ्या उद्दिष्टाकडे. पण मग लोक माझ्याबरोबर येत गेले आणि एक जथाच तयार झाला.....

मजरूह सुलतानपुरींना 'प्रगतीशील शायर' म्हटलं जातं त्याला आणखी एक कारण आहे. गजलेला त्यांनी नवे विषय दिले; त्याशिवाय त्यांनी खिजां,

बहार, साक्री, महफिल, गुलिस्तां, पैमाना इ. शब्द अशा कौशल्याने वापरले की त्यांना रूढार्थापेक्षा वेगळे अर्थ प्राप्त झाले.

सुनते हैं कि कांटेसे गुल तक, हैं राहमें लाखों वीराने

कहता है मगर ये अज़मे- जुनूं, सहारासे गुलिस्तां दूर नहीं....

- असं ऐकलंयू की काट्यांपासून फुलापर्यंत पोहोचायचं तर त्या वाटेत फक्त उजाड माळरानंच लागतील. पण माझा दृढसंकल्प (अज्म) - तुम्ही वेडा संकल्प म्हणा त्याला - तो सांगतोय की वाळवंटापासून फुलांचं (उद्यान) काही फार दूर नसतं!

आपल्याभोवतालची परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली (काटे), तरी प्रयत्नपूर्वक अनुकूल परिस्थिती आणायचीच आणि ती तशी होईपर्यंत, निराशा न होता प्रयत्नशील रहायचंच, हे जीवनाचं तत्त्वज्ञान सांगतांना कवीनं जुन्याच शब्दांना कसे नवीन अर्थ दिले आहेत ते कळतं आणि शेराच्या सौंदर्यात भर पडते.

१३६

समाजातले प्रतिकूल प्रवाहदेखील या कवीला मान्य नव्हते. गरीब आणि श्रीमंत ही दरी जाचत होती. क्रांतीची आस होती आणि विचार साम्यवादाकडे (कम्युनिझम) झुकत होते. विचारांबरोबर शायरीमध्ये शब्दांची क्रांती डोकावत होती.

अब ज़मीन गायेगी हल के साज़ पर नःमे

वादियोंमें नाचेंगे हर तरफ़ तराने से

मनचले बुनेंगे अब रंगो बू के पैराहन

अब संवर के निकलेगा हुस्न कारखानेसे

- आता प्रत्येकाला कष्ट करावे लागतील.... हाती नांगर धरावा लागेल.... जमीन मात्र हर्षोत्फुल होईल आणि वातवरणात गीतगुंजन सुरू होईन.... मानवजात ही इथूनतिथून एक असतांना माणसामाणसात दुरावा का असावा? फरक का असावा? मजरूह लिहितात-

बने हो एक खाक से, तो दूर क्या क़रीब क्या

लहू का रंग एक है, अमीर क्या ग़रीब क्या.....

एकाच मातीतून घडलेल्या माणसामाणसात ही 'छूताछूत' वगैरे कशाला?

सगळ्यांच्या रक्ताचा रंग लालच आहे ना? मग कुणी गरीब कुणी श्रीमंत, असा 'न्याय' का असावा? अन् गरीब तरी गरीबच का राहिले?-

**गरीब है वो इसलिए कि तुम अमीर हो गये
कि एक बादशाह हुआ तो सौ फ़कीर हो गये
खता है ये समाजकी, भला बुरा नसीब क्या.....**

- तुम्ही, काही मूठभर लोकहो, तुम्ही श्रीमंत झालात म्हणून 'गरीब' निर्माण झाले. शेकडो लोकांनी निर्लोभी वृत्ती अंगिकारली म्हणून एकाला 'राजा' होता आलं.... हा सर्व दोष समाज व्यवस्थेचा आहे. गरीबी - श्रीमंती म्हणजे ज्याचं त्याचं बरं- वाईट नशीब, असा नशिबाचा भाग नाही, ही दरी म्हणजे!

(आरती फिल्मसाठी लिहिलेलं हे गीत होतं.)

आपल्या डाव्या विचारसरणीमुळे मजरूह यांना तुरुंगावासही भोगावा लागला. एक वर्षाचा काळ त्यांना आर्थर-रोड जेलमध्ये काढावा लागला. पण त्यानंतर पुन्हा चित्रपटसृष्टीत ते परत आले. या लेखाच्या सुरवातीला आलेलं गाणं हे ए. आर. करदार यांच्या 'शाहजहां' चित्रपटातलं. करदारांनी पहिला ब्रेक दिला आणि पुढे सी. आय्. डी., पेइंग गेस्ट, तुमसा नहीं देखा, सुजाता, काला पानी, बंबईका बाबू असे कितीतरी चित्रपट मजरूह यांचेकडे आले. त्यातली अनेक गीतं आपल्या आजही स्मरणात आहेत.

**रहते थे कभी जिनके दिलमें हम जानसे भी प्यारोंकी तरह
बैठे हैं उन्हींके कूचेमें हम आज गुनाहगारों की तरह....**

.... ज्यांच्या हृदयात पूर्वीआम्हांला स्थान होतं. त्या प्रियजनांच्या गल्लीतही आज आम्ही उभे आहोत ते एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे! आणि गुन्हा तरी कोणता?

**सौ रूप धरे जीनेके लिये, बैठे हैं हज़ारों ज़हर पिये
ठोकर न लगाना हम खुद हैं गिरती हुई दीवारोंकी तरह....**

..... जगण्याकरता ना ना तऱ्हेची 'सोंग' वठवावी लागली.... विषाचे घोट पचवावे लागले. आता तुम्ही उपेक्षेनं. लाथाडण्याची गरजच नाही; आम्ही स्वतःच ढासळत्या भिंतीप्रमाणे जमीनदोस्त होण्याच्या मार्गावर आहोत!

‘ममता’ फिल्म मधील ही गज़ल सुचित्रा सेन वर चित्रित केली गेली होती; आठवतं?

फिल्मसाठी लिहायचं म्हणजे कथेच्या मागणीनुसार प्रसंगानुरूप लेखन करावं लागतं. अशा लेखनाला मजरूह “Pen - work” म्हणायचे. मिस्र कोका कोला या फिल्मसाठी त्यांनी पाच गाणी एका दिवसात लिहिली होती. पण असं नेहमीच नसायचं. पेनमधून उतरत असलं तरी काव्य आधी हृदयात असायला हवं ना. बंबईका बाबूमधलं “साथी न कोई मंजिल, दिया है न कोई महफिल, चला मुझे ले के ऐ दिल, अकेला कहाँ..... हे एक गाणं लिहिण्यासाठी त्यांनी पूर्ण रात्र जागवली होती! कधी कधी शायराला समझोताही करावा लागतो. मजरूह यांनाही “C- A -T कॅट, कॅट माने बिल्ली” (दिल्लीका ठग) यासारखी गाणी लिहावी लागली. पण पूर्वी अशी गीतं केवळ अपवाद म्हणूनच असत.

१३८

मजरूह यांना दादासाहेब फाळके पुरस्कार, उर्दू साहित्याचा सर्वोच्च पुरस्कार इ. मानसन्मान मिळाले होते ते त्यांच्या आशयघन अशा आविष्कारामुळे. उर्दू गज़ल मधल्या त्यांच्या योगदानामुळे.

**निगाहे - साक्री - ए नामेहरबां ये क्या जाने
कि टूट जाते हैं खुद दिल के साथ पैमाने...
हयात लजिशे - पैहम का नाम है साक्री
लबोंसे जाम लगा भी सकूं, खुदा जाने....**

-अकृपाळू अशा रसाध्याक्षाला (साक्री) हे थोडंच कळणार आहे, की त्याच्या अवकृपेमुळे मन तर दुखावतंच पण पेल्याला सुद्धा तडा जातो ! साक्री म्हणजे परमेश्वर अशा अर्थानं हा शेर अधिक सुंदर वाटतो. त्या परमेश्वराची सतत अवकृपा झाली तर विषण्ण झालेलं मन (दिल), देहाचा (ज्यात मन वसलेलं आहे तो देह - पैमाना) त्याग करायलाही उद्युक्त होतं...

दुसऱ्या शेरात कवी म्हणतो, सतत लडखडत्या पायानं चालत राहाणं (लजिशे - पैहम) म्हणजे जीवन. अस्थिरता हाच जीवनाचा स्थायीभाव. माझ्या हातात पेला तर आला आहे; पण तो ओठापर्यंत पोहोचलेच याची काही

निश्चिती नाही.

फ़रेबे - साक्री - ए महफ़िल न पूछिये 'मजरूह'

शराब एक है, बदले हुए है पैमाने....

रसाध्यक्षाने (साक्री) सर्वांची कशी फसवणूक केलीय् काही विचारू नका. सर्वांशी बेइमानी. सगळ्यांना एकाच प्रकारचं मद्य दिलंय, बाहेरचे पेले मात्र प्रत्येकाचे वेगवेगळे आहेत....! (त्यामुळे, आपल्यालाच खास काहीतरी मिळालंय या आनंदात सगळे आहेत...) वरील प्रमाणे पुन्हा साक्री म्हणजे परमेश्वर या अर्थानं शेर वाचून पाहा. प्रत्येकजण स्वतःला वेगळं - इतरांपेक्षा श्रेष्ठ समजत असतो.... पण फक्त 'बदले हुए पैमाने' यामुळेच. या शेरातून आणखीही एक अर्थ निघतो - सर्वांनाच परमेश्वरानं दुःख (एकाच प्रकारचं मद्य) वाटून दिलेलं असतं. फक्त त्या दुःखाचे प्रकार निरनिराळे असतात. कुणाला गरीबीचं दुःख मिळेल; तर कुणाला रोग - व्याधीचं. कुणाला अनाथपणाचं तर कुणाला संततीहीनतेचं. फक्त पेले वेगवेगळे!

वरील शेराचा आणखीही एक अर्थ असू शकतो. हे जग म्हणजे महफ़िल, साक्री म्हणजे परमेश्वर, आणि फ़रेब म्हणजे अध्यात्मात जिला माया म्हणतात. भ्रम. ईश्वराची निर्मिती म्हणजे हे जग. इथं प्रत्येक जीवमात्र वेगवेगळा दिसत आहे.... वेगळा आहे, हा तर केवळ भ्रम आहे.... माया आहे; वास्तविक सर्वांमधलं 'चैतन्य' एकच आहे! पैमाने अलग अलग हैं मगर शराब एकही है!

उर्दू शायरीचं हेच तर वैशिष्ट्य आहे; की अनेक शेर असे सापडतात, ज्यातून एकापेक्षा अधिक अर्थ निघू शकतात. हेच असतं कवीचं कसब. पण वाचकांकडेही तशी 'नजर' हवी. जे न देखे रवी ते देखे.... नुसतंच कवी' नाही तर ते वाचकही पाहू शकला पाहिजे.

'मजरूह' च्या शायरीची ओळख अशी थोडक्यात करून देणं, हे म्हणूनच अवघड काम आहे. पण संस्कृतात एक वचन आहे, त्याच्या अर्थाप्रमाणे - एखादी संपूर्ण नदी प्राशन करणं शक्य नाही; म्हणून कुणी त्यातलं एक ओंजळभर पाणीही पिऊ नये काय? म्हणून हा लेखप्रपंच शेवटी मजरूहचे

काही शेर-

हमारे बाद अब महफ़िलमें अफ़साने बयाँ होंगे
बहारें हमको दूँदेंगी न जाने हम कहाँ होंगे....
इसी अंदाज़से झूमेगा मौसम, गाएगी दुनिया
मुहब्बत फिर हंसी होगी नज़ारे फिर जवाँ होंगे...
न हम होंगे न तुम होंगे न दिल होगा मगर फिर भी
हज़ारों मंज़िलें होंगी, हज़ारों कारवाँ होंगे....

.... आम्ही नसू, तेव्हा आमच्याबद्दलच्या चर्चा इथं राहतील. बहार आमचा शोध घेईल, पण कोण जाणे आम्ही कुठे असू... आमच्यानंतरही हे ऋतू असेच बहरतील.... हे विश्व गुणगुणत राहील... प्रेमभावनाही तितकीच सुंदर असेल.... पुन्हा ही सुंदर दृश्य सजतील.... नटतील... पण आम्ही नसू... तुम्हीही नसाल.... तरीही जीवांचे काफ़िले असेच पुढे पुढे जात राहतील.... अंतिम उद्दिष्टांच्या शोधात... पुढे... पुढे... आणखी पुढे...

६९. मिहरे - नीमरोज़ - मिर्जा ग़ालिब

दिले - नादाँ तुझे हुआ क्या है
आखिर इस दर्दकी दवा क्या है....

ग़ालिब च्या ह्या ओळी माहीत नाहीत असा रसिक सापडणे कठीण! हृदयात जागृत झालेल्या प्रीतीच्या दुःखाने व्याकुळ झालेल्या कवीचे हे उद्गार रसिक मनाला “स्पर्श” करून जातात. प्रेम कविहृदयाला इतकी पीडा देतं की कशानेही ती कमी होत नाही; अगदी मीलनानेसुद्धा नाही. मीलनाच्या क्षणातही हेच दुःख टोचत रहातं की, हे क्षण संपणार आहेत.... पुन्हा वियोग होणार आहे.... आणि अशा व्याकुळ अवस्थेत सुखाचे ते क्षणसुद्धा पूर्णांशानं उपभोगता येत नाहीत.... अशा ह्या प्रीतीच्या दुःखावर काहीच का इलाज नाही? कुठलंच का औषध नाही?
आणि असं औषध मिळालं तरीही-

१४१

दर्द मिन्नतकशे - दवा न हुआ
मैं न अच्छा हुआ, बुरा न हुआ....

प्रीतीचा हा रोग अशा अवस्थेला पोहोचला आहे की आता कोणत्याच औषधानं स्वास्थ्य लाभत नाही. आणि मी यातून (या रोगातून) बरा झालो नाही हेही चांगलंच झालं! कारण ते ‘चांगलं होणं’ - प्रीतीमधून बाहेर पडणं - मलाही नकोच आहे. मीलन हे औषधही आता उपयोगी ठरणार नाही इतकं हे वियोग दुःख पराकोटीला गेलं आहे. मग उगीच या औषधाचे (मीलनाचे) उपकाराचे ओझे तरी कशाला घ्यायचे?
सखोल अर्थानं जेव्हा ह्या शेरकडे पाहावं, तेव्हा कळतं की ग़ालिबचं नाव आजही एवढ्या ठळकपणे तेजाने का चमकत आहे ! दोन ओळीत आणि तेही अत्यंत छोट्या वृत्तात कवी केवढा अर्थ भरून ठेवतो. शिवाय भाषेचं लालित्य आहे, ते वेगळंच! मैं न अच्छा हुआ, बुरा न हुआ ! या ओळीतील शब्द रचनेचं सौंदर्य अनोखं आहे.

गालिब! मिर्जा असदुल्लाखाँ 'गालिब'! उर्दू भाषेच्या आकाशातला मध्यान्ही तळपता सूर्य (मिहरे- नीमरोज़) पण कधीही अस्ताचलाला न जाणारा. काव्याचं तेजच असं की आज दोनशे वर्षांनंतरही ते यत्किंचितही ओसरलं नाही. सूर्याची किरणं जसं विश्वातील प्रत्येक चराचर गोष्टींना स्पर्श करतात तसं गालिबचं काव्य जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्शून जातं. आणि आपलं 'सूर्यपण' सार्थ करतं.

प्रीतीचा दुःखद अनुभव घेऊन झाल्यावर कवीला काय वाटतं ते ह्या पुढील शेरात व्यक्त झालं आहे.

दहरमें नन्नशे - वफ़ा वजहे - तसल्ली न हुआ

है ये वो लफ़्ज़ जो शर्मिन्द- ए- मानी न हुआ....

- ह्या जगात प्रेम हे चिन्ह कधीही कुणाच्या आनंदाला किंवा संतोषाला कारण झालं नाही. हा (प्रेम हा) असा एक पोकळ शब्द आहे की ज्याला अर्थच प्राप्त झालेला नाही. आणि तरीही तो अजून लज्जित होत नाही.

गालिब त्याच्या आयुष्यात एकदाच प्रेमात पडला, तेही त्याने नुकतीच विशी ओलांडली तेव्हा. अवघ्या तेराव्या वर्षी त्याचे रीतीप्रमाणे झालेले लग्नही ह्या प्रेमाच्या आड आले नव्हते. परन्तु गालिबचे हे प्रेम यशस्वी होऊ शकले नाही. त्याची ही प्रेयसी नर्तकी होती, जिच्या सहवासात त्याचं कलासक्त मन फुलून येत होतं आणि लेखणीलाही प्रीतीचे बहर येत होते. पण दुर्दैवाने हा प्रीतीचा काळ संक्षिप्त होता. ह्या अनाम नर्तिकेचे लौकरच निधन झाले.

शर्म - रुसवाईसे जा छिपना निक्लाबे खाकमें

ख़तम है उल्फ़त कि तुझपर पर्दादारी हाए हाए....

- आपल्या प्रेमाचे गुपित उघडे पडून बदनामी होईल म्हणून तू ह्या मातीच्या पडद्याआड (गोशा) जाणे स्वीकारलेस का? अरेरे, काय हे प्रेम कामाचं? की ज्याने तुझ्यावर असं 'पर्दानशीन' होण्याची पाळी आली!

गालिबचा जन्म बुधवार दि. २७ डिसेंबर १७९७ रोजी आग्रा येथे झाला. (त्याचा जन्म झाला त्या वाड्यात आज एक शाळा भरते.) अबदुल्ला बेगखान हे गालिबच्या वडिलांचे नाव. परन्तु गालिब पाच वर्षांचा असतानाच त्याचे

वडील वारले. काही वर्षे सांभाळ केल्यावर त्याचे काकाही १८०६ मध्ये निवर्तले. पण काका हे इंग्रजांकडे नोकरी करित असल्याने गालिब व त्याच्या भावास १५०० रू. वर्षासन इंग्रजांकडून मिळाले. आग्रा येथे रहात असतांनाच गालिबला एका इराणी शिक्षकाकडून 'फार्सी' (पर्शियन) शिकायला मिळाले. पुढे गालिब हा उत्तम फार्सी पंडित झाला. त्याने अनेक फार्सी गझला लिहिल्या. 'दस्तंबो' (अर्थ - सुगंध) हा एकही अरबी शब्द नसलेला असा फार्सी ग्रंथ त्याने लिहिला. त्याने लिहिलेल्या फार्सी (फार्सी - पर्शियन) शेरांची संख्या ११३०० तर उर्दू शेरांची संख्या १८०० इतकी आहे. यावरून त्याचे फार्सी भाषेचे प्रेम दिसून येते.

भाषा कोणतीही असो, त्यातील आशय किती मधुर व गहिरा आहे. हेच महत्वाचे असते. रेव्हरेंड टिळकांनी म्हटल्याप्रमाणे-

पात्र सोन्याचे असो वा मृत्तिकेचे

वेड मजला आतल्या त्या अमृताचे...

१४३

आणि गालिबच्या काव्यात हे 'अमृत' भरपूर होतं, नव्हे त्यानं काव्य ओतप्रोत भरलेलं होतं आणि आहे!

गालिबच्या काव्याची कदर तो हयात असतांना झाली नाही असं म्हणणं तितकंसं बरोबर नाही.

मोमिन, जौक्र, सद्गुद्दिन आर्जुदा, शेफ़ता हे गालिबचे समकालीन. यापैकी मोमिन सोडला तर कुणाचंच काव्य त्यांच्या हयातीत प्रसिद्ध झालं नाही गालिबचा 'दीवान' (काव्य संग्रह) त्याच्या हयातीतच छापला गेला. एवढेच नव्हे तर त्याचवेळी त्यावर समीक्षा ही लिहिली गेली. काव्यावर समीक्षा लिहिली गेली असा तो पहिला उर्दू कवी होता! यावरून त्याच्या काव्याची व्यापक दखल घेतली गेली हे सिद्ध होतं. फार्सी दीवान तर त्याच्या हयातीत दोनदा छापला गेला होता. आणखी एक गंमतीची गोष्ट की गालिब हा पहिला उर्दू कवी होता की ज्याचा फोटोग्राफ काढला गेला. (फोटो ही त्यावेळी अत्यंत अनोखी व दुर्मिळ गोष्ट होती.)

गालिबला आपल्या कवी म्हणून असलेल्या सामर्थ्याची पूर्ण जाणीव व साथ

अभिमान होता. म्हणूनच तो त्याबद्दल म्हणतो-

हैं और भी दुनियामें सुखनवर बहुत अच्छे

कहते हैं कि ग़ालिबका है अंदाज़े - बर्याँ और....

- काव्य लिहिणारे चांगले चांगले कवी या जगात आणखीही खूप असतील, (मी 'नाही' कुठे म्हणतो?) पण तरी 'ग़ालिब'ची (माझी) काव्याची अभिव्यक्ती ही सर्वांहून निराळीच! (आणि हे सगळेजणच म्हणताहेत - मान्य करताहेत)

या शेरात शब्दांचा लालित्यपूर्ण वापर कसा स्पष्ट होतो पाहा. "सुखनवर और भी हैं" असे म्हणतांना 'और' शब्द दुसरेही - आणखीही या अर्थानं आला आहे; तर "ग़ालिबका है अंदाज़े- बर्याँ और" या ठिकाणी 'और' या शब्दाचा अर्थ 'काही वेगळाच - निराळाच' म्हणजे एकमेवाद्वितीय असा होतो. असे प्रयोग शेराचे सौंदर्य वाढवतात. ग़ालिबच्या काव्यात अशी उदाहरणे जागोजाग आढळतात. एक शेर पाहा.

१४४

चाहिये अच्छोंको जितना चाहिये

वो अगर चाहे, तो फिर क्या चाहिये?

- तुम्हाला हवी तेवढी चांगल्या गोष्टींची (लोकांची) कामना करा... आणि या (कामनापूर्ती) बाबतीत तो (ईश्वर) तुमच्यावर कृपाळू (वो अगर चाहे) असला तर मग आणखी काय पाहिजे?

शेरामधील नादमधुरता आणि ओघ तसंच आशय या सर्वच बाबतीत हा शेर श्रेष्ठ आहे.

स्वतःच्या काव्याबाबत सार्थ अभिमान बाळगणारा हा कवी, आपल्यात हे काव्यगुण कसे आले हे सांगतांना एकदम विनम्र होऊन जातो आणि हे श्रेय चौदाव्या शतकातील सुप्रसिद्ध कवी अमीर खुसरोच्या पदरात टाकतो.

ग़ालिब तेरे क़लाममें क्योंकर मज़ा न हो?

पीता हूँ धोके खुसरो - शीरीं सुखनके पाँव !

- (स्वतःला उद्देशून कवी म्हणतो) ग़ालिब, तुझ्या काव्यात हे गुण, हा मज़ा, हा लुत्फ का बरे असणार नाही?

असणारच! कारण अमीर खुसरोच्या मिठास काव्याचे - अमीर खुसरोचे -

पाय धुवून ते चरणतीर्थ मी सतत घेत असतो ना !

सुंदर भाषाशैलीप्रमाणेच गर्भितार्थ असलेले अनेक शेर गालिबने लिहिले आहेत.

कोई वीरानीसी वीरानी है

दशत को देखकर घर याद आया....

- इथे सगळीकडे इतकं उजाड, वैराण आणि विजन असं अरण्य पसरलं आहे की ते पाहून मला माझं घर आठवलं! येथे वैराण अरण्य पाहून मला ते टाळण्यासाठी माझ्या घराची ओढ लागली, की ज्या घरात मला सुख - शांती मिळेल. दुसऱ्या अर्थाने, हे वैराण अरण्य पाहिल्यावर मला माझ्या घराची आठवण झाली कारण ते ही असंच वैराण, उदास आणि एखाद्या भयानक जंगलाप्रमाणे सुनसान आहे!

सब कहाँ कुछ लाला - ओ- गुलमें नुमायाँ हो गयीं

खाकमें क्या सूरतें होंगी कि पिन्हाँ हो गयीं?

या मातीत लपून राहिलेले काही गुणच फुलांच्या द्वारे प्रकट झाले. पण अजूनही जे 'लपून राहिलेले आहेत असे कितीतरी गुण असतील!

गर्भितार्थ असा की कित्येक असे गुणी लोक असतात ज्यांची कदर करायची राहूनच गेलेली असते, आणि त्यापूर्वीच ते मृत्यु पावतात, दफन होतात. त्यांच्या गुणांनी ती माती समृद्ध होते; म्हणूनच त्या मातीत माणिक सापडतात किंवा सुंदर फुले फुलतात. असे आणखी कितीतरी सदगुण या मातीत लपले असतील, जे अजून प्रकट व्हायचे आहेत!

गालिब हा असा पहिलाच कवी आहे की

ज्याने आपल्या शेरांमधून परमेश्वराला प्रश्न केले आहेत.

ना करदा गुनाहोंकी भी हसरत कि मिले दाद

या रब! अगर इन करदा गुनाहों की सज़ा है...

परमेश्वरा, मी जे काही गुन्हे (पाप) केले

त्यांची तू मला शिक्षा दिलीस; मान्य आहे. शिक्षेबद्दल माझी तक्रार नाही.

पण जे गुन्हे करण्याचं नुसतं मनात आलं, पण मी ते गुन्हे केले नाहीत,

याबद्दल तू माझी प्रशंसा करून पुरस्कार नको का द्यायला?
जो गुणांची प्रशंसा करतो त्यालाच अवगुणांबद्दल शिक्षा देण्याचा अधिकार
आहे असं गालिब ला सुचवायचं आहे.

गाशा- ए- गुलशन तमन्नाएं चीदन

यहाँ आफ़रीना गुनहगार है हम!

परमेश्वराला उद्देशून गालिब म्हणतो, ही बहार निर्माण करणारा तू, बागेत
वसंत आणणारा तू; त्या बागेत विहार करण्याची इच्छा निर्माण करणारा तू
आणि फूल खुडण्याची बुद्धी देणाराही तूच. हे सगळं 'तू' करत असून
गुन्हेगार मात्र आम्ही! म्हणजे माणूस! वा! शाब्बास!

गालिबच्या काव्यात विषयांची विविधता प्रकर्षाने दिसून येते. शराब -
मदिरा, साक्री पासून परमेश्वराच्या आळवणीपर्यंत आणि इश्क़ापासून तसव्वुफ़
(सूफी तत्त्वज्ञान) पर्यंत सर्व विषय गालिबच्या काव्यात येतात. पण केवळ
विविधता हीच काही त्याच्या काव्याच्या लोकप्रियतेची एक बाजू नाही. ह्या
काव्यातली उत्कटता, हार्दिकता आणि अनुभूतीची प्रभावी अभिव्यक्ती यामुळेच
हे काव्य उत्तम दर्जाला जाऊन पोहोचते; त्याचे शब्द की केवळ मोहक
वेलबुट्टी नाही तर त्या वेलीवर अनुभवाच्या अमृताची फुले आहेत, आणि
त्याचा अर्क त्याच्या काव्यात उतरला आहे.

एके ठिकाणी तो आपल्या फार्सी शेराला लिहितो-

जख्मावर तारे रगेजाँ मीज़नम्

कस चे दानद ता चे दस्तां मीज़नम्....

माझ्या जीवनाच्या धमनीरूप तारेवर मी नखीचा (तंतुवाद्य वाजवण्याचे एक
साधन) आघात करत आहे. त्यायोगे मी जे गीत छेडत आहे ते कोण जाणेल?
केवळ एखादा सहृदय रसिकच माझे गीत ओळखू शकेल.

असे अनेक हृदयाला भिडणारे शेर गालिबच्या 'दीवान' मध्ये सापडतात.
त्यापैकी काही -

कहते हैं जीते हैं उम्मीदपे लोग

हमको जीनेकी भी उम्मीद नहीं....

- असं म्हटलं जातं की लोक आशेवर जगतात. पण इथं आमची जगण्याची

आशाच संपली आहे.

मुनहसिर मरनेपे हो जिसकी उम्मीद

ना उम्मीदी उसकी देखा चाहिये....

ज्याची आशा आता फक्त मरणावरच अवलंबून आहे अशी व्यक्ती जीवनात किती पराकोटीची निराश झालेली असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी!

हूं तेरे वादा न करनेपे भी राज़ी, कि कभी-

गोश भिन्नतकशे गुलबाँगे तसल्ली न हुआ....

प्रिये, तू आम्हाला भेटण्याचे किंवा प्रेम सफल करण्याचं वचन दिलं नाहीस तेच बरं झालं. मी त्यावरच खूप आहे कारण त्यामुळेच तुझ्या वचनाचे ते संतोषदायक शब्द ऐकून माझ्या कानावर उपकाराचं ओझं लादलं गेलं असतं; ते टळलं. (आणि माझा स्वाभिमानही राखला गेला).

प्रेयसीवरील प्रेमातही गालिबचा स्वाभिमान जागृत होता. त्याबाबत त्याला कधीही तडजोड करायची नव्हती.

अगदी देवाच्या भक्तीमध्ये सुद्धा!

१४७

बंदगीमें भी वह आज्ञाद व खुदबीन हैं कि हम

उल्टे फिर आर्ये दरे काबा अगर वा न हुआ...

- परमेश्वराच्या आराधनेबाबतही आम्ही आमचे स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी आहोत. आम्ही गेलो आणि मशिदीचे दार उघडले गेले नाही तर आम्ही त्याच पावलीं परत येऊ; उघडण्याची वाट बघत थांबणार नाही.

विचारांचा उत्तुंग विलास ही गालिबची खासियत होती.

रगोमें दौड़ते फिरनेके हम नहीं क्राइल

जो आंख ही से न टपका तो फिर लहू क्या है?....

- माणसाच्या अंगातल्या रक्ताचं काम काय फक्त धमन्यांमधून त्यानं फिरत रहाणं एवढंच आहे? - नाही, याच्याशी आम्ही सहमत नाही.... दुसऱ्याच्या दुःखानं, त्यागामुळे, दुसऱ्यासाठी ते रक्त डोळ्यातून सांडलं नाही तर काय रक्ताला 'रक्त' म्हणायचं? काहीतरी उदात्त ध्येयानं जीवन जगणं हेच खरं जगणं.... रक्त धमन्यातून धावतं आहे. एवढ्यालाच काय जीवन म्हणायचं का?

जान दी, दी हुई उसीकी थी

हक्र तो ये है कि हक्र अदा न हुआ....

- ईश्वराच्या नावानं आपण प्राण समर्पण केले तर मोठं काही विशेष केलं असं का म्हणून समजायचं? कारण जे त्यानंच दिलं होतं ते त्याचं त्याला परत केलं. तेव्हा आम्ही कर्तव्यपालन केलं असं म्हणणं हेच चुकीचं आहे. गालिबच्या काव्यात सूफी तत्त्वज्ञानही आढळतं.

उसे कौन देख सकता, कि यगाना है वह यक्रता

जो दुई की बू भी होती, तो कहीं दोचार होता....

‘त्याला’ कोण पाहू शकणार? ‘तो’ एक अद्वितीय, अनुपम असा आहे. पण ‘तो’ तुझ्या अंतरात्म्यातच सामावला आहे; हे तुला समजत कसं नाही? ‘तो’ वेगळा असण्याचा थोडा तरी संभव असता तर तो तुला दिसला नसता का? कारण आपल्यापेक्षा वेगळी - अलग - असणारी कोणतीही गोष्ट आपल्याला दिसू शकते. म्हणूनच तो परमात्मा आपल्या आत्म्यातच एकरूप आहे. जीवनाबद्दल गालिब लिहितो

१४८

रौ में है रख्शे- उम्र कहाँ देखिए थमे

न हाथ बाग पर है न पा है रकाबमें....

- जीवनरूपी घोडा हा सतत वेगाने धावत आहे. तो अचानक कोठे थांबेल हे कोणालाच माहीत नसतं. सुरक्षितता तर काहीच नाही; कारण पाय रिकिबीत नाही आणि या घोड्याचा लगामही स्वाराच्या (जीवन जगणाऱ्याच्या) हातात नाही. (म्हणूनच या नश्वर जीवनाबद्दल वृथा अभिमान बाळगण्याचं काही कारण नाही.)

जीवनाची नश्वरता जेव्हा कळू लागते तेव्हा त्याबद्दलची आसक्ती कमी होते... तेव्हा शायर म्हणतो,

मुहब्बत थी चमनसे लेकिन अब ये बेदिमागी है

कि मौजे - बू- ए गुल से नाक में आता है दम मेरा....

या उद्यानाविषयी मला अपार प्रेम होतं खरं; पण आता त्याबद्दल नाराजीच मनात उरली आहे. आता इथं फिरतांना फुलांच्या ज्या सुगंध- लहरी येतात त्यानं मी त्रासूनच जातो.

गालिब चिंतनशील कवी होता. जीवनातली नश्वरता जाणवून त्यापासून येणारं औदासिन्य त्याला कधी कधी ग्रासून टाकत असे. म्हणूनच आनंदाकरता थोडेसे मद्य घेणारा गालिब. नंतरच्या काळात दुःख विसरण्याकरता मद्य घेऊ लागला. शेर आहे...

मयसे गरज निशात है किस रू- सियाह को?

इक गूना बेखुदी मुझे दिनरात चाहिये!

- इथे कोणा काळ तोंड्याला मद्यपानातून आनंद मिळवायचा आहे? पण आता मला स्वतःला विसरायला लावणारी बेहोषी सतत दिवसरात्र हवी आहे. एका फारसी शेरात तो म्हणतो,

बे मय न कुनद दर कफेमन् खामाखानी ।

सर्द अस्त हवा, आतिशे बेदूद कुजाई?....

- मद्याशिवाय माझ्या हातातील लेखणी किंचितही पुढे सरकत नाही. आता हवेत गारठा आहे. तेव्हा बिनधुराचा अग्नी असावा तशी वारुणी (ऊब आणण्याकरता आणि लिहिण्याकरता) मला हवीच आहे. पण ती आहे कुठे?

आपल्या मद्यपानाविषयी तो जागरूक होता हे मात्र खरे. कारण त्यात तो बेताल कधीच वागला नाही. आणि मद्यपान ही चांगली गोष्ट नाही हे ही त्याला मान्य होते. एकदा त्याला एकाने विचारले, 'तू मुसलमान आहेस का?' त्याने उत्तर दिले, "हां, में आधा मुसलमान हूं! शराब पीता हूं मगर सूअर नहीं खाता!"

स्वतःच्या काव्य- शक्तीची जाणीव आणि मद्यपानाबाबत असलेली कमजोरी या दोन्ही गोष्टींची सांगड त्यान एका शेरात फार सुंदर पेश केली आहे.

ये मसाइले - तसवुफ़ , ये तिरा बयान गालिब

हम तुझे वली समझते जो न बादारुवार होता....

- अरे गालिब, ह्या तत्त्वज्ञानाविषयक समस्या आणि त्यावर तू केलेलं सहजसुंदर भाष्य! (हे अवघड काम ही तुला किती चांगलं जमतं की तुझं कौतुक करावं तेवढं थोडं.) पण मद्यपान हा एक मोठा दोष आहे तुझ्यामधे.

तू जर मद्यपी नसतास तर आम्ही तुला नक्कीच साधु - संत च म्हटले असते. असा हा महान कवी १५ फेब्रुवारी १८६९ या दिवशी कालवश झाला. सज्जनांना मृत्यूनंतर स्वर्गप्राप्ती होते असं म्हणतात ! पण गालिबला स्वर्ग कसा मिळणार? त्याचा स्वर्ग या कल्पनेवर विश्वास नव्हता; कारण तो सज्जनच होता असं नव्हे, तर तो महामानव होता!

त्याला स्वर्ग नकोच होता, कारण त्याच्या मते स्वर्ग अस्तित्वातच नाही.

हमको मालूम है जन्नतकी हक्रीकत लेकिन

दिलको खुश रखनेको गालिब खयाल अच्छा है!

असं त्यानंच लिहून ठेवलं आहे.

गालिबचं काव्य आज दोनशे वर्षांनंतरही जुनं झालेलं नाही. कोमेजलेलं नाही. त्याचा सुगंधही कमी झालेला नाही. म्हणूनच गालिबला काव्याच्या उद्यानातील पुष्प न म्हणता काव्यक्षितिजावर उगवलेला सूर्य म्हणणं, हेच अधिक योग्य ठरेल; आणि येणाऱ्या शतकांनंतरही हा सूर्य न मावळता असाच तळपत राहील, हे नक्की !

७०. नबाब मिर्जा खान 'दाग'

तदबीरसे किस्मत कि बुराई नही जाती
बिगडी हुई तकद्रीर बनायी नाही जाती ...

कितीही प्रयत्न करून अथवा युक्त्या-प्रयुक्त्या करून बिघडलेलं नशीब सावरता येत नाही. नशिबातले भोग भोगावेच लागतात. नशीब दुःखाचे चटके देत असतं तेव्हाच शायरी अधिकाधिक बहरते की काय कुणास ठावूक! उर्दू शायरीच्या बहरलेल्या वृक्षाकडे पाहिलं आणि शायरांच्या जीवनाचा अभ्यास केला तर कोणाचंही वरील प्रमाणे मत होऊ शकेल. अनेक शायरांची आयुष्यं इतकी दुःखमय होती की तो वृत्तांत वाचूनही आपण दुःखी होतो; मग ते कसे जगले असतील? 'दाग' अशांपैकीच एक. त्यांचे वडील शमसुद्दिन खाँ, इंग्रजांच्या अन्यायाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला आणि संबंधित ब्रिटीश अधिकाऱ्याचा सूड घेण्याची योजना त्यांने आखली, पण ती उघडकीला येऊन शमसुद्दिनला फाशीची शिक्षा झाली. ती अमलात आली, तेव्हा नबाब मिर्जा खाँ केवळ चार वर्षांचा होता! आई वजीर बेगम इंग्रजांच्या भीतीमुळे भूमिगत झाली आणि मिर्जा रामपूरला आपल्या मावशीकडे च राहिले...वाढले. काही वर्षांच्या भटकंतीनंतर वजीर बेगम ने मिर्जा फखरुद्दिनशी निकाह केला. फखरुद्दिन हा बहादुरशहा जफर चा वंशज होता. तो दिल्लीला लाल किल्ल्यात रहात होता. यानंतर नबाब मिर्जाला आईने लाल किल्ल्यात राहायला नेले; व दाग आपल्या सावत्र वडिलांकडे राहू लागले. ही दहा -बारा वर्षे चांगली गेली. उर्दू-फारसीचे शिक्षण, तलवारबाजी, घोडयावर बसणे इ. शिक्षण घेता आले. वयाच्या २२/२४ वर्षापर्यंतचा काळ सुखात गेला. तेव्हा शायरी करू लागले होते. त्यावेळी गालिब मोमीन सारख्या प्रस्थापित व बुजुर्ग शायरांनी दागची प्रशंसा केली होती.

पण म्हणतात ना, सुख घरात नांदत असतं तेव्हा दुःख दारात उभंच असतं आत येण्याच्या संधीची वाट पाहत असतं. बहादुरशाहाच्या तरुण पत्नीनं फखरुद्दिनच्या देहांतानंतर दाग ला आईसह लाल किल्ल्याबाहेर हाकलून दिलं. याच वेळी १८५७ ची क्रांती उफाळून आली होती. तोपर्यंतची दागची शायरी त्या गदारोळात नष्ट झाली. या क्रांतीत घरे उजाड झाली, अनेक लोक बेघर झाले.

जर्मीके हाल पे अब आसमान रोता है हरेक फिरक़े-मर्की में मकान रोता है

जमिनीवरच्या लोकांची अवस्था पाहून आकाशातला ईश्वरही जणू अश्रू ढाळत आहे. राहणाऱ्या माणसांच्या वियोगाने जणू घरं ही रडत आहे! असे वर्णन दाग ने करून ठेवले आहे.

दागचे भाग्य असे कि, अल्लामा इकबाल, जिगर मोरादाबादी यांच्यासारखे शायर त्यांचे शिष्य होते; जौक सारखे उस्तादही दागला लाभले होते.

१५२

दागच्या गझला आजही लोकप्रिय आहेत कारण नामवंत गझलकारांनी त्या गायल्या आहेत व अजरामर करून ठेवल्या आहेत मोहम्मद रफ़ीच्या गैरफिल्मी गाण्यांच्या (गझलांच्या) मोजक्याच रेकॉर्ड्स निघाल्या होत्या त्यात एक दागची गझल ऐकायला मिळायची तो आवाज व ते शब्द आजही मनात घर करून राहिले आहेत.

गज़ब किया तेरे वादे पे एतबार किया तमाम रात क्रयामत का इंतजार किया

किती खुळचट आम्ही! तुझ्या आश्वासनावर विश्वास ठेवला; आणि तू येशील म्हणून रात्रभर तुझी वाट पाहत राहिलो. स्वतःशी झगडत राहिलो..... (आणि शेवटी तू आली नाहीसच!)

उर्दू शायरीत शेरामधील वाच्यार्थ (शब्दशः अर्थ) तर चांगला असतोच, पण त्यामागे लपलेला अर्थ समजावून घेतला तर तो शेर रसिकाला अधिक आनंद देतो.

‘गज़ब किया’ या वाक्प्रचाराचा अर्थ कमाल करणे, गज़ब शब्दाचा ‘डिक्शनरीतील अर्थ’ आफत, संकट ओढवणे असा आहे. तुझ्यावर तुझ्या

वचनावर विश्वास ठेवून आम्ही संकटच ओढवून घेतलं; आणि तू तर कमालच केलीस! शब्द देऊनही आलीच नाहीस, दुसऱ्या ओळीत 'कयामत का इंतजार किया' यातूनही असे भिन्न भिन्न अर्थ निघतात. तिची वाट पाहण्याचा काळ इतका दीर्घ आहे कि तोपर्यंत प्रलयाचीच वेळ येईल असे वाटले. या खेरीज 'कयामत' (प्रलय) हे तिचं रूपकही होऊ शकतं. ती त्याची प्रेयसी इतकी सुंदर रूपवान आहे. कि तिच्या दर्शनाने कुणीही बेशुद्ध होईल, प्रसंगी हृदय बंद पडून मरेल सुद्धा! म्हणून तिला उद्देशून कयामत म्हटलं जाते. कयामतच्या दिवशी मृत व्यक्ती थडग्यातून जिवंत उभ्या राहतात व त्यांच्या पाप-पुण्यांचा हिशोब केला जातो. कयामत रुपी प्रेयसी इतकी सुंदर आहे कि तिच्या येण्यानं, तिला पाहण्यासाठी मुडदेही कबरीत उठून उभे राहतील हाही अर्थ. शायरीत असे द्विदल अर्थ असतात; हीच त्यातली मजा आहे. अर्थात प्रत्येक शायराचा प्रत्येक शेर असा बहुपेडी असणं शक्यच नसतं!!

हम ऐसे महवे- नज़ारा न थे जो होश आता

मगर तुम्हारे तगाफुल ने होशियार किया...

१५३

एखाद्या सुंदर दृश्यात हरवून जाणं, मग होणं हा आमचा स्वभावच नाही. जिथे बेहोषी नाहीच तिथे होश काय येणार? पण तू जी आमची उपेक्षा केलीस, त्याने मात्र आम्ही भानावर आलो, मागील अर्थ आपण समजावून घ्यायचा कि भानावर येण्यासाठी आधी भान हरपलेलं असायला हवं. याचा अर्थ असा कि कवीला म्हणायचं आहे, 'प्रेयसीवरील प्रेमात मी शुद्ध-बुद्ध विसरून गेलो होतो, मात्र तिच्या तुटक वागण्यामुळे उपेक्षेमुळे मी 'जागा' झालो.

दिल ले के मुफ्त कहते हैं कुछ काम का नाही

उल्टी शिकायतें हुई एहसान तो गया.....

ती प्रेयसी केवळ उपेक्षा करून थांबलीच नाही; वर निष्ठुरपणा ही दाखवला कवीनं तिला हृदय दिलं. तिने ते एखादी वस्तू घ्यावी तसं घेतलं (कदाचित हातात घेऊन फिरवून फिरवून चहूबाजूंनी पाहिलं, अशी कल्पना करू या..) आणि नंतर म्हणाली, 'छे! काही माझ्या उपयोगाचं नाही!' म्हणजे, कवीनं 'हृदय' दिलं. याबद्दल उपकार (एहसान) मानायचं राहिलं बाजूला;

उलट तक्रारच (शिकायत) केली, असलं निरुपयोगी हृदय दिल्याबद्दल. तिनं ते हृदय प्रेम करण्यालायक नाही असं ठरवून त्याला 'निरुपयोगी' म्हटलं आहे.

प्रेयसी अशी कितीही निष्ठुरपणे वागली तरी खरा प्रेमी कधी हार मानतो का? तो बिचारा सोशिकपणे प्रयत्न करत राहतो. उपेक्षेचंही त्याला काही वाटत नाही.

न समझा उम्र गुजरी उस बुते-खुदसर को समझाते पिघलकर मोम हो जाता अगर पत्थर को समझाते...

स्वतःच्या सौंदर्याचा गर्व करणाऱ्या ह्या माझ्या प्रियेला किती म्हणून समजवावं! माझ्या प्रेमाची खात्री पटवून देता देता माझं आयुष्य (उम्र) संपलं; संपत आलं. (पण सगळं व्यर्थ!) एखाद्या दगडाला समजावण्याचा प्रयत्न केला असता तर एव्हाना त्या दगडाचंही मेणात रूपांतर झालं असतं पण ह्या बाईसाहेब? यांनी काही आम्हाला दाद दिली नाही. त्यांचं हृदय द्रवलं नाही. मग दागसाहेब तिला बजावतात....

१५४

तू न कर नखवते- शबाब बहुत हमने देखे हैं इन्किलाब बहुत.....

-- बाईसाहेब आपल्या तारुण्याचा एवढा गर्व करूनका, अहंकार बाळगूनका. आम्ही खूपदा 'परिवर्तन' घडताना पाहिलं आहे.

आता, हा वरील शेर काही केवळ सुंदर स्त्रीच्या तारुण्यालाच लागू नाही. खोलात शिस्व अर्थ पहिला तर लक्षात येते की दाग ने प्रत्येक व्यक्तीलाच यातून सावध केलंय. तारुण्याच्या जोशात माणसं घमेंडीत वागत असतात. पण स्थिती बदलत असते. परिवर्तन घडून येत असतं. तारुण्यात आपल्या आई-वडिलांना नाकारणारी त्रास देणारी त्यांची मुलेही (काळाचं) परिवर्तन होऊन म्हातारी होणारच असतात! इथे इन्किलाबचा अर्थ क्रांति म्हणजे परिवर्तन असा घ्यायचा, उर्दू शेरांची खासियत पुन्हा एकदा प्रत्ययाला आली. एका छोट्या वृत्तांच्या गजलेचे काही शेर पाहू या.

सबक ऐसा पढा दिया तू ने
दिलसे सबकुछ भुला दिया तू ने.....

दाग म्हणत आहेत, 'चांगलाच धडा (सबक) शिकवलास तू मला. असा धडा की, ज्याने मी मनात धरलेल्या सगळ्या गोष्टी पुरत्या विसरून गेलो. हा शेर कोणाला उद्देशून असेल? विचार केल्यावर कळतं की तो आयुष्याला उद्देशून असेल किंवा प्रेयसीला किंवा ईश्वरालाही उद्देशून लिहिला असेल. तिन्ही प्रकारे विचार करून पहिले तर अर्थाचे निरनिराळे व्यूह त्यातून उद्भवलेले आपल्याला दिसतात.

लाख देने का एक देना है दिले-बेमुद्दा दिया तू ने...

मला तरी वाटतं की हा शेर ईश्वराला उद्देशूनच असावा. कवीनं म्हटलंय 'तू मला ही जी भेट दिली आहेस ती लाखात एक अशी आहे. कोणती भेट बरं? - माझं हे इच्छामुक्त हृदय! निरीच्छ मन!' इच्छा म्हणजे 'काम' आपल्या सहा शत्रुंपैकी सर्वात मोठा शत्रू (काम, क्रोध..... इ. पैकी) या इच्छांमुळेच माणूस ह्या नश्वर जगात गुंतून राहतो... पुन्हापुन्हा जन्म घेत राहतो. इच्छारहित होण्यासाठी तपःसाधना करावी लागते, म्हणूनच ते लाखमोलाचं दान नव्हे का?

१५५

जिस क्रदर मैं ने तुझसे ख्वाहिश की उससे मुझ को सिवा दिया तू ने

मी तुझ्याकडून जी अपेक्षा इच्छा केली त्यापेक्षा खचितच जास्तच (सिवा) दिलं आहेस तू मला.

दाग को कौन देनेवाला है जो दिया ऐ खुदा दिया तू ने

दागाला जे काही मिळालं, जे काही दिलं ते तूच तर दिलं आहेस! हे ईश्वरा तुझ्याशिवाय 'देणारं' दुसरं आहेच कोण? इतका सहज, सोपा सरळ अर्थाचा शेर ह दाग लिहून जातात या शेराला तर ईश्वराला संबोधनच केलं आहे, त्यामुळे कवीचा उद्देश स्पष्ट आहे. पहिल्या ओळीतला सूक्ष्म अर्थ समजावून घेतल्यावर हा शेर अधिक आवडतो, या जगात 'देणारा' कोण असतो? जो देतो असं म्हणतो, त्याला परमेश्वरानेच इतरांना देण्याइतकं 'दिलेलं' असतं. इतकचं काय देण्याची बुद्धीही तोच देत असतो.

कोणाहीजवळ 'स्वतःच' असं काही नसतंच मिळालेलं आयुष्य, मिळालेला जन्म, मिळालेलं शरीर हे सर्व काही त्यानेच दिलं आहे. हा अर्थ पहा काय काय शिकवून जातो!

दिल्लीत जीवन उद्ध्वस्त झाल्यानंतर दाग पुन्हा रामपूरला परतले. पण आता दुःख पाठ सोडत नव्हतं. एका नर्तिकेवर प्रेम होतं, नाव होतं हिजाब. तिच्या सौंदर्यावर दाग लुब्ध होते, पण ती एका श्रीमंताच्या दौलतीवर फिदा होती. दाग ने लिहिलं...

रंज की जब गुफ्तगू होने लगी

आप से तुम, तुम से तू होने लगी....

दुःखाची ओळख झाली, त्याच्याशी संभाषण होऊ लागलं की ते आपल्याला सोडतच नाही; ते मग आपल्याशी इतकी सलगी करतं की पहिल्यांदा आदराने वागत असतं, पण मग जास्त जास्त जवळ येऊन अखेर एकेरीवर येतं. आधी आप म्हणतं, मग 'तुम' म्हणतं मग फक्त 'तू'! असं अरे-तुरे व धस-फस करतं. त्याची जवळीक वाढते, म्हणजेच आपण अधिकाधिक दुःखात बुडतो.

मेरी रुसवाईकी नौबत आ गई

उनकी शोहरत कूबकू होने लगी

माझ्यावर इथे बदनामीचा, अपमानाचा प्रसंग आला आहे, आणि त्याची मात्र प्रतिष्ठा कानाकोपऱ्यात गल्लीगल्लीत वाढते आहे!

गजलेतील शेर विविध अर्थांचे असतात. प्रत्येक शेरातला 'मूड' हि वेगवेगळा असतो. पुढचा शेर-

अब के मिलके देखिये क्या रंग हो

फिर हमारी जुस्तजू होने लगी.....

पुन्हा आम्हाला ते शोधू लागले आहेत (किंवा प्रेयसी शोध-जुस्तजू- घेऊ लागली आहे) पाहू या पुन्हा एकदा भेटून; काय नवीन रंग पाहायला मिळतो!

दाग इतराए हुए फिरते हैं आज

शायद उनकी आबरू होने लगी

अरे वा! दाग़ आज ऐटीत फिरत आहे? काय घडलं असं? हं... बहुतेक त्याची पत वाढलेली दिसतेय! मेहंदी हसन, अबिदा परवीन, मल्लिका, पुखराज, गुलाम अली, अशा गायकांनी दागच्या गज़ल गायल्या आहेत. कारण काळाच्या प्रांतात त्यांची प्रतिष्ठा आधीच सिद्ध झाली होती.

हैदराबाद (हिंदुस्थान) येथे वयाच्या ७६ व्या वर्षी दाग काळाच्या पडद्याआड गेले. (१८३१ ते १९०५) पण त्यांची शायरी आजही रसिकांच्या मनात जिवंत आहे.

७१. संगीता जोशी

*मराठीतील पहिली **स्त्री-गझलकार**

*मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री; गझल लेखनात विशेष नाव प्राप्त.

*तिसरे अखिल भारतीय मराठी गझल संमेलन अमरावती येथे पार पडले, त्याचे अध्यक्षपद भूषविले. (फ्रेब्रुवारी २००४)

काव्यसंग्रह :

१. **म्युझिका..** दोन आवृत्त्या (१९८६/२००३)

१५८

प्रस्तावना - व. पु. काळे, प्रकाशक सुगावा प्रकाशन, पुणे आणि वाङ्मयसेवा प्रकाशन, नासिकरोड.

२. **वेदना संवेदना** (१९९७)

प्रस्तावना शंकर वैद्य, प्रकाशक - स्नेहल प्रकाशन, पुणे

३. **चांदणे उन्हातले** (२००४)

प्रकाशक- स्नेहल प्रकाशन, अभिप्राय - मुरलीधर जावडेकर

४. **मराठी गजल** (२००७ पॉकेट बुक)

संपादन - डॉ. राम पंडीत, अभिप्राय - डॉ. राम पंडित, प्रवीण दवणे, अरुण दुभाषी, प्रकाशक - अभिव्यक्ति प्रकाशन, नवी मुंबई

५. **नजराणा शायरीचा** : स्नेहल प्रकाशन, गालिब ते आधुनिक उर्दू कवींचे विविध शेर निवडून त्याचे मराठी अर्थ सांगणारे पुस्तक. अशा प्रकारचे हे पहिलेच पुस्तक असून त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या आहेत.

६. **ती भेटते नव्याने** हा गझलसंग्रह सिंगापूर येथे, ३रे विश्व मराठी साहित्य संमेलन १३ व १४ ऑगस्ट २०११ रोजी पार पडले; तेथे अ. भा. साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्षा मा. उषा तांबे यांच्या हस्ते प्रकाशित

झाला व त्या संमेलनामध्ये निमंत्रित कवयित्री म्हणून सहभाग.

७. **शिर्डीचे साईबाबा** ह्या मराठी पुस्तकाचे इंग्रजीत भाषांतर प्रसिद्ध.

कुसुमाग्रज, पु. ल. देशपांडे, सुरेश भट, गं. ना. जोगळेकर यांची प्रशंसा वरील काव्य संग्रहाना लाभली आहे.

* पुणे येथे रंगत संगत प्रतिष्ठान या संस्थेचा, प्रतिष्ठेचा मानला गेलेला, गजलकाराला देण्यात येणारा **भाऊसाहेब पाटणकर पुरस्कार** प्राप्त. (२९ डिसेंबर २००९)

* अकोला येथून गजलसंग्रहास दिला जाणारा **शब्दांकुर पुरस्कार** चांदणे उन्हातले या संग्रहास प्राप्त.

* गजलनवाज भीमराव पांचाळे यांनी रचना स्वरबद्ध केल्या असून केसेट व सीडीज निघाल्या आहेत; मैफिलीतही ते रचना सादर करतात. तसेच संगीतज्ञ यशवंत देव यांनी अनेक रचना संगीतबद्ध केल्या आहेत व ते त्या मैफिलीतून सादर करतात.

* **अष्टविनायक** - गीतांची प्रथमेशा ही केसेट सोनी कंपनीने काढली असून ही गीते पं. संजीव अभ्यंकर यांनी गायली आहेत. त्याला संगीत केदार पंडित यांनी दिले आहे.

गजानन वाटावे, शरद करमरकर, सुरेश देवळे, केदार परांजपे यांनीही रचना संगीतबद्ध केल्या आहेत.

अनेक हिंदी गीतांना गिरीश अत्रे यांनी संगीत देऊन स्वतः गायल्या आहेत. श्रीधर फडके यांनीही काही रचना गायल्या आहेत.

* देवगड (जि. सिंधुदुर्ग) येथे जिल्हास्तरीय कॉलेजविद्यार्थी साहित्य संमेलन झाले; त्याचे अध्यक्षपद भूषविले.

अभिनेत्री मीनाक्षी शेषाद्री च्या अल्बमसाठी काही हिंदी गीतांचे लेखन.

अनेक कविसंमेलने, उर्दू-मराठी मिश्र मुशायरीमध्ये तसेच, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात, बाणेर येथील विभागीय साहित्य-संमेलनात निमंत्रित कवयित्री म्हणून सहभाग.

पहिल्या कोथरूड साहित्य संमेलनात कविसंमेलनाचे आयोजन व सूत्रसंचालन.

मंचर येथील एकदिवसीय साहित्य संमेलनात स्वतःच्या गझल-वाचनाचा स्वतंत्र कार्यक्रम.

स्वानंद ज्येष्ठ नागरिक संघात गझलांचा विशेष कार्यक्रम.

गझल-लेखन या विषयावर अनेक कार्यशाळा महाराष्ट्र व गोवा या ठिकाणी घेतल्या तसेच, गझलसंबंधी समीक्षात्मक लेखन व भाषणे.

*पुणे व इतर ठिकाणी स्वतःच्या गझलांचा गझलरंग हा कार्यक्रम सादर. कवि सुरेश भट यांच्या सप्तरंग या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशन प्रसंगी, त्यांच्या उपस्थितीत त्या संग्रहाचे रसग्रहण करणारे भाषण.

*व.पु. काळे यांच्या **वपुझी** या पुस्तकाचे शीर्षक त्यांना मी सुचविले होते, या पुस्तकाच्या सात आवृत्याचे अर्पणपत्र जोशींच्या नावे लिहिले आहे.

१६०

उर्दू भाषेचा व शायरीचा अभ्यास. एक हजार निवडक उर्दू शेरांचा मराठीत अर्थ सांगणारे **नजराणा शायरीचा** हे पुस्तक लिहिले. ह्या पुस्तकाच्या तीन आवृत्या प्रसिद्ध.

उर्दू शेरांचे मराठी शेर (भाषांतर) एका लेखिकेने केले, त्या उर्दू-मराठी-मिलाफ या पुस्तकाचे प्रस्तावना-लेखन.

काही उर्दू गझलांचे लेखन. उर्दू-मराठी मुशायान्यात सहभाग.

शायरी पुण्याची या संकलित उर्दू-गझलसंग्रहात दोन उर्दू गझलांचा समावेश.

भारत-पाक येथील कवयित्रींचा उर्दू गझलसंग्रह **गुल्मोहर** जबलपूर येथून प्रसिद्ध झाला, त्यात दोन उर्दू गझलांचा समावेश.

डॉ. सुबोध निवाणे (अमरावती) व प्रा. संध्या पाटील यांच्या गझलसंग्रहास प्रस्तावना लेखन.

आकाशवाणीच्या एआयआर-६४ नियमानुसार मान्यताप्राप्त कवयित्री.

आकाशवाणी व दूरदर्शन वर अनेक गायकांनी गीते सादर केली आहेत.

ई-टीव्ही वरील हा **खेळ संचिताचा** या मालिकेसाठी शीर्षक-गीत व इतर गीतांचे लेखन.

एक होता राजा या मालिकेसाठी गीतलेखन.

*ई-टीव्हीवर **संवाद** या कार्यक्रमात राजू परुळेकर यांनी घेतलेली ५० मिनिटांची मुलाखत दोन भागात प्रसारित झाली. विषय- मराठी गझल (१७-१८ सप्टेंबर २००६).

ई-टीव्ही च्या **सखी** ह्या कार्यक्रमासाठी संहिता लेखन व समन्वयकाचे काम.

काही पुस्तकांचे व काव्यसंग्रहाचे वृत्तपत्रासाठी परीक्षण-लेखन.

काही कथा व ललितलेखन मासिके व दिवाळी अंकामधून प्रसिद्ध.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, वारजे शाखेच्या वतीने घेण्यात आलेल्या कथास्पर्धेत कथेला पहिले बक्षिस प्राप्त.

गाईड तू स्टडीसर्कल ह्या आध्यात्मिक पुस्तकाचे मराठी भाषांतर (अभ्यास मंडळ मार्गदर्शक) प्रसिद्ध. (पृष्ठे सुमारे १५०)

प्रौढ साक्षरांसाठी वीस पुस्तकांचे लेखन. कार्हीची सरकारद्वारा निवड.

इतर:

शिक्षण - बी.एस्सी.बी.एड.

व्यवसाय - माद्यामिक शाळेत गणित व शास्त्र विशामचे अध्यापन. आता निवृत्त.

पुणे महानगरपालिका, पुणे जिल्हा परिषद व जैन संघटना यांचेकडून आदर्शशिक्षक पुरस्कार प्राप्त.

पत्ता - ए-१, भूषण अपार्टमेंट, ११/२, कर्वेनगर, कमिन्स कॉलेजजवळ, पुणे ४११०५२. संपर्क - ९६६५०९५६५३